EVI PRINK

UUE AJA KÜNNI-SEL

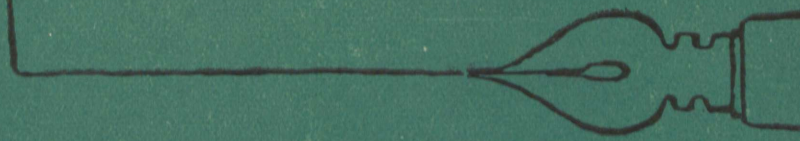

EVI PRINK

UUE AJA KÜNNISEL

A-27489

EVI
PRINK

UUE AJA KÜNNISEL

„EESTI RAAMAT" 1966

8E
P77

Koostanud ja ühiskondlikus korras
toimetanud TA KKI töötajad:

M. Kalda
E. Nirk
E. Säärits

Raamatu kujundanud:
E. Tali

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
66665

AUTORIST

Andeka, avarate huvidega kirjandusteadlase ja kriitiku tööde valimik jõuab lugejate ette postuumselt. Surm viis meie keskelt inimese, kes oli jõudnud oma parimasse loominguikka ja kellelt oleks võinud veel paljugi oodata.

Evi Prink on sündinud 21. jaanuaril 1925 Tartus teenistujate perekonnas, kus innukalt kaasa elati töölisliikumisele. Pärast 1940. a. revolutsiooni sai Evi Pringist, kes oli sellal Tartu 3. Keskkooli õpilane, esimene kooli komsomoliorganisatsiooni sekretär. Suure Isamaasõja alguses evakueerus ta koos perekonnaga Tšeljabinski oblastisse, kus töötas kolhoosis ja traktoribrigaadis. 1942. a. sügisel jätkas Evi Prink õppimist ja tegi 1944. a. kevadel Moskva 626. Keskkoolis küpsuseksami. Sama aasta sügisel, tagasi pöördunud taasvabastatud kodulinna, asus ta õppima Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda, mille lõpetas vene keele ja kirjanduse erialal 1949. aastal. Evi Prink võttis juhtivalt osa ülikooli komsomoliorganisatsiooni taastamisest ja oma sütitava sõna ning isikliku eeskujuga aitas paljudel kaasüliõpilastel jõuda nõukoguliku elumõistmise ja marksistlike veendumuste juurde. 1946. a. võeti Evi Prink vastu NLKP ridadesse.

Pärast ülikooli lõpetamist oli Evi Prink aastail 1949—1952 ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi aspirant ja seejärel instituudi teaduslik töötaja. Oma kirjandusteaduslikus tegevuses ilmutas ta algusest peale püüet probleemiasetuse avaruse ja teoreetilise süvenemise poole. Hinnatavate tutvustavate kirjutistega esines ta Nekrassovi, Tšeh-

hovi, Gorki, I. Franko jt. loomingu kohta. Uurijale oli lähedane vene-eesti kirjanduslike suhete probleem, mille valgustamisele ta oluliselt kaasa aitas.

Hiljem keskendus Evi Pringi kirjandslooline tegevus eesti nõukogude kirjanduse kujunemisjärgule, 1940/41. aasta ja Suure Isamaasõja perioodile. Temalt ilmusid vastavad ülevaated raamatus «15 aastat nõukogude kirjandust» (1955) ja eesti kirjanduse ajaloo õpiku III osas (1956, 1964). Sisukate käsitlustega nimetatud ajajärgu kirjanduse üksikprobleemide kohta esines Evi Prink Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimuste III (1958) ja VI köites (1961). M. Gorki nim. Maailmakirjanduse Instituudis (Moskva) koostatava NSV Liidu kirjanduse ajaloo jaoks valmis tal 1964. aastal Suure Isamaasõja aegse eesti kirjanduse ülevaade.

Tegelemine kirjandslooliste küsimustega, eesti nõukogude kirjanduse noorusaastatega oli Evi Pringil lahutamatult seotud elava huviga kaasaegse kirjanduselu vastu. Ta avaldas huvitavaid ja teravast eritlusvõimest tunnistust andvaid retsensioone uudisteoste kohta, äratades eriti viimastel aastatel üldist tähelepanu luulearvustajana. Evi Pringi retsensioonid (näiteks U. Lahe ja A. Sanga värsside kohta) on peenekoelised ja mõttetihedad, ilmutavad head võimet sisse elada autorite erilaadisse ning poeesia olemusse ja esitada oma vaatlusi isikupärases sõnastuses.

Evi Pringi elutee lõppes töö ja loomingu viljakaimates aastates, pärast võitlust raske haigusega lahkus ta 7. mail 1965. Kuid meie kirjandsloolisse uurimistöösse ja kirjandusliku mõtte arengusse suutis ta jätta püsiva jälje. Kõigile nendele, kes on Evi Pringiga koos töötanud ja teda tundnud, jääb temast alatiseks helge mälestus. Olgu käesolev raamat kokkuvõtteks autori liiga vara katkenud elutööst.

Koostajad

NÜÜD TULEB OLLA NOOR — MITTE AASTAILT, VAID HINGELT

Nõukogude Eesti 5. aastapäev! Kui palju võinuksime luua ja ehitada nende viie aastaga, kui agressori hävingut-külvav sõjamasin poleks veerenud üle Euroopa! Fašistide purustuste jälgi kohtame praegu kõikjal oma kodumaal. Paljude aastate vaeva vili on langenud ahervaremeiks.

Aga edasi? — Ei saa kahtlust olla meie tee sirguses, tuleviku helguses. Ees on nii palju rõõmsaid pingutusi, kütkestavalt huvitavaid ülesandeid.

Nüüd vajatakse inimesi-võitlejaid, sitkeid, elurõõmsaid ülesehitajaid. Nüüd tuleb olla noor — mitte aastailt, vaid hingelt. Kuid kahjuks leidub meil ülikooliski mõningaid raugastunud noori tõeliselt nooruslike, avardunud loominguvõimalustest innustunud üliõpilaste hulgas. Esimesed hindavad kogu elu argipäeva pisimurede järgi, teised suudavad näha kodumaa õitsengu enneolematult laienenud perspektiivi ja paeluvat võimalust asuda suurde ühisesse töhe oma parimate võimete kohaselt.

Ei võikski see olla teisiti olukorras, kus ühiskond sellist määratu suurt tähelepanu ja hoolitsust osutab haritlaskaadri järelkasvule, nende õppe- ja heaoluliste tingimuste parandamisele. Eesti rahva käesoleval suurel pidupäeval, Nõukogude Eesti 5. aastapäeval, tõotab meie üliõpilasnoorsoo paremik veelgi aktiivsemalt võidelda vana korra pärimuste vastu, eesrindliku teaduse nõukoguliku omandamise eest.

I

MAKSIM GORKI JA EESTI LUGEJA

Gorki on ise nimetanud ennast «revolutsioonimeeleolu äratajaks». Nii võis enese kohta öelda üksnes proletariaadi võitluslaulik, kes oma elu ja erakordse kunstnikuande jäägitult pühendas töötava inimese vabastamise õilsale eesmärgile. Gorki oli sotsialistliku realismi looja, esimene suur sõnameister, kes juba 1905. a. revolutsiooni päevist alates teostas oma loomingus kirjanduse parteilisuse leninlikku põhimõtet.

Juba oma ühiskondlik-kirjandusliku tegevuse algul võitles Gorki Venemaa rõhutud vähemusrahvaste poliitilise ja kultuurilise äratamise eest. Lenini ja Stalini õpilasena ja võitluskaaslasena mõistis ta Venemaal elavate rahvaste demokraatlike jõudude ühendamise vajadust proletaarse revolutsiooni huvides. Kõikidel Nõukogudemaa rahvastel on arvukalt tõendeid selle kohta, millist sügavat huvi ilmutas Gorki vennasrahvaste folkloori, kirjanduse ja kunsti vastu, millise väsimatu energiaga ta organiseeris ja julgustas rahvuskultuuride noort kaadrit. On teada, et Gorki tundis elavat huvi ka eesti rahvaloomingu vastu ja hindas kõrgelt «Kalevipoja» kunstilisi ja ideelisi väärtusi. On samuti andmeid, et mitmed silmapaistvad eesti progressiivsed kultuuritegelased, näiteks kunstnik Koort, proletaarne viiulikunstnik Sõrmus jt., olid isiklikult tuttavad suure kirjanikuga. Esimese maailmasõja aastail organiseeris Gorki eesti kirjanduse almanahhi venekeel-

set väljaannet, mis aga järgnevate revolutsiooniliste sündmuste keerises jäi trükis ilmumata.

Erakordselt ulatuslik ja tähtis oli Gorki loomingu osa eesti demokraatliku ja proletaarse kirjanduse kujunemises. Gorki teosed, eeskätt nende tõlked, aitasid vahetult kaasa eesti demokraatliku kultuuri esindajate võitlusele reaktsioonijõudude vastu, kodanliku individualismi, dekadentsi ja naturalismi vastu kunstis.

Esimene Gorki jutustuse eestikeelne tõlge («Kirilka», 1899) ilmus lähenevate revolutsiooniliste sündmuste eelõhtul. Jutustus ilmus demokraatliku kirjaniku M. Põdderi tõlkes koguteoses «Lõbu ja teadus» (II). Selle ilukirjandusliku ja populaarteadusliku väljaande ümber oli koondunud rida marksistlikult häälestatud Tartu üliõpilasi ja noori literaate. Gorki jutustuse esiktõlge valmis revolutsioonimeeleolude tõusu õhkkonnas. Mitmed koguteose väljaandjad võtsid osa Tartu üliõpilaste protestimeeleavaldustest seoses tsaarivalitsuse poolt Peterburi üliõpilaste suhtes tarvituselevõetud repressioonidega. On huvitav märkida, et ligikaudu sel ajal valisid Tartu ülikoolis õppivad revolutsioonilised vene üliõpilased Maksim Gorki oma organisatsiooni auliikmeks.

Eesti demokraatliku lugejaskonna huvi Gorki loomingu vastu kasvas iga aastaga. 1905. a. eel ilmus eestikeelse ajakirjanduse veergudel ja eriväljaandeina hulgaliselt Gorki teoste tõlkeid.

Suure proletaarse kirjaniku sügavalt realistlikud jutustused «Jemeljan Piljai», «Rahutu raamat», «Võvod», «Lugeja», «Endised inimesed», «Zazubrina», «Kuradist», «Abielupaar Orlovid», «Pogromm», «Kord sügisel», «Igavuse pärast», «Seltsimehed», «Vanaisa Arhip ja Ljonka», «Boles», «Sõbrakesed» jt. tõid eesti kirjandusse uue, värske temaatika. Nad tõid eesti lugeja ette päris-

orjuslik-kapitalistliku korra poolt rõhutud töötava inimese elu selle masendavas viletsuses ja õiglusetuses. Gorki teoste kaudu («Tšelkašš», «Konovalov», «Kakskümmend kuus ja üks» jt.) õppis eesti töötav rahvas mõistma inimese loova töö suurust ning vihkama neid, kes selle töö olid muutnud orjuse ja vägivalla vahendiks. Gorki realistlikud jutustused äratasid temas tungi inimlikuma ja õiglasema ühiskonnakorra poole.

Gorki populaarsus eesti lugejaskonnas esimese vene revolutsiooni aastaist alates ei ole võrreldav ühegi teise kirjaniku omaga. Korduvalt tõlgitakse eesti keelde tema romantilisi jutustusi «Khaan ja ta poeg», «Makar Tšudra» jt., milledes noor kirjanik kehastas oma revolutsioonilise unistuse vabast inimesest. 1901. aastal ilmus eesti keeles esmakordselt maailmakuulus «Laul Tormilinnust», mida pärast seda on tõlkinud veel 9 autorit. «Laul Jahikullist» ilmus eesti keeles nõukogude-eelsel ajal kolmes tõlkes (esimene 1902. a.). Neid laule on nimetatud revolutsioonilise proletariaadi hümnideks; nad olid seda ka eesti töölisklassile. Mitte juhuslikult ei lõpetanud esimene eestikeelne bolševistlik ajaleht «Edasi» oma esimese juhtkirja gorkiliku revolutsioonikutsega: «Mühise vägevamalt, maru! Tõuka tugevamalt, torm!» (3. dets. 1905) Gorki filosoofilis-lüürilist poeemi «Inimene» on enne Oktoobrirevolutsiooni eesti keelde tõlgitud 3 korral (esmakordselt 1904. a.); ka see suurepärane proletaarse humanismi manifest oli mitmele revolutsioonilisele põlvkonnale innustajaks võitluses eesti töötava rahva õnne eest.

Suursündmuseks Eesti teatrielus oli Gorki näidendi «Põhjas» lavaletoomine «Estonia» teatris 1903. a. Näidend leidis publiku poolt erakordselt vaimustatud vastuvõtu. See oli esimene lavateos, mida suudeti etendada vaibumatu menuga kolmel hooajal järjest. Tolle aja

Eesti oludes oli selline edu Gorki näidendi tõeliseks triumfiks, eriti kui arvestada, et samal ajal lavastati «Põhjas» ka Tallinna vene asjaarmastajate teatris ja Tallinna Saksa Linnateatris, seega kolmes keeles kolmes teatris korraga. Eduard Vilde kirjutas «Põhjas» lavastuse puhul «Estonias» vaimustusega: «... Niisuguse hinge kinnipidava põnevusega pole mina veel eluajal ühtegi näitemängu vaadelnud kui seda. Niisugust näitemängu pole ka veel keegi kirjutanud.» Vilde võrdleb «Põhjas» lavastusi «Estonias» ja Berliini Väikeses Teatris, jõudes hinnangule, et «Estonia» näitlejad «on paremini ja sügavamini Gorki realistlise kunsti vaimulapsed, kui need, mis ma Saksamaa pealinnas nägin». Gorki näidendi harukordne menu «Estonias» julgustaski eesti rahvusliku lavakunsti entusiaste professionaalse teatri loomisele, nagu märgivad mitmed kaasaegsed. Gorki «Põhjas» etendati 1903/1904. a. hooajast alates ka Tartu, Pärnu, Viljandi, Peterburi ja Riia eesti asjaarmastajate lavadel ning sai kõikjal palava vastuvõtu osaliseks. Ajaleht «Uudised» toob 1904. a. oktoobris ära Gorki enda lühikese tänukirjateksti vastuseks kutsele võtta osa «Põhjas» etendusest Riia Eesti Seltsis. Gorki näidendis esinev laul «Päike tõuseb ja läeb looja» levis paljudes tõlgetes, omandas rahvasuus uusi versioone ja muutus aja jooksul üheks populaarsemaks lauluks, mida lauldakse veel meie päevil.

«Põhjas» tõlge ilmus 1903. a. ka eri raamatuna, mis müüdi läbi nii kiiresti, et peatselt anti välja kordustrükk. 1903. a. ilmus eestikeelses tõlkes ka Gorki näidend «Väikekodanlased», mida 1905. a. lavastati asjaarmastajate näitelaval Tallinnas ja mujal. Gorki draamadest on enne Oktoobrirevolutsiooni eesti keelde tõlgitud veel «Suvitajad» (1907).

Esimese vene revolutsiooni aastail ilmus eesti keeles

ka rida Gorki satiirilisi teoseid: imperialistliku Ameerika elulaadi ja roiskuvat kodanlikku moraali piitsutav pamflett «Kollase Saatana Linn» (1906) ja följeton «Kõlbluse preester», töölisklassi revolutsioonilist energiat halvavate skeptikute vastu suunatud satiiriline miniatuur «Tark mees» (1906), kodanlikke liberaale ja väikekodanlust häbimärgistav pamflett «Hallist» (1907), samuti jutustused «Stepis», «Vangla» jt. Uue revolutsioonilise tõusu aastail tõlgiti Gorki «Kaebed», üksikuid jutte tsüklitest «Itaalia muinasjutud» ja «Vene muinasjutud», «Legend Markost» jt.

Oktoobrirevolutsiooni-eelsel perioodil ilmus Gorki tööde tõlkeid eestikeelse ajakirjanduse veergudel ja eriväljaannetena üldse 96 korral 63 tõlkija sulest. Silmapaistvamad Gorki tõlkijad olid sellised eesti demokraatliku ja proletaarse kirjanduse esindajad, nagu J. Tamm, J. Lilienbach, O. Münther, V. Mölder-Proletaarlane, O. Peterson, J. Elbe. Paljud Gorki tööde tõlked ilmusid eesti töölisajakirjanduse veergudel. Gorki jutustuste ja näidendite mõju vahetult tõlkijate loomingule ja kogu eesti kirjandusele oli erakordselt mitmekülgne ja sügav. Tema romantiliste teoste revolutsioonilist sümboolikat leiame peaaegu kõigis eesti noore proletaarse kirjanduse väljaannetes ja paljude demokraatlike kirjanike töödes, eriti töölisliikumise tõusu perioodidel.

Kodanluse diktatuuri võimutsemise ajal Eestis said Gorki teoste eestikeelsed väljaanded ulatuslikumal kujul ilmuda ainult Nõukogude Liidu territooriumil. Eri raamatuna ilmusid siin eesti keeles Gorki «Kuidas mina õppisin» (1919), «Vangikoda», «Parvedel» (1925), «V. I. Lenin» (1931), rida jutustusi ilmus valitud teostes (1921 ja 1931). 1934. a. ilmus esmakordselt eesti keeles Gorki «Ema» — teos, mis on etendanud hindamatut osa kõigi maade tööliste kasvatamisel teadlikeks revolut-

sionäärideks. 1936. a. tõlgiti eesti keelde Gorki «Lapsepõlv».

Mõistes suure kirjaniku-võitleja teoste revolutsioneerivat mõju, püüdis kodanlik klikivalitsus igati takistada M. Gorki teoste ilmumist eesti keeles. Kodanliku režiimi tingimustes ilmusid eesti keeles vaid üksikud teosed, nagu «Hallist» (1922), «Rahutust raamatust», «Khaan ja ta poeg» (1924), «Seltsimehed» (1925), «Stepis» (1927), «Ema» (1936).

Nõukogude võimu taaskehtestamisega Eestis 1940. a. muutusid Gorki loomingu rikkused esmakordselt täies ulatuses eesti töötava rahva ühisvaraks. Jälle kord tõlgitakse «Laulu Tormilinnust» ja «Laulu Jahikullist», mis on eesti rahvale nüüd uue, vaba elu ehitajate julge mõtte sümboliks.

Gorki teoste tõlked ilmuvad enneolematutes tiraažides. Sellele vaatamata müüakse esimeste nõukogude võimu kuude jooksul läbi romaanide «Inimeste seas» ja «Tarbetu inimese elu» 2 trükki; uutes tõlgetes ilmuvad Gorki jutustused. Esmakordselt saab eesti lugejale emakeeles kättesaadavaks Gorki võitlev publitsistika, mis on kantud vihkamisest imperialistlike sõjaõhutajate vastu ja armastusest kõikide maade töötavate inimeste vastu, tema kirjandusteoreetilised artiklid ja ettekanded, mis moodustavad sotsialistliku realismi teooria alusmüüri.

Sõjajärgseil aastail on eesti keelde tõlgitud kõik Gorki kuulsamad teosed: romaan «Ema», autobiograafiline triloogia («Lapsepõlv», «Inimeste seas», «Minu ülikoolid»), «Klim Samgini elu», «Matvei Kožemjakini elu», «Artamonovite ettevõte», «Itaalia muinasjutud», «V. I. Lenin», «Tütarlaps ja Surm», «Vanaeit Izergil», satiirilised teosed, jutustuste ja artiklite valikkogud, näidendid «Põhjas», «Väikekodanlased», «Vaenlased», «Jegor Bulõtšov ja teised», «Vassa Železnova», «Päikese lapsed».

Hindamatult suur on olnud Gorki kunstilise sõna mõju revolutsioonilise ühiskondliku mõtte ja kirjanduse kujunemisele Eestis. Tänapäeval valgustavad Gorki teosed ja juhendid teed sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku eesti kultuuri loojatele.

KIRJANIKUTEE ALGUL

Suurt kirjanikku kaldume sageli iseloomustama pidulik-jäikade sõnadega: suurkuju, alusepanija, lipukandja. Nii tõuseb ta meie kujutlusse hiiglasena, kes kõik võitlused võidab, kõik vaenlased väärab, meistrikäega kõik «raamatusse raiub». Siis tundub üllatusena tabada 21-aastane Maksim Gorki ahastuses pagevana Korolenko juurest, kes tema esimesele teosele on teinud karmi kriitikat. Gorki annab endale sõna mitte iialgi enam kirjutada. Oma rütmilises proosas kirjutatud pika poeemi «Vana tamme laul» heidab ta tulle, sealt on meieni jõudnud üks lause: «Tulin maailma selleks, et mitte nõus olla.» Teame sellest teosest ainult Gorki enda naljatava jutustuse põhjal:

«Ma pole kunagi põdenud enesekindluse-tõbe, liiati veel tollal, sest tajusin oma kirjaoskamatust, kuid ma uskusin siiralt, et olin kirjutanud suurepärase asja: toppisin sellesse kõik, millest olin mõelnud kümne kireva, ränga eluaasta jooksul. Ja olin veendunud, et lugedaoskav inimkond minu poeemiga tutvudes paneb aldilt imeks kõike seda uut, millest ma talle pajatasin, minu jutustuse tõde vapustab kõikide südameid, kes maa peal elavad, ja kohe pärast seda puhkeb aus, puhas, lõbus elu — midagi enamat ma ei soovinud.»

Läbikukkumise häbi paistis nii suur, et Gorki ei söandanud mitme aasta jooksul enam kirjutamist katsetada.

Lapsepõlvest peale oli ta pidanud meeleheitlikult kaitsma oma õigust vaimsele kasvule: raamatut jälitasid tema leivavanemad tigedalt. Raamat aga oli ainsaks valguseallikaks selles ümbruses, mida Gorki oma artiklis «Sellest, kuidas ma õppisin kirjutama» vihkamisega kirjeldab:

«Tollal lugesin ma juba välismaiste romaanide tõlkeid, mille hulgas mulle sattusid kätte ka selliste suurepäraste kirjanike raamatud, nagu Dickens ja Balzac, samuti Ainsworth'i, Bulwer-Lyttoni ja Dumas' ajaloolised romaanid. Need raamatud jutustasid mulle tugeva tahtega, teravalt väljajoonistatud iseloomuga inimestest; inimestest, kes elavad teistsugustele rõõmudele, kes kannatavad teisiti, vaenutsevad suurte lahkarvamuste pärast. Minu ümber aga ahnitsesid, kadetsesid, riidlesid ja kaklesid pisi-inimesed, käisid kohut sellepärast, et naabri poeg purustas kiviga kana jala või lõi akna sisse; sellepärast, et pirukas läks kõrbema, liha kapsasupis liiga ära kees või piim hapuks läks. Nad võisid tundide kaupa kurta selle üle, et poodnik pani suhkrunaelale veel kopika juurde või riidekaupmees sitsiarssinale... Ma nägin väga hästi, et just kopikas on päikeseks väikekodanluse taevas ja et just see õhutab inimestes väiklast ning räpast vaenu.»

Sellest keskkonnast noorukina välja rabelnud, ei pääsenud Gorki igatsetud kooliharidusele ikkagi lähemale. Kurnavas orjuses leivatüki pärast hoidis ainult kirglik lugemine mõtet erksana. Elust keldritöökodades ja «põhja» urgastes ladestus hinge valu ja vihkamist.

Gorki läheb pikkadele rännakutele, et «tunda Venemaad», et leida vastuseid piinavatele küsimustele, mida lõputul hulgal äratas ümbritseva elu tinane raskus. «Mul oli tarvis leida elus, inimestes sellist, mis suudaks üles kaaluda raskust südames, tarvis oli ennast sirgu ajada,» meenutab ta.

Ta rändas mööda külasid, kus võimutses mõisnike, kulakute ja urjadnikute omavoli, käis kloostrites, kus kirikusulased-silmakirjateenrid püüdsid lepitada hunte ja lambaid. Ta töötas juhutöödel nälgivate talupoegade hulgas, kes sarnanesid sunnitöölistega, ja püüdis mõista, mis annab rahvale jõudu elamiseks. Ühe kaasaegse mälestusest kohtumiselt Ukrainas kerkib meie ette noore Gorki tolleaegne portree — tohutut kasvu, kangekaelse ilmega noormees räbaldunud palitus, viiskudes, pikkade juustega, kepp käes, seljakotiga ja ilma kopikata. Nii ta rändab steppides, Heine ja Beranger' luuletused leivakotis, pea täis tõsilugusid, rahvalaule ja unistusi. Teda tõukab rahutu tung leida oma õige koht maailmas, kuhu ta oli tulnud «selleks, et mitte nõus olla» alistumisega.

Oma rännuga Tbilisi jõudnud, satub Gorki tööle raudteedepoosse. See viib teda kokku tsaarivalitsuse poolt väljasaadetud inimestega, töölistega ja õppiva noorsooga. Siinsed vaidlused, vestlused ja keelatud kirjandus õhutavad Gorki otsivat vaimu, kinnitavad temas veendumust, et elu on võimalik uuendada. Sel ajal kirjutab ta sõbrale: «Raudteedepoo töölistega loen ja vestlen. Siin on üks tööline Bogatõrovitš — hea kuju, saame temaga südamlikult läbi. Tema ütleb, et elus pole midagi head, mina aga ütlen, et on, ainult ära peidetud, et igasugune rämps ei saaks talle käsi külge ajada.»

See «hea», mida Gorki tajus mööda kodumaad käies, oli rahva hinges kääriv leppimatus, tarvidus inimlikuma elu järele. Venemaa töölisklass hakkas teadlikumaks saama oma jõust ja õigusest. Osavõtt «ohtlike» ideede levitamisest tööliste hulgas aitas noorel Gorkil ennast sirgu ajada, lisas jõudu vastuhakkamiseks lämmatava argielu survele. See määras Gorki maailmavaate edasise kujunemise.

Täis tegutsemisindu, otsis noor Gorki võimalust oma

jõudu ja võimeid proovida. Ta südant tegi rahutuks muljete ja mõtete tohutu sülem, inimeste hulgas üleelatu ja nähtu. Talle meeldis sellest jutustada, tema jutustused olid värvikad ja kaasakiskuvad. Kuid kirjutamiseks puudus tal eneseusaldus, kirjanikukutse näis talle nii kõrge, nii kättesaamatu.

Siis kohtas Gorki oma teel inimest, kelle mõju tema elukäigule osutus hindamatuks. See oli Aleksander Kaljužnõi, revolutsioonilise tegevuse eest sunnitööl olnud inimene. Gorki tutvus temaga Tbilisi raudteedepoos, mõnda aega elas ta Kaljužnõi juures. Tark, sooja südamega Kaljužnõi märkas noormehe ebatavalist andekust, tema rikast kujutlusvõimet, tema oskust sõnadega pilte maalida. Ühel päeval, kuulanud Gorki jutustust, andis Kaljužnõi talle nõu see sealsamas kirja panna. Kohmetunult ja tõrkudes asus noormees seda lõpuks tegema. 24. septembril 1892. aastal ilmus jutustus kohalikus ajalehes «Kavkaz». Seda päeva pidas Gorki oma kirjandusliku tegevuse alguseks.

Kolmkümmend neli aastat hiljem kirjutas Gorki Kaljužnõile: «...Mäletan Teie silmi, kui Te kuulasite mu jutustusi sellest, mida ma näinud olin, ja minust endast. Sain kohe aru, et Teie ees ei tohi millegagi hoobelda, ning mulle tundub, et tänu Teile pole ma kogu elu jooksul enesega kiidelnud, pole liialdanud oma enesehinnangus, pole liialdanud ka muret, millega elu mind heldelt jootis.

Ma ütlen, Teie olite esimene, kes sundis mind minu enese peale tõsiselt vaatama. Teie andsite tõuke selleks, Teile võlgnen ma seda, et nüüd juba üle kolmekümne aasta teenin vene kunsti.

...Vana sõber, mu armas õpetaja, — surun tugevasti Teie kätt.»

Jutustuseks, millega Maksim Gorki kirjandusse astus,

oli «Makar Tšudra» — kaunis legend kahe noore mustlase armastusest. Vene kirjanduses oli sel ajal palju väsimust ja pettumust. Gorki jutustus ei toonud veel kevadet, kuid ta ennustas selle tulekut — oma kuuma igatsusega uhke ja vaba inimese järele.

Mitukümmend aastat hiljem vastas Gorki noorte pärimistele, miks ta hakkas kirjutama, — «tüütult vaese elu» surve mõjul ja sellepärast, et tal oli nii palju muljeid, et «ei saanud jätta kirjutamata». Esimene põhjus sundis teda looma romantilisi üleskutseid väikekodanliku elu jõuetu madaluse vastu — «Tütarlaps ja Surm», «Laul Kotkast», «Vanaeit Izergil», «Khaan ja tema poeg». Teise põhjuse sunnil kirjutas ta realistlikke jutustusi tööliste, talupoegade ja «paljasjalgsete» elust. Mõlemat liiki jutustusi ühendab üks eriline joon — nende tegelased ei ole enam need «alandatud ja solvatud», ainuüksi kaastunnet äratavad inimesed, keda olid kujutanud paljud vene kirjanikud. Noore Gorki romantilised tööd kuulutavad vaba mõtte, julge unistuse rõõmu; sellist elutunnetust õhkub ka ta realistlikest jutustustest, milles inimesi rõhutud ühiskonnakihtidest kujutatakse trotslike ja rahulolematutena.

See oli see uus, «oma», mille Gorki tõi vene kirjandusse oma varasemates töödes. Need olid proletaarse kirjanduse esimesed tõusmed, sotsialistliku realismi alged.

Noor Gorki juurdleb palju vene kirjanduse eri suundade üle, võtab sõjakalt osa oma aja kirjanduslikust võitlusest. Irooniliselt kritiseerib ta «puhta kunsti» jüngreid, kes oma jõuetuses on kaotanud sideme elava eluga. Muinasjutus «Siisikesest, kes valetas, ja rähnist, kes armastas tõtt» pilkas ta aga kirjanikke, kelle mõtted on tiibadeta ja ei tõuse argipäeva tühiasjade naturalistlikust kirjeldamisest kõrgemale. «Ma toidan ennast ussi-

kestega ja armastan tõde,» ütleb rähn, sellise kirjaniku võrdkuju. «... Faktid on kõik, mu härrased, ja meie kõik pole muud kui pisifaktid...» Artiklis «Põgusaid märkmeid» astus Gorki samuti välja passiivse suhtumise vastu faktidesse. Ta rõhutas, et kirjaniku-realisti ülesanne on välja tuua faktis sisalduv sügav eluline mõte, näidata, et iga ühiskondliku elu fakti tekkimises peitub alati mingi osa inimese teadlikku tegevust ja iga selline fakt mõjustab omakorda elu ja inimhinge.

Noore Gorki otsingutest ja mõtisklustest kirjaniku kutsumuse üle tunnistab ta jutustus «Lugeja». See on kirjutatud 1896. aastal — veidi varem, kui esimese jutustustekogu ilmumine Gorki nimele kuulsuse tõi. Selles huumoriga leevendatud «pihtimuses» asetab kirjanik enese «lugeja» — oma südametunnistuse kohtu ette. Siiras rõõm esimese kiituse puhul on novelli mina-jutustaja, noore kirjaniku viinud ülevasse meeleollu. «Hea on midagi olla maa peal, inimeste hulgas!» ohkab ta õnnelikult. Ent kohe vajub ta süda saapasäärde kuskilt ta kõrvale ilmunud «lugeja» iroonia mõjul, kes ta oma ristküsitlusega kitsikusse ajab: kas on hea tunda ennast millegi erandlikuna? kui palju tööd läks see menu maksma? milleks ja kuidas tehakse raamatut?

Kohmetu noorkirjanik jääb nõusse sellega, et «kirjanduse eesmärgiks on aidata inimesel iseennast mõista, tõsta tema usku iseendasse ja arendada temas püüdu tõe poole, võidelda labasusega inimestes, osata leida neis head, äratada nende hinges häbi, raevu, mehisust...» Kuid samas jääb ta võlgu küsimuse: mida nimelt ta õpetab, kuhu ta oma lugejat kutsub? Ta avastab eneses rohkesti häid tundeid ja soove, kuid korrapärast ja selget mõtet, mis kõiki elunähtusi hõlmaks, ta eneses ei leia. Ta südametunnistus ütleb talle, et õpetaja, kui ta on aus, peab alati olema tähelepanelik õpilane. «Teie kõik,

meie päevade elu õpetajad, võtate inimeselt hoopis rohkem, kui te talle annate, sest te räägite aina puudustest, näete ainult neid. Kuid inimeses peab olema ka voorusi; teil on ju neid?

... Kus on üleskutse elu loomisele, kus on mehisuse õppetunnid, kus on virged sõnad, mis tiivustavad hinge? ... Kas sa suudad kiirendada elu tuiksoone tuksumist, kas sa suudad sisendada temale energiat ...?»

Noor Gorki hindab oma tööd karmilt, vahest liigagi karmilt. Mitte auahnuse rahuldamiseks ei kirjuta ta oma teoseid. Raamatut vajavad inimesed elamiseks.

«... Enesega rahulolemisega inimene ei rahuldu: ta on ikkagi kõrgemal sellest. Elu mõte seisab eesmärkide poole püüdmise ilus ja jõus ja on tarvis, et olemasolu igal hetkel oleks oma kõrge eesmärk.»

KRIITILISE REALISMI SUURKUJU

Tšehhovi kunstiküps proosa- ja draamaloome kujutab endast vene XIX sajandi kriitilise realismi parimate traditsioonide ja saavutuste edasiarendust. Tema realismi omapäraks on oskus lakooniliste vahenditega esile tuua argielu pisiasjade ja igapäevaste inimeste tähendust ühiskondlikus elus. Tšehhov oskas halastamatult päevavalgele tuua inimlike vahekordade välise «korralikkuse» alla peidetud sisemist närusust ja labasust. Ent tema teostele annab kordumatu isikupära kirjaniku sügav humanism, erakordne võime avastada väliselt väheütlevates inimestes suurt vaimset ilu, moraalset puhtust, tõearmastust ja sisemist tarvet loovaks tööks. Tšehhovi elutööd võib iseloomustada tema enda sõnadega, mis ta lausus XIX sajandi vene realistide kohta:

«Pidage meeles, et kirjanikel, keda me nimetame suurematuiks või lihtsalt headeks ja kes joobnustavad meid, on üks ühine ja väga tähtis tunnus: nad lähevad millegi suunas ja kutsuvad teid kaasa, ning te tajute mitte mõistusega, vaid kogu oma olemusega, et neil on mingi eesmärk... Parimad neist on reaalsed ja kirjeldavad elu sellisena, nagu ta on, ent seetõttu, et iga rida on läbi imbunud eesmärgi tunnetamisest, te tajute elu mitte ainult sellisena, nagu ta on, vaid nagu ta peaks olema, ja see paelub teid.»

Tšehhovi realism peegeldas vene elu vastuolusid 1905. a. revolutsiooni eelõhtul. Tema looming on sügavalt rahvuslik ja seejuures üldinimlik.

Eesti demokraatlik lugeja on tundnud Tšehhovi vastu elavat huvi alates läinud sajandi viimasest aastakümnest. Sellest ajast on meil Tšehhovi teoseid üsna ulatuslikult tõlgitud. Alljärgnevalt esitame Tšehhovi loomingu põhijooni nimelt nende teoste põhjal, mis sajandi vahetusel ja esimese vene revolutsiooni aastail ilmusid eestikeelses tõlkes. Nii on võimalik kas või osaltki ära märkida Tšehhovi tähtsust eesti demokraatliku mõtte kujunemisele.

Vene progressiivne kirjanduslik liikumine etendas läinud sajandi viimastel aastakümnetel olulist osa eesti rahvusliku kultuuri arengus. Ka vene kriitilise realismi kirjanduse laialdane tõlkimine sel perioodil oli osa ühiskondlikust ja kirjanduslikust võitlusest. Tšehhovi teoseid hakati eesti keelde tõlkima 90-ndate aastate algusest, seega ajal, millal eesti kirjanduses rajas endale teed realistlik suund. Nendel aastatel eesti keelde tõlgitud Tšehhovi lühijutud «Roimar», «Vanka», «Südameke», «Öö enne kohtumõistmist», «Ametniku surm», «Maamehed» jt. toetasid eesti noort demokraatlikku kirjandust ta püüetes vabaneda väikekodanliku olustikurealismi primitiivsusest ja ideelisest piiratusest, saavutada kriitilise realismi sügavust ja ühiskondlikku löögijõudu. Tšehhovi tööde tõlkimine kasvas välja eesti demokraatliku kirjanduse ja lugeja vajadustest. 1899. a. ilmus eesti keeles Tšehhovi jutustus «Maamehed». Tõlge ilmus progressiivses koguteoses «Lõbu ja teadus» (II). Ühes Tšehhovi jutustusega avaldasid koguteose koostajad artikli «Anton Tšehhov ja tema jutt «Talupojad»».

Artikkel seob tõlgete avaldamist otseselt realistliku kunstimeetodi juurutamise ülesandega. On iseloomulik, et Tšehhovi «Maamehed» ilmus kõrvuti Gorki lühijutuga «Kirilka». Jutustused on väga lähedased teema käsitluselt, mõlemais on tõepäraselt kujutatud talupoja psüühikat küla kapitalistliku kihistumise ajastul, ebateadliku

protestitunde tekkimist rõhumise vastu. Jutustuses «Maamehed» näitas Tšehhov, kui kohutav, ebakultuurne ja metsik on vene talupoja elu. Ent Tšehhov näitab ühtlasi, et külas valitsevat vaimupimedust ja toorust põhjustab olukord, millesse on asetatud rahvas, kes ägab üle jõu käiva töö all ja on antud riisumiseks võimsate ning rikaste kätte. Sama ideed ühiskonna julmusest, kus talupoega vaimupimedusse surudes teda rumaluse eest karistatakse, väljendab Tšehhovi lühijutt «Roimar», mis tõlgiti eesti keelde juba 1891. aastal pealkirja all «Kohtu ees». Eesti kriitiliste realistide, eeskätt Vilde selle aja loomingus näeme samasugust püüdu nende ühiskondlike olude tõepäraseks näitamiseks, mis pahesid ja kuritegevust põhjustavad. Gleb Uspenski, Tšehhovi, Gorki ja teiste vene realistide külaelu-ainelised jutustused, mis sel ajal peamiselt tõlgete kaudu eesti lugejani jõudsid, aitasid märkimisväärselt kaasa eesti kriitilise realismi tugevnemisele ning võitlusele naturalismi ja elutõde moonutava «külarealismi» vastu.

Tšehhovi teoste tõlkimine rikastas eesti realistlikku kirjandust uute žanritega ning avardas tohutult selle vaatevälja ja temaatikat. Meeldesööbivalt tõusid lugeja ette armetud inimsaatused, «väikeste inimeste» kujud — kord traagilises, kord koomilises valguses. Nukralthumoorikas jutustus võõraste juures leiba teeniva poisikese troostitust elust ja valusast igatsusest ainukese omase hinge järele maailmas («Vanka»), leebe irooniaga jutustatud lugu orjalikult armastavast naisest («Südameke») või hirmu ja truualamlikkuse kätte surevast ametnikust («Ametniku surm») — sellised on esimesed eesti keelde tõlgitud Tšehhovi teosed.

Käesoleval sajandil lisandus arvukalt uusi Tšehhovi tõlkeid — lühijutte, novelle, näidendeid («Onu Vanja», «Kolm õde»). Nende hulgas oli rohkesti humoristlikke

jutustusi, mis kujutasid esimesel pilgul koomilistena näivaid juhtumusi ja olukordi bürokraatlik-väikekodanliku vene elu argipäevast («Paks ja peenike», «Kameeleon», «Mask» jt.). Autor jääb nendes teostes alati nähtamatuks: Tšehhov maalib nappide, meisterlikult valitud sõnadega lugeja silmade ette oma tegelaste toimingud ja hingelise seisundi, jäädes ise näiliselt erapooletuks. Lõbustav on jälgida kahe koolivenna kohtumist jutustuses «Paks ja peenike», kus inimene, teada saades teise kõrgest teenistusastmest, muutub jalamaid lõmitavaks ametnikuks. Koomiline on väikekodanlike haritlaste pahane protest maskipeol skandaalitseva kisakõri käitumise vastu ja nende äkiline sabaliputamine, kui mürgeldaja osutub rikkaks vabrikandiks («Mask»). Ometi ei anna kirjanik neid elupildikesi ükskõikse vaatlejana. Vastupidi — Tšehhov võtab lugeja otsekui oma teose kaasautoriks, haruldaselt taktiliselt sunnib lugejat enesega koos juurdlema elunähtuste ja inimest labastavate jõudude üle.

Maksim Gorki kirjutas, et «nii selgesti ja peenelt kui Anton Tšehhov pole keegi mõistnud elu pisiasjade traagikat, kuni temani pole keegi osanud nii halastamatu tõepärasusega maalida inimeste silme ette nende elu häbiväärset ning kurba pilti väikekodanliku argipäeva ähmases kaoses.

... Labasus oli Tšehhovi vaenlaseks; kogu elu võitles ta sellega, naeruvääristas ja kirjeldas seda erapooletu, terava sulega; ta oskas leida labasuse hallitust isegi seal, kus esimesel pilgul kõik näis hästi, mugavasti, koguni hiilgavalt korraldatuna ...»

See Tšehhovi realismi omapära avaldus eriti jõuliselt teostes, kus Tšehhov näitab haritlaste vajumist väikekodanluse sohu. Selliste hulka kuulub novell «Jonõtš», mis eesti keelde tõlgiti käesoleva sajandi algul. Tšehhov näitab selles, kuidas väikekodanlik keskkond assimileerib

ka ausa, kultuurse inimese, kui sellel ei jätku sisemist jõudu hoida oma mõttemaailma ja ideaale puhtana argipäevaroostest.

Ka paljudes teistes teostes näitas Tšehhov kujukalt, kuidas väikekodanlustuvad inimesed, kes ei oma sotsiaalseid ja eetilisi veendumusi või kulutavad need ilusatele sõnadele. Väikekodanluse teema lähendab Tšehhovi loomingut Gorki võitlevatele teostele. Tšehhovi ja Gorki loomingu selle osa tõlkimisel eesti keelde oli hinnatav väärtus, kuna sajandi alguse eesti intelligentsi ängistasid tugevasti kohalikud olud, kus «üldinimlikule» väikekodanlikkusele lisandusid erijoonena veel kadakasaksliku kultuuri pehkinud kaanonid.

Eriti rohkesti tõlgiti Tšehhovit 1904. aastal — tema surma-aastal — ning esimese vene revolutsiooni perioodil. Sel ajal jõudis eesti lugejani ka Tšehhovi kuulus novell «Palat nr. 6», milles kirjanik näitab passiivse ellusuhtumise hukatuslikke tagajärgi.

Tšehhovi kaasaegsetele tundus palat nr. 6 kogu Venemaa võrdkujuna. Tähtis on, et Tšehhov oma loomingulise küpsuse perioodil sisendas sotsiaalsele kurjale a k t i i v s e vastupanu ideed.

Tšehhov armastas sügavalt oma rahvast ja vihkas tema rõhujaid. Tal ei õnnestunud luua uue elu eest võitlejate kujusid, sest ta seisis eemal töölisliikumisest. Kuid objektiivselt oli Tšehhovi looming, tema teostesse kätketud vihkamine isevalitsusliku Venemaa tegelikkuse vastu proletariaadi revolutsioonilise võitluse teenistuses. Seda mõistsid ka eesti proletaarse kirjanduse esindajad, kes Tšehhovi teoseid korduvalt tõlkisid ja töölisajakirjanduses avaldasid (J. Lilienbach, O. Münther, G. Tikerpuu). 1905. a. revolutsioonile järgnenud mustasajalise terrori ja kirjandusliku renegaatluse aastail muutus realistliku kirjanduse, ainuüksi realismi meetodi kaitsminegi tera-

valt poliitiliseks küsimuseks. Ei ole juhus, et sel perioodil avaldati «Kiire» kalendri veergudel Tšehhovi lühijutt «Unter Prišibejev». Iseloomulik on sellinegi detail, et tõlke pealkirjaks oli «Valitsuse tugi». Unter Prišibejev muutus otsekui tsaari-Venemaa politseirežiimi kehastuseks. Sellised Tšehhovi jutustused ei kujutanud endast üksiku pahelise nähtuse väljanaermist. Neis sisaldus surmaotsus isevalitsuslikule süsteemile tervikuna, hävitav satiiriline üldistus.

Sotsialismimaa sõnakunstnikele, sealhulgas ka eesti nõukogude kirjanikele on Tšehhovi looming hindamatute kogemuste varasalveks. Tšehhov oskas ääretu lihtsusega kõnelda ühiskonna ja inimhinge kõige keerukamatest probleemidest. Ta avastas novelližanri, kirjandusliku lühivormi piiritud väljenduslikud rikkused ja esines novaatorina draamakirjanduses. Imetlusväärne on Tšehhovi tüüpide loomise oskus, võime avada sotsiaalsete nähtuste olemust eredalt individuaalsetes kunstilistes kujudes. Tšehhovi teoste keel on värvi- ja varjunditerikas, stiil sügavalt isikupärane.

Ent mitte üksnes kunstimeisterlikkust ei õpi tänapäeva kirjanikud Tšehhovilt. Tšehhovi looming on nõukogude inimestele liitlaseks võitluses mineviku igandite — väikekodanliku elulaadi ja mõtteviisi, individualismi ja labasuse vastu. Tšehhovi teostest õhkub vihkamist inimest alandava ühiskonnakorra vastu. Tšehhov on nõukogude inimestele südamelähedane ka oma unistustega vabast ja harmoonilisest inimesest, loova töö poeesiast.

IVAN FRANKO

27. VIII 1856
26. V 1916

Ivan Franko kuulub ukraina klassikalise kirjanduse suurnimede hulka. Andekas kirjanik-realist, revolutsioonile demokraat Franko sai juba möödunud sajandi lõpul laialdaselt tuntuks oma jutustuste, luuletuste, näidendite, kriitiliste artiklite ja publitsistikaga. Kirjanik pärines Lääne-Ukrainast, kus sajandite vältel peremehetsesid võõramaised vallutajad — austria-saksa kroonuametnikud, poola suurmõisnikud, katoliku vaimulikud. Tolleaegne Galiitsia oli surutud koloonia olukorda, monarhismi ja pärisorjuse rõhumine oli siin eriti julm, ning sotsiaalsele ülekohtule lisandus rahvuslik surve.

Ivan Franko teosed kajastavadki peamiselt orjastatud Lääne-Ukraina talupoegade ja tööliste elu. Jutustuses «Sepikojas» lõi kirjanik pilte oma lapsepõlvest. Nendest mälestuskildudest tõuseb lugeja ette tulevase kirjaniku isa — külasepa kuju, kes õpetas poega austama tööd ja mõistma selle ilu. Isa oli kuldsete kätega meistrimees, ta tundis «esemete hinge». Poeetiline ja haarav on Ivan Franko jutustus kirve «loomisest» isa ääsil ja alasil, kus hõõguv metallitükk näis elusolendina, keda isa targad käed sõna kuulama sundisid. Isa jutustatud lugudest jäi Ivanile meelde jutt talumehest, kes oma poja sepa juurde õppima pani. Kartes, et pojuke ennast kõrvetab või et

säde talle silma kargab, palus talumees seppa panna poiss korvi ja riputada sellega sepikoja seinale. «Niimoodi paneb ta kõike tähele ja õpibki ameti ära,» arvas ta. Poeg «õppis» selliselt seitse aastat, aga tema meisterdamistest ei tulnud välja midagi peale susina.

Lapsepõlvest kaasasaadud armastus inimese ja tema kätetöö vastu innustas Ivan Frankod kaitsma talupoegade, kaevurite, käsitööliste ja kõigi teiste allasurutud rahvakihtide õigust inimväärsele elule. Eelkõige tegi ta seda oma raamatutes. Ent ka otseses ühiskondlik-poliitilises võitluses ei jäänud ta pealtvaatajaks, «korvis istujaks», kes kardab ennast kõrvetada. Üliõpilasena levitas ja propageeris Ivan Franko sotsialistlikku kirjandust. Selle eest heitsid Austria võimud kahekümneaastase nooruki vanglasse. Ka hiljem arreteeriti teda korduvalt. Franko võttis osa tekkivast töölisliikumisest, tema teostes avaldus õige arusaamine paljudest marksistlikest seisukohtadest. Kuna aga võõramaise ikke all ägav Galiitsia oli poliitiliselt ja majanduslikult mahajäänud maa, ei suutnud Ivan Franko kasvada järjekindlaks marksistiks.

Ühena esimestest maailmakirjanduses kujutas Franko tööliste elu-olu ja töölisliikumise algust. Kirjaniku noorusaastail avastati tema kodukandis, Karpaatia mägede jalamil Borislavis naftat. Pikemates jutustustes «Boamadu» ja «Borislav naerab» ning tsüklis «Borislavi jutustused» lõi kirjanik süngetoonilise maalingu naftaleiukoha ümber tekkinud töölisasulate elust. Lugeja ees põimuvad ja jõuavad traagilise lõpuni talupoegade saatused, keda viletsus on lahti rebinud maast ja esiisade tasasest elulaadist ning paisanud kärarikka tööstusalevi barakkidesse. Kitsilt ja kitsalt põllulapilt tulnud külanoorukeile tundub räpane, haisev Borislav algul tõotatud maana — esmakordselt näevad nad liikumas nii palju raha ja tajuvad talupojale tundmatut «priiust». Paljud neist hukku-

vad primitiivsetes kaevandustes, kus toorestele ettevõtjatele nende palavikulises rikkusejahis ei tule mõttessegi midagi teha traagiliste tööõnnetuste ärahoidmiseks. Teised laostavad tervise kõrtsides, mis on ainukesed kohad igatsetud «priiuse» maitsmiseks. Jutustuses «Naftatööline» näeme külaneiu armastuse ja elu purunemist kaevandusasulas, kus meeletud joomingud ja ränkraske töö surmavad tema armsama südames endised tunded ja mälestused. Noormehe hingeline kriis ja temas ärganud igatsus kodukoha järele ei suuda teda päästa: ta saab naftakaevus surma ülevaataja alatuse tagajärjel, kes omastab talt põllulapi väljaostmiseks kogutud raha. Ka paljudes teistes jutustustes («Söepõletaja» jt.) kirjeldas Franko patriarhaalse talupojaelu lagunemist uutes oludes, kapitalistlike suhete pealetungi mõjul.

Teoste kõrval, mis tõid maailma ette Galiitsia talupoegade ja tööliste viletsa põlve, lõi Franko ka selliseid, kus peegeldus ukraina rahva vabastusliikumine, tema parimate inimeste püüded ühineda võitluseks võõramaiste võimukandjate ning mitmest rahvusest mõisnike ja kodanluse rõhumise vastu. Jutustuses «Põhjas» on peategelaseks revolutsiooniline üliõpilane, kes oma elu on otsustanud pühendada vabadusliikumisele. Tema helgetele unistustele ja nooruslikule innule on õudseks kontrastiks ühiskonnast väljatõugatud inimeste vaimupimedus ja lootuskiireta virelemine vanglaurkas, kuhu ta satub. Nälja sunnil pooleldi loomastunud kaasvang tapab noormehe. Ent suure humanisti jutustuse valgusel mõistab lugeja, et mitte vangikambrist, õnnetute pimedusse surutud inimeste hulgast ei tule tapjat otsida. Jutustus on süüdistuseks elukorra vastu, mis keelab inimeste enamikule leiba ja valgust.

Ivan Franko teosed on sageli ehitatud kisendavatele kontrastidele. Tema kunstnikuandele on iseloomulik oskus

leida ja kujutada inimlikkuse sädet kõige troostitumais ja julmemaiski tingimustes. Franko vabas ja laias jutustamisviisis, pildirikkas keeles ja elavates dialoogides on palju eredalt rahvuslikku ja omapärast. Tema demokraatlikest ja revolutsioonilistest ideedest kantud ulatuslik looming on võitnud lugejate armastuse paljudes maades.

II

KIRJANDUSLIK MÕTE UUE AJA KÜNNISEL

1.

Mõte voolab ning paisub. Sõna sähvab kui äikest. Õhk väriseb karedast laulust ja päiksest.

(*Juhan Sütiste, «Maakera pöördub itta».*)

Kakskümmend aastat tagasi võttis eesti töörahvas oma elu korraldamise enda kätesse. Nõukogude võimu väljakuulutamiseks esitas 21. juulil 1940 seadusandlikus kogus ettepaneku kirjanik-kommunist Johannes Lauristin-Madarik, üks revolutsioonilise pöörde ettevalmistajaid. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nimel pöördus J. Lauristin-Madarik peatselt vabariigi kirjanike ja kunstnike poole üleskutsega teenida tõde, viia kõiki võitlusse sotsialismi teostamise eest.[1] Tema enda teosed, mis olid kirjutatud põrandaaluse võitluse ja vangla tingimustes, olid revolutsioonilise tõe teenimise kehastuseks.

Delegatsiooni eesotsas, kes viis Moskvasse Eesti NSV taotluse Nõukogude Liitu astumiseks, oli samuti kirjanik. Johannes Vares-Barbarus esindas eesti kirjanike demokraatlikku osa, kelle senisest loomingust kõlas hukkamõist sotsiaalsele ülekohtule. Nüüd läksid nad otsustavalt kaasa ajalooliste sündmustega. Jaan Kärner kirjutas:

---

[1] Vt. «Viisnurgale». «Viisnurk» 1940, nr. 1 (aug.), lk. 7.

Kui mõtled: kuulud ise sesse suurde
tööriiki sa, mis kuuendikku Maad
ju hõlmab viljavalt ning loovalt, juurde
kui allikast uut värsket jõudu saad.
Ja vabrik huugav annab sulle hoogu,
kui veretukset tajud viljavoogu.
Kui mõtled: Vaikse ookeani rannul
ja Läänemerel kõlab sama viis,
et pole inimesel kubjast kannul,
et seljataha jäänud nälg ja kriis,
siis sinu vannet ükski võim ei murra:
maa selle hüveks elada ja surra.[2]

(*«Liitumine suure isamaaga».*)

Veel kunagi polnud eesti kirjanikud oma maa riiklikust, majanduslikust ja kultuurilisest elust osa võtnud nii ulatuslikult, nagu see toimus 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest alates. Keset tormilisi muutusi ja vastuolusid küpses ka arusaamine, et «kõige tihedam side elava ning ülesehitava eluga on sotsialistliku realismi loomingu orgaaniline põhialus»[3]. Nõnda kirjutas Juhan Sütiste, kes tõelise kunsti lätteks ikka oli pidanud elulähedust. Nüüd rakendas ta selle tõekspidamise juba ka poliitilisse ellu, kutsudes kunstiinimesi solidaarsed olema nõukogulikule teele asunud rahvaga ja «EK(b)P vääramatute võitluskogemustega». Kirjanike osavõtt ühiskondliku murrangu teostamisest oli esimeseks sammuks, et eesti kirjandusele kätte võita uued ideelis-kunstilised positsioonid.

---

[2] «Looming» 1941, nr. 2, lk. 152.

[3] J. Sütiste, Murrangulise aasta vahetusel. «Sirp ja Vasar» 4. I 1941, nr. 1 (14).

2.

Avardagem kunstimaitset!
Sõna nüüd peab kandma kilpi:
kõik, mis uus, see nõuab kaitset...

(*Johannes Barbarus, «Ümberhinnang».*)

Nõukogulike kunstitähiste püstitamisel näitas suurimat aktiivsust see osa kirjanikest, kelle loomingus juba varem olid olemas sotsialistliku maailmatunnetuse alged ja kriitilise realismi tugevad traditsioonid. Ühiskondliku protesti kirjandus oli läbi teinud mitmeid tõusu- ja mõõnaaegu. Kolmekümnendate aastate lõpul rahvusvahelise pinevuse, töölisliikumise kasvu ja ideeliste vastuolude teravnemise atmosfääris tungis demokraatlikus kirjanduses värske jõuga esile võitlev hoiak. Vastupidi tavadele ei olnud selle kandjaks mitte noorus, vaid eeskätt väljakujunenud kirjanikud. Rahvalikkuse ja realismi nimel kroonulähedust ning vaimuaristokratismi rünnates tõstsid nad taas kirjanduse fookusesse sotsiaalsete vahekordade kujutamise. Neile polnud päris tundmatu ka Nõukogudemaa novaatorliku kunsti teooria ja praktika. Mõndagi selle tõekspidamistest olid nad omaks võtnud juba kodanliku korra tingimustes. Seetõttu võisid eesti kirjanduse demokraatliku tiiva kõige silmapaistvamad esindajad pärast nõukogude võimu kehtestamist täiel häälel deklareerida oma ühinemist sotsialistliku kultuuri rindega.

Johannes Vares-Barbaruse, August Jakobsoni, Jaan Kärneri, Juhan Sütiste, Aadu Hindi, Johannes Semperi, August Alle, Aleksander Antsoni, Rudolf Sirge, Evald Tammlaane ja paljude teiste publitsistlikud sõnavõtud haarasid eesti kirjanduse minevikku, olevikku ja homset päeva. Enamasti ei küündinud need mõtteavaldused veel

üleminekuaja kirjandusliku protsessi konkreetse käsitluseni. Uute sihtide omandamise esimeseks etapiks olid üleskutsed katkestada mõtte- ja tundesidemed kodanliku ideoloogiaga ning sotsialistliku kunsti lähtetõdede selgitamine.

Tagasivaated hiljutisele olukorrale eesti kirjanduses kaldusid küll tihti veel üle paisutama omaaegse intelligentliku opositsiooni ja luulemässude tähtsust. Kuid ühtaegu võeti neis kriitikatule alla kodanlust teeninud haritlaste sotsialismivaenulikud vaated ja soovunelmad. Päevavalgusse toodi ka edasiliikumist tõkestavad kirjanduslikud «kodukäijad». Artiklis «1940. a. (21. VI) pööre ja eesti kirjanduse perspektiivid»[4] arvustas J. Barbarus sotsiaalset nihilismi ja artistlikku vormikultust eriti just noorema generatsiooni keskel, kus «ladvik diplomitarkus» asendas elutarkust ja elutundmist. Ka oma 1940/1941. a. luules pöördus ta «puhteilu põlistajate» poole. Neis värssides kutsus J. Barbarus kaasa ruttama ajaga, mis on pakitsev ja nõudlik, mis ei vaja hingelist kassikulda, stiilinikerdusi, «meeleolu mõlgutusi, / õõnsa pleki põristusi, / kaksipidi kõlgutusi». See nõudlik aeg vabastab kirjanikud üksindusest, avades nende ees ühiskondliku elu tormilises liikumises «uued luule lademikud»[5] («Värsisepad»). Barbaruse luuletused eitasid ja jaatasid, vaidlesid ja agiteerisid:

> Kas on tõesti nüüd veel mõtet
> lõhestada juuksekarva,
> heegeldades värsipitsi,
> jäädvustada muljet harva
> mõnda nikerdatud skitsi,

[4] «Viisnurk» 1941, nr. 5/6, lk. 389—391.
[5] «Rahva Hääl» 21. VI 1941.

kui ei ole ühtki tõket
enam südamel ja meeltel,
vaim kui elu kõrgepingest
— tegudest ja tööst on tulvil?[6]

(*«Ümberhinnang».*)

Oma publitsistikas osutas J. Barbarus ka mõnedele Lääne-Euroopa vaimsetele liikumistele, millest oli toitu saanud väikekodanlik kunstimentaliteet Eestis. (Nii ironiseeris ta rahvusvahelise kirjanike organisatsiooni Pen-klubi üle, kes naiivselt hoidus poliitikast ja «aktsioonist»[7].) Loova intelligentsi ühe osa vaimse vaateveeru kitsust ja ühekülgsust valgustasid mitmed kirjanikud (A. Hint — «Mõelgem maakera ulatuses», J. Kärner — «Saagem marksistideks», J. Semper — «Suur Oktoober ja meie haritlaskond»). Meenutanud imperialismiajastu Lääne moodsaid elufilosoofilisi teooriaid, kirjutas J. Kärner: «Eesti kirjandus võib tugevaks saada ja kõrgele tasemele tõusta ainult siis, kui ta leiab õige suhte ja sideme uue, saava ning sündiva sotsialistliku ühiskonnaga, sotsialistliku ülesehitustööga, töörahva võitlusega oma lõpliku vabastuse eest... Kunagi meie kirjanikele püstitati hüüdsõna: «Saagem eurooplasteks!» Siitpeale asendagu seda sootuks teine hüüdsõna: «Saagem marksistideks!»»[8] J. Semper tõrjus oma kirjutistes tagasi kahtlejate kartused, nagu võidaks nüüd maha salata väärtuslikke kultuuripärimusi. Ühtaegu näitas ta, kuivõrd illusoorsed olid Lääne-Euroopa poliitiline demokraatia ja vaimsed moevoolud, mille nimbus eesti kodanlikku intelligentsi võlus. Ta tuletas meelde, kuidas eesti kirjanduse propagandaga väljaspool Eestit oli tagajärjetult vaeva

[6] J. Barbarus, Kogutud teosed II. Tallinn, 1948, lk. 40—41.
[7] Vt. «Viisnurk» 1941, nr. 5/6, lk. 390.
[8] J. Kärner, Saagem marksistideks. «Kommunist» 15. IX 1940, nr. 74.

nähtud. «Nüüd seisavad meie kõrval ja meie taga värsked, elujõulised, noored, rahvuslike kultuuride õitsemise algul seisvad sotsialistlikud rahvad... See on elustav hoog, mida võib tunda suure hulga rahvaste lähedusse ja liitu astudes, kes on üles virgunud uuele loovusele või kes on läikima hõõrunud oma vanad aarded. Uute rahvuslike kultuuride kiire virgumine, nende sõbralik lähendamine teineteisele on võimalikuks saanud alles nõukogude rahvuse- ja kultuuripoliitika tõttu.» [9]

Kui ülaltoodud mõtete kirjutamise ajal hakkasid Nõukogude Liidu keskajakirjades ilmuma artiklid ja retsensioonid J. Barbaruse, A. Jakobsoni, A. Alle, J. Semperi, E. Hiire jt. loomingu kohta, siis tähistas see eesti kirjanduse ulatuskauguse avardumist üle väikerahva keelepiiri. Pöördeliste ajaloosündmuste olukorras astus esimesena eesti kirjanikest liiduvabariikide lugeja ette J. Barbarus. 1940. a. augustikuuks, kui Eesti võeti vastu Nõukogude Liidu koosseisu, valmis Moskva ja Leningradi luuletajate ühistöö viljana Barbaruse luuletuste valikkogu vene keeles. Kümmekond aastat tagasi oli kirjanik ühe oma luuletuskogu eessõnas pöördunud ainult sadakonna lugeja poole, lootmata oma raamatu laiemat levikut. Seda mõistetavam on Barbaruse rõõm selle üle, et ta luule pärast kapitalivõimu kukutamist jõudis sellise suure auditooriumini. Moskvast saadetud kirjas teatas ta uhkusega: «Nii olen muutunud üleliiduliseks värsisepaks.» [10] — Eesti kirjandusliku mõtte aktiviseerimisel oli selliselt muutunud perspektiiv võrreldamatult tähtis.

Kui «Viisnurga» tellijate arv juba ajakirja väljaandmise esimestel kuudel tõusis üle kümne tuhande; kui

[9] J. Semper, Suur Oktoober ja meie haritlaskond. «Looming» 1940, nr. 9 (nov.), lk. 961—964.

[10] J. Vares-Barbarus E. Varesele 4. VIII 1940. KM KO, F 8, M 1 : 9.

samaaegselt ilmusid «Looming», «Eesti Keel ja Kirjandus», «Teater ja Muusika», «Nõukogude Kultuur», «Nõukogude Kõrgem Kool» ja mitmed teisedki kirjandusküsimusi käsitlevad ajakirjad; kui J. Kärneri «Võitluslaulude» puhul sedamaid tekkis vajadus kordustrüki järele, mis luuletuskogu jaoks seni oli erandlik saatus, siis kõneles see kõik veel ühest uuest kultuurielu faktorist: kasvanud nõuetega lugejaskonnast. Mitte asjata ei meenutanud J. Barbarus oma eespool mainitud artiklis raamatuturul tooni andnud kõmunäljast eliitlugejat ning aega, millal «kirjanduslikud kobrad ja Dekobra'd latsutasid ja lugejad suud matsutasid». Nüüd seevastu läks kättesaadavaks tehtud väärtuslik raamat lugeja lauale suurtes tiraažides, lugeja aga võttis kirjanduse päevaküsimuste kohta erksalt sõna, olgu siis «Viisnurga» hommikutel, Gorki «Ema» probleemide arutlusel või loomingulistel kohtumistel. Ning kirjanikud tajusid, et nimelt selle lugeja läbi leiab ka nende töö oma õige mõtte.

Mõistagi oli sotsialistliku realismi manifestidest nende loova ellurakendamiseni pikk maa käia. Mitmesugustest sissejuurdunud väärkujutlustest vabanemine ei saanud toimuda üleöö. Kirjanduse ühiskondlik missioon, «sotsiaalne tellimus» — kas ei tähenda see surve avaldamist loovale isiksusele? Seda laadi kahtlusi jagasid osalt sellisedki kirjanikud, kelle kodanliku perioodi looming oli kõike muud kui apoliitiline. Seiles suhtes oli ilmekaks näiteks August Alle.

Ühest tema kirjast, mis on saadetud revolutsioonisuvel, loeme:

Meil käis külalisena Moskvast Teatri peavalitsuse abidirektor Mešeteli, igatahes väga kaaluva sõnaga suurus, kes pidas Haminis [Haridusministeeriumis] lühikese referaadi kirjanduse, kunsti ja erirahvuste kultuuri olukorrast, nende arendamisest ja valitsevast suunast...

Eriti rõõmustav oli kuulda, referent rõhutas seda korduvalt, et nii kirjanduses kui ka kunstide vallas tuleb rõhku panna ja soodustada oma rahvusliku eripalge ja omapära väljaarendamisele. Igasuguste «ismide» ja katsetamiste ajad olevat möödas, mõõduandev olevat kunstipärane realism. Samuti ei piisavat alasti tendentsist. (Muide tendentsi suhtes rõhutas mulle sedasama «Tsušima» autor Novikov-Priboi isiklikus jutuajamises, kes ka Tallinnas viibis) ...

Need on samad põhimõtted, mida paremik meie kirjanikkonnast on juba ammu tunnustanud ja püüdnud teostada — niipalju kui politseilik režiim seda võimaldas.[11]

A. Alle kiri näitab, kuidas kontaktis sotsialismimaa kultuuritegelastega otsiti vastuseid eesti kunsti tuleviku küsimustele. Ent toodud tsitaat on ühtlasi inimlik dokument selle kohta, kui sügavale oli loova intelligentsi hulgas juurdunud kodanliku kriitika poolt levitatud väärarvamus, nagu võiks ideelisuse taotlemine kahjustada realismi. Vanu radu tallav arvustus hoidis seda laadi kujutlusi veel elavana, kuulutades Alle boheemlasliku «maailmavaate» esivõitlejaks. Seejuures jagati boheemlusele ühel hoobil kiitust ja laitust. Seda kunstielu nähtust sarjati ning samal ajal nähti boheemlastes vaimuvabaduse rüütleid. Nii märkis H. Raudsepp boheemluse tunnustena juhtiva idee, distsipliini puudumist, poeetilist «sissisõda», järgnemist inspiratsioonile ja südamehäälele.[12] Veel suuremad vasturääkivused boheemlusse suhtumises ilmnesid H. Parresti selleaegseis kirjutistes Alle kohta. «Meie sõjakate vaistudega esiboheemlase» tegevusest läbilõiget pakkudes andis ta boheemlusele üpris tähtsa koha ja kinnitas, et klassivõitlusest hoidumine «ei vähenda ka arvuka boheemkonna protestiva hoiaku tähtsust kapitalistlike maade vaimuelus ja lõppeks kogu

[11] A. Alle K. A. Hindreyle 11. VIII 1940. KM KO, F 185, M 1 : 3.

[12] Vt. H. Raudsepp, Karmide laulude autorist. «Looming» 1940, nr. 7 (sept.), lk. 766.

ühiskonnas»[13]. Üldse oli nii tsiteeritud kui ka teiste autorite lähenemises probleemile ülemäärast kaasatundmist, mis lugejat desorienteerida võis. Oli ju kirjanikekunstnike keskkonnas selletagi juurdunud omamoodi boheemlaseuhkus, mis pidas ennast sõltumatuks mis tahes poliitilistest taotlustest. Seda laadi pettekujutelmade hajutamiseta ei saanud areneda sotsialistlik kunst, nagu mõistis ka teravapilgulisem osa kirjanikkonnast. Erilise ägedusega ründas boheemlust J. Barbarus. Ta andis sellele tapvalt kompromissitu hinnangu:

Mitte asjata pole boheemlus ja pohmelus kõlaliselt identsed! See ongi inimese mõttekäigu pohmelus, kui arvatakse elada võivat ilma põhimõteteta, ilma printsiipideta. Boheemlus pole — kõigest tema «kuulsusest ja võlust» hoolimata — mingisugune maailmavaade, nagu mõned tõendada on püüdnud, vaid see on teatud printsiipideta eluviis, hingeeluliselt haiglane kompleks, kus lokkab piiramatu individualismi härrasmehelikkus ... See on õieti vastutustundetu enesevabastamine kõrgete eluülesannete teenistusest, hoolimatus kõige ümbritseva vastu, vaimu lahtirakendamine suuremate probleemide ja ideede lahendamisest. See on teatud mõttes intellektuaalne vedelvorstlus, ideeline ja loominguline siidivendlus, kui pankrotimeeleolus minna lastakse ja midagi ei leita, millega täita meie suurt ajastut ja uut elu värske kõrgeväärtusliku sisuga — sotsialistliku tuumaga. Säärane enesetapjaile omane taktika ja loogika kuulugu kõdunenud minevikku ja olgu unustatud![14]

Selleks sõnavõtuks andsid tõuke nõukogude aega ülekandunud minevikunähtused. Kui Alle tegutsemisind kultuurielu sotsialistlikul reorganiseerimisel ta kahtlemistest loominguvabaduse küsimuses võitu sai, siis literaatide ühe osa keskel püsisid boheemlaslikud ambitsioonid visalt. Seda enam et tolleaegses kriitikas seletati kirjandusliku töö olemust mõnikord viisil, mis endiselt oli kaugel materialistlikust käsitusest. Kord rõhutati

[13] «Viisnurk» 1940, nr. 1 (aug.), lk. 64.
[14] J. Vares-Barbarus, 1940. a. (21. VI) pööre ja eesti kirjanduse perspektiivid. «Viisnurk» 1941, nr. 5/6, lk. 392.

mässuliste tungide primaati loomisprotsessis. Nii elimineeriti Alle teostest Alle kui mõtleja: kõneldi aina sõjakast temperamendist ja sangviinilistest impulssidest kui ta satiiri jõuallikast. Teisal aga (nagu näit. J. Kärneri kohta avaldatud kirjutistes) võeti kirjaniku tundeelu kui midagi olemuslikult asotsiaalset ja passiivset, mis tõkestab edasipüüdlevat mõistust ning põhjustab «südame ja pea konflikti» [15]. Subjektivismi platvormilt valgustasid mõned kriitikud kunstiloomingu mõju inimesele. Nii tõendas B. Kangro, et luule olemuseks olevat lugeja minas ajaliselt piiritlematute sündmuste, kaugete kõlade ja lailavate meeleolude abil resonantsi äratada.[16]

Pöördeaasta kirjutistes võeti idealistliku esteetika peibutused korduvalt kriitilise vaatluse alla. Arusaadavalt ei piisanud publitsistlikest väljaastumistest nii komplitseeritud küsimuste lahendamiseks, mis püsisid aktuaalsed veel sõjajärgsegi aastakümne jooksul. Pealegi kerkisid kõige vana kummutamise õhinas esile ka lihtsustavad vaated kirjandusele. Artiklis «Pessimism eesti eilse päeva luules» kutsus K. Kivi kõiki igapäevast kõrgemal, elevandiluust tornis istujaid ning väikekodanlikke vaimukaid «anarhistitsejaid» sotsialistlikku ühiskonda ehitama, jäädes aga hoopis pessimistlikule seisukohale E. Hiire suhtes, kelle «üks peamisi ideid on — tööeestlaslik rahvusterviklus Lembitu jälis, kusjuures «pole vahet, kas nende sean rikas või kehvik»» [17]. Mitmelgi puhul hoiatati parteilise ajakirjanduse veergudel, et kriitika ei annaks pahempoolitsevaid hinnanguid ja kirjanduse aktuaalsust ei mõistetaks pealiskaudselt. Ühelt kirjandusküsimustele

---

[15] Vt. H. Raudsepp, Jooni Jaan Kärneri proosatoodangust. «Looming» 1941, nr. 5/6, lk. 623.

[16] «Looming» 1940, nr. 9 (nov.), lk. 997.

[17] «Postimees» 2. VII 1940, nr. 175.

pühendatud nõupidamiselt, millest võtsid osa EK(b)P Keskkomitee, EN Kirjanike Liidu organiseeriva toimkonna ja ajakirjanduse esindajad, tsiteeris «Sirp ja Vasar»:

«Partei kutsub kaasa kõiki kirjanikke, kes õiglaselt tahavad kaasa tulla, vaatamata nende endistele seisukohtadele ja loomingu laadile... Teiselt poolt soovitati kirjanikele selgeks teha, et nad ei kipuks kujutama seda, mida nad ei tunne, eriti et luuletajad ei langeks kramplikku hurraatamisse...» [18]

Paraku osutus luule selleks sõnakunsti alaks, kus oli eriti hõlpus minna paljasõnaliste loosungite teed. Luuletati palju ja ägedasti. Nõrgavõitu värsside tulv tekitas arvustuses vaidlusi. Üks kriitikuid kurdab, et kirjutavad need, kes ei tohiks selliste asjadega tegelda.[19] Järgnevad vastuväited: ei tule senise kriitikaküünarpuuga mõõta uustulnukaid, kes püüdlevad kirjandusliku eneseväljenduse poole. Oponent küsib sõjakalt, miks siis suure vormikultuuriga poeedid nii vähe kirjutavad, ning annab samas ise ka vastuse:

«Kummaline on muidugi oletada, et see kool [s. o. Ants Orase mõtteosalised] nüüd jaksaks aastaid kestnud suletud ja õhutust ringist jalamaid välja hüpata ja tulla kaasa suure tõusuga. Enamus arbujaist viibib veel kabinetlikus, toainimeste miljöös ja sõna «rahvas» on neile ainult riimiks sõnale «vahva»...» [20] Kahtlemata oli see väljakutse liiga kärsitu. Kuigi elu sundis enda üle juurdlema, seisukohta võtma senisest hoopis intensiivsemalt, ei saanud see loomingus sedamaid vilja kanda.

---

[18] «Sirp ja Vasar» 22. II 1941, nr. 8.

[19] P. Viiding, Ütle proosas, kui värsis ei tule välja! «Esmaspäev» 17. VIII 1940, nr. 33.

[20] L. Krigul, Luulest ja selle arvustamisest. «Postimees» 29. VIII 1940, nr. 233.

Sellele osutades kirjutas Sütiste, et tundub, nagu ei suudaks kunstide ümbersünd esialgu sammu pidada areneva elu tempoga. Kuid see on kõigiti arusaadav, sest kirjandus, teater ja kujutavad kunstid peavad haarama sotsialistlikus korras senisest hoopis erinevat elu ja erinevaid inimvahekordi. Loov anne võib ainult siis anda uusi väärtusi, kui ta jõud on liikuma pandud tõelisest veendumusest. Vabanemine endisest ja uue realiteedi tunnetamine, selle muutumine elamuseks ning loomistungiks nõuab juba tahtlikku enese ümbermõtestamist. Kes endistest seda suudab, läheb kaasa progressiivse loovjõuna, kes ei — jääb maha.[21]

Mõtisklusi loomingulise ümberkujunemise raskustest leiame Fr. Tuglase kui «Loomingu» toimetaja kirjast H. Adamsonile:

Autorid ei suuda kuidagi irduda oma individualistlikust, egotsentrilisest, tihtipeale müstitsismi ja sümbolismi kalduvast elutunnetamisest ning kooskõlastuda sellega, mis tõeliselt meie aega täidab. Mis teha? Senise luule aeg on möödas, iga tahtlik pingutamine viib aga väärvõteteni ja vemmalvärssideni. Ei suudeta veel siduda senist värsikultuuri uue sisuga. Ja nii saan minagi küll vormilt väga häid, kuid sisult ebakohaseid, või jälle sisult ajakohaseid, kuid vormilt puiseid, hingetuid, kunstlikult väljapigistatud stroofe...

Ma ei usalda ei Teid ega kedagi teist õpetama hakata. Ma vahest ainult näen selgemini seda traagikat kui teised — oma toimetajakutse tõttu. Ja võin vahest sellepärast ka mõned märkused teha. Keegi ei saa oma algolemust kunstlikult muuta. Olete äärmiselt subjektiivne ja intiimne lüürik — ning oleks patt seda algolemust vägistama hakata. Kuid kas pole võimalik oma isikust, enese melanhooliast, idüllisest või traagilisest maastikust, kõigist oma isiklike elamuste skaalast lähtudes perspektiivi ometi avardada — nii, et isik lõpuks tunduks ikkagi kollektiivi orgaanilise osana? Olen ise samasugune lüürik proosas ja tunnen sedasama traagikat. Ja sellepärast on küsimuse lahendamine mulle niisama tähtis.[22]

[21] Vt. J. Sütiste, Murrangulise aasta vahetusel. «Sirp ja Vasar» 4. I 1941, nr. 1.

[22] Fr. Tuglas H. Adamsonile 29. XII 1940. KM KO, F 1, M 1 : 2.

Ülaltoodu osutab kahtlemata õigesti nendele sügavamatele põhjustele, mis tingisid nii mõnegi autori kirjanduslikku kidakeelsust või vähest viljakust esimesel nõukogulikul aastal. Nende päevade siseheitlusi peegeldas kirjandus enamasti kaudselt. Üksikjuhtudel murdsid need endale ka otsetee värssidesse. Selliseid poeetilisi pihtimusi on Mart Raua luuletus «Pojale»:

See on inimese enda ahtus,
oma minaringi umbne ruum,
õnnelõõm kus muretuhaks jahtus,
koores kõdunema hakkas tuum.

Millega peab kustutama nälja
ärkav enda-ori, mässav vang?
Viimse jõuga kitsast kongist välja
murdku nüüd ta uue tahte kang!

— — — —

Suur on maailm. Väike üksik mure.
Nuuksugu, kes teisiti ei saa.
Murtud oksaraost veel mets ei sure —
kõrred koltuvad, kuid elab maa.[23]

Need värsid on üsnagi iseloomulikud selle murrangu peegeldusena, mis lüürikuid nende kitsast mina-ringist viis kodanikuluule juurde. Uute ainealade vallutamisel tuli raskusi ületada enamikul luuletajail. Kuid eesmärgist oldi teadlikud. Süvenes arusaamine sellestki, et tõeliselt rahvaliku luule tarbeks ei kõlba mis tahes poeetilised väljendusvahendid ja kenitlev keelepruuk. Viimatiöeldut illustreerigu mõned katked ühest kirjanduslikust sõnasõjast. Kurja arvustusega vastloodud noorsooajakirja luuleosa kohta esines Mart Raud:

[23] «Looming» 1940, nr. 9 (nov.), lk. 931—932.

... Pealkirja alt «Tõusvale noorusele» loeme eputavalt ilutsevat ning uduselt ebamääratsevat silbikõlinat.

... Siin stroof, millega meie pioneeridehümn algab ja lõpeb. Käsk, nagu näete, on «irduda porisest maast»... ja «haarata tõetuumast õigest», mida aga selle laulu «öö-udust keedemurdmisest», «hommiku herast», «laulude kiimast» ja muust taolisest mittemidagitähendavast «kihutamisest-pihutamisest» mõni nooruke vaevalt leida oskab.[24]

«Pioneeri» toimetaja, sarjata saanud värsside noor autor, tõrjub kriitikat etteheitega:

Mõiste «irduda porisest maast» on leidnud Teie poolt hoopis vale tõlgitsemist. Võib-olla märgiksite endale, et selle metafoori all pole mõeldud võõrdumist maast, milline kannab vilja, vaid maast, mille porisest pinnast tahame kõrgemale tõusta.[25]

Kui vaidlus algas eeskätt noortele määratud luulest, siis edaspidine mõttevahetus puudutas juba sotsialistliku sõnakunsti üldisemaid printsiipe. Arvustaja vastulause oli ühtaegu kodanliku ühiskonna kujundatud kirjaniku lahtiütlemine omaenesegi minevikust, kirve ja kuu alternatiivist, poeesia ja tõeluse vastuolust:

Poleemika poeesia pärast on aga seda tänamatum töö, mida ebamäärasema kõlaga värsid on kõne all. Kui «porisest pinnast» kõrgemale kippuda, võivad ehk tõesti «öö-udu keed» pihku juhtuda. Ent oktoobris on viljakamgi maa porine — ärgem põgenegem! Uue luule tuum toetugu siiski tõelusele, ärgu haihtugu tähtedetagusesse taevarannastikku.[26]

Kirjandusalastes sõnavõttudes kiputi sellal alahindama keerukust mineviku ületamisel, mis uue loomingumeetodi omandamiseks tuli veel läbi teha ka realistliku suuna

[24] M. R a u d, «Pioneeri» puhul. «Tartu Kommunist» 24. X 1940, nr. 23.

[25] R. P a r v e, Vastuseks «Pioneeri» arvustajale. «Tartu Kommunist» 1. XI 1940, nr. 30.

[26] «Tartu Kommunist» 1. XI 1940, nr. 30.

ühiskonnakriitilistel esindajatel. Sellele viitasid üksikud arvustajad, nagu Oskar Urgart artikliga «Eesti kirjanduse lähemaid sihte»[27]. August Jakobson oma kirjutises «Mõtteid meie kirjanduse mineviku ja tuleviku ülesannetest» märkis samuti, et kergem on oleva vigu ja puudusi näha ning tulipunkti tõsta kui jõuda välja *uue* sünteesini.[28] Aadu Hint deklareeris: «Meie ei tambi staatika savikastis, vaid asudes *dialektilise materialismi seisukohal*, sammume edasi elu sotsialistlikus mõistmises ja tunnetamises.»[29] Ent jutustaval proosal lasus veel küllalt kaua naturalistliku ja alateadvuse hämarates kihtides urgitseva kujutusmaneeri paine, mis kirjanike sulge uue ja areneva käsitlemisel kammitses. Siiski tungisid ka proosakirjanduses esile teravnenud vastuolud aegunu ja uue vahel. Need ei väljendunud mitte niivõrd avalikus kirjanduslikus võitluses, kui just teostes, mis reetsid autorite sisemist rahulolematust senisega. Oma tegelaskujude ellusuhtumise freudistlikult motiveerimiselt ning paigaltammuvast psühhologismi-harrastusest liikusid nad lähemale sotsiaalse inimese mitmekülgsele kujutamisele.

Realismivaenulike tendentside väljatõrjumisega kaasnes pöördumine varasema revolutsioonilise kirjanduse ja kriitilise realismi traditsioonide poole. Nii näemegi uue huvi ärkamist eesti proletaarse kirjanduse ja ajakirjanduse ajaloo vastu; artiklid eesti kirjandusklassika kohta püüavad leida ajakohaseid väärtuskriteeriume (A. Sang, «Tammsaare kodanluse agoonia kroonikuna», jt.). Tänapäevalgi järgimist väärivaks näiteks kultuuripärandi loovast mõtestamisest on kolme teatri loominguline võistlus

---

[27] Vt. «Sirp ja Vasar» 4. I 1941, nr. 1.

[28] Vt. «Kommunist» 8. IX 1940, nr. 67.

[29] Mida ütleb toimetus:... Aadu Hint («Viisnurga» vastutav ja tegevtoimetaja). «Kommunist» 21. VIII 1940, nr. 49.

TRÜ Raamatukogu

A. Kitzbergi «Libahundi» lavastamise alal. See oli ettevalmistus Balti vabariikide esimeseks kunstidekaadiks, mis pidi toimuma 1941. a. sügisel. Dekaadikomisjoni esimees N. Andresen lisas oma hinnangule, et «õnnestunud lavastustöö Kitzbergi «Libahundiga» aitas hajutada seda umbusku, mis oli tekkinud eesti algupärase repertuaari vastu»[30]. Nii sündis L. Kalmeti ja J. Sütiste koostöö viljana «Libahundi» lavastus Kitzbergi käsikirjaliste variantidega rikastatult.

J. Sütiste eksperiment «Libahundi» erinevate versioonide ühtesulatamisega peaks kõigi oma küsitavuste juures huvi pakkuma nii Kitzbergi kui ka Sütiste loomingu uurijaile. Sütiste ise kirjutas sellal (samuti dekaadiks) oma «Pühajärve» — ooperilibretot talurahvasõjast. Sütiste mõte liikus 1940/41. a. aktiivselt teatri ja teatrikirjanduse laiemategi probleemide ümber. Nii oli ka ta esimeseks publitsistlikuks kaasakõnelemiseks kultuurielu tervendamise küsimustes artikkel «Meie teater aktiviseerugu!». Selles rõhutas J. Sütiste, et on aeg «teatri kui kõige rahvalähedasema kunstiharu» vabastamiseks veendumuslagedast lavaloomingust ja väikekodanliku keskpärasuse rutiinist. «Teater peab... uut jõudu võtma ja täie sihikindlusega uut ühiskondlikku ülesehitamistööd teenima... Sihiks olgu eripalgelised, kuid tõeliselt rahva kunstiteatrid.»[31] Selle eesmärgi saavutamiseks tegi J. Sütiste ettepaneku kaaluda algupärase lavakirjanduse arenemist soodustavaid võimalusi.

Kirjanike loomingulises praktikas ei jõudnud sellesuunalised otsingud veel valmis tulemusteni, kuigi hulk näidendeid, ooperi- ja balletilibretosid oli teoksil. Esimese kaasajateemalise näidendina ilmus M. Raua «Mõõk

[30] N. Andresen, Kirjanikud ja kunstnikud 1. mail. «Sirp ja Vasar» 30. IV 1941, nr. 18.

[31] «Rahva Hääl» 17. VII 1940, nr. 25.

väravas», mis kujutas kommunistide võitlust vanglas 1940. a. pöörde eelõhtul. Teose lavastus «Vanemuises» ei suutnud publikut võita — ilmselt põhjusel, et varem kirjutatud, kiiruga ajakohastatud näidendis kippus revolutsionäärikujude elulisi karakterijooni asendama usumärterlik paatos. «Mõõk väravas» oma tühjade saalidega viis mõned kirjanikud mõttele, et revolutsioonipaatosega teoste loomiseks ei ole aeg ja publik veel küpsed. Nii juhtis E. Tammlaan oma kirjas dekaadikomisjoni tähelepanu tõsiasjale, et ka Nõukogude Venemaal, kus klassisõja rasketes ja veristes lahingutes oli suurt paatost ning suuri kangelasi, ilmusid klassikalised revolutsioonidraamad alles kümmekond aastat hiljem.[32] See mõtteavaldus tundub esimesel pilgul üllatavgi «Raudse kodu» autori poolt — seda enam, et ta revolutsioonipingeline draama läks 1940/41. a. edukalt mitmes teatris. Ent Tammlaan ütlebki samas kirjas, et ta ei mõtle alahinnata «pateetilisi, suure haaravusega ja jõuliste tegelastega asju». Asi seisis dramaturgia žanrilise mitmekesisuse kaitsmises nende vastu, kes sotsialistliku realismi all mõistsid eeskätt «monumentaalsust».

Nii kirjasõnas, karikatuurides kui ka laval levis poliitiline pilkenali kukutatud kodanlike riigitegelaste aadressil. «Vanemuises» toodi lavale Offenbachi operett «Orpheus põrgus», mis O. Kangilaski ja K. Irdi ümbertöötuses asustati omamaiste ministritega.[33] Kuid leidus ka tõsimeelseid küsijaid: kas naer, nõõk, pilge, päevakajaline kuplee, komöödia sobivad uude ühiskonda? [34]

---

[32] Vt. E. Tammlaan dekaadikomisjonile 5. VI 1941. KM KO, F 167, M 3 : 9.

[33] Vt. E. Hiir, «Orpheus põrgus» esietendus «Vanemuises» 25. okt. 1940. «Tartu Kommunist» 28. X 1940, nr. 26.

[34] Vt. R. Kangro-Pool, Naer võitlusrelvana. «Rahva Hääl» 15. IX 1940, nr. 85.

Satiiri ümber käinud vaidluste iseloomustamise mõttes ongi E. Tammlaane kiri paljuütlevaks ajadokumendiks.

1941. a. kevadel lükkas dekaadikomisjon tagasi E. Tammlaane «Sitsiprintsessi» käsikirja. Otsuses märgiti: «Teose aineks on tekstiiltööliste ja -töösturite vahelised suhted kodanliku korra ajal. Aine käsitlus aga on operetlik-jantlik.» [35] Vastuseks kirjutas E. Tammlaan: «Valisin kaua oma kavatsusele vastavat vormi ja otsustasin jääda muusikalise s a t ü ü r i juurde. Uurisin ka operetikompositsiooni ja jõudsin tulemusele, et operett kui niisugune oma põhiolemuselt ongi ühiskondlik satüür. Kuigi meil operett oli kujunenud hoopis millegiks muuks — revüü ja sentimentaalitsemise seguks. Otsustasin — opereti asemele tuleb anda midagi tervemat — kuigi osaliselt tuleb kasutada operetivormi.» [36]

Oma teose sisulisi lähtekohti analüüsides tuletas Tammlaan kritiseerijatele meelde tegelikke olusid, kust ta oma satiiri ainet oli valinud. Ent juba teose ainestik ja teema äratasid arvustajais umbusku, nagu ilmneb Tammlaane väitlemisest: suusõnalisel jutuajamisel olevat talle öeldud: «Milleks me kirume seda suur- või väikekodanlust, mida meil enam olemas ei ole . . .» Aga Tammlaan väidab kategooriliselt: « . . . seda väikekodanlust on meil veel rohkem kui liiga palju ja see ongi takistuseks sotsialistlik-kommunistlikule ideoloogilisele kasvatustööle massides . . . Ja just väikekodanlase sentimentaalitsemist, romantikat või mõttetut kraadelikku lällamist on antud

---

[35] Väljavõte ENSV kunstidekaadi ettevalmistustööde komisjoni otsusega moodustatud draamateoste läbivaatamise alamkomisjoni otsusest. [1941. a. kevad.] KM KO, F 167, M 3 : 9.

[36] E. Tammlaan dekaadikomisjonile 5. VI 1941. KM KO, F 167, M 3 : 9.

satüüris samavõrd, kui suurkodanluse negatiivseid külgi.»[37]

Ometi märkis komisjon lõpphinnanguna «Sitsiprintsessi» kohta, et teos on praegusel ajal ettekandeks ebasobiv. See «praegusel ajal» sunnib tagantjärele jagama Tammlaane järeldust, et arvustajad ei osanud näha satiirižanri eluõigust sotsialistlikus kunstis.

Selgepilguliselt uuendusaasta kirjanduselu jälgiv Tammlaan mõistis, et satiiriteoste ajakohasuses pani kriitikuid kahtlema lihtsustatud ettekujutus sotsialistliku kunsti positiivsest kangelasest. Seepärast siis küsis komisjon muusikalise satiiri autorilt: kus on tõelised töölistüübid? Autor vastas: neid ei ole tahetudki anda, sest teos käsitleb hoopis teist keskkonda. Selles on esitatud meie pisiühiskonna üks osa virilpeeglis. Igasuguste lavavormide lahendamisel sotsialistliku realismi seisukohalt tuleb julgeda tõsiasjadele otse näkku vaadata.

«Sitsiprintsessi» satiiriline idee lähtus realistlikust kunstitõest. Satiiris nägi Tammlaan nii purustamise kui ka ehitamise tööriista. Raha- ja seltskonnatuusasid esitas ta sarkastilise pilkega; töölisnoorte väikekodanlike unistuste aadressil tahtis ta esile kutsuda tervendavat naeru. Oma noortöölisi kaitses Tammlaan kriitika vastu sellise ägedusega, nagu oleksid arvustajad ilmutanud halvakspanu mitte ainult «Sitsiprintsessi» tegelaskujude, vaid ka nende prototüüpide suhtes.

Siinkohal ei ole vajadust hinnata viimistluseta jäänud teose kirjanduslikke voorusi ja ebavoorusi. Antud seoses pakub huvi just autori kunstiline kavatsus kui niisugune: oma vastulauses märkis E. Tammlaan küllalt kaugelenägelikult, et samad probleemid kerkivad paratamatult

[37] E. Tammlaan dekaadikomisjonile 5. VI 1941. KM KO, F 167, M 3 : 9.

üles ka teiste kirjanike loomingu puhul.[38] Kui E. Tammlaane filipika polnudki päris õiglane, siis annavad ka selle liialdused ikkagi teatava ettekujutuse mõtete kääримisest, mis toimus trükisõnalise kirjanduse ja kriitika pealispinna all.

Kirjandusteadusliku mõtte osa selleaegsetes otsingutes oli tagasihoidlik. Kui Gustav Suits üsna põhjendatult märkis, et «hõlpsam oli kellaosuteid lükata Moskva ajale kui meie «läänlasteks» kasvatatud üliõpilastel Moskva kirjandusteoreetilise horisondi vaateid omandada»[39], siis pöördus see väide kohe ka akadeemiliste kasvatajate endi vastu. Kuid tagurlikult kasvatada püütud haritlaste keskelt astusid juba siis ette vana mõtlemiskooli sõjakad kritiseerijad, nagu Aira Kaal oma värsspublitsistikaga ja kirjutistega «Akadeemilise intelligentsi maailmavaatest», «Reaktsioonilised tuuled eesti kirjanduses», samuti mõned teised autorid. Karl Taevi artiklid «Lermontov ja mineviku kirjanduspärandi hindamine» ning «Vulgariseeritud marksism kirjandusteaduses» märgitsesid eesti nõukogude kirjandusteaduse esimesi samme kirjanduse üldprobleemide marksistliku valgustamise alal.

Kirjanduslike tõekspidamiste kujunemist kiirendasid sotsialismimaa kogemused — algas nõukogude rahvaste kultuuri innukas tundmaõppimine ja populariseerimine. Nõukogude Liidus elanud kirjanike H. Angervaksa, F. Kotta, V. Buki loomingulised ja publitsistlikud esinemised lõid ühenduse ka nõukogude kirjanduse eesti laiuga, mille omaaegset rajamist asjaosalised õigusega

---

[38] Et «Sitsiprintsess» sellisenagi oli kunstilises mõttes algatuslik, nähtub kas või tõsiasjast, et selle aine, süžee ja tüübid said ilmselt aluseks A. Liivese operetilibretole «Ainult unistus».

[39] G. Suits, Kaks kirjandusteooriat. «Looming» 1940, nr. 10 (dets.), lk. 1116.

olid nimetanud raskeks karuäkketööks. Aktiivsest huvist Nõukogudemaa kirjanduse vastu kõneles tõsiasi, et seda hakkasid vahendama paljud kirjanikud: ilmusid J. Kärneri Majakovski-tõlked, J. Sütiste omapärane mugandus uueaegsest ukraina rahvalaulust, A. Alle kirjutis valgevene poeedist Janka Kupalast; Fr. Tuglase tõlkes jõudsid lugejani A. Tolstoi ning Ilfi ja Petrovi teosed, O. Lutsult M. Gorki «Väikekodanlased», M. Metsanurgalt Sergejev-Tsenski romaan, M. Underilt vene luuleklassika tõlgete kõrval katkendeid Šota Rustaveli poeemist «Kangelane tiigrinahas» ja kaasaegse mordva autori värsid. Avaldati vene, ukraina, gruusia, armeenia, läti, leedu, aserbaidžaani, tatari, tšuvaši kirjanike töid. Esmakordselt loeti eesti keeles ka Maksim Gorki sõnavõtte kirjanduse kohta, mis esitasid sotsialistliku realismi esteetika põhitõdesid.

Hoogsalt elavnenud vaimses läbikäimises vanemate liiduvabariikidega alustati uute sihtide ajamist eesti kirjandusse. See oli nõukoguliku loomingu idanemise aasta Eestis. Hiljutise mineviku foonil tõusis pöördeaasta kirjanduse uue kvaliteedina esile kõigepealt see, mida J. Barbarus iseloomustas sõnadega: «Siin valitseb maailmamure asemel suur maailmarõõm.»

VAATLUSI EESTI PROOSAKIRJANDUSEST 1940.—1941. AASTAL

Nõukogude Eesti kirjanduse esimest aastat on meie hilisemas kirjanduskriitikas käsitletud ainult möödaminnes. Mõningaid hinnanguid perioodile 1940—1943 andis eesti nõukogude kirjanike esimene konverents Moskva 1943. a. oktoobrikuus. Konverentsil puudutati eesti kirjanduse progressiivsete minevikutraditsioonide jätkamise ja loova rakendamise küsimust, kutsuti üles vene nõukogude kirjanduse ja teiste liiduvabariikide kultuuri aktiivsemale tundmaõppimisele, tehti kokkuvõtteid viimaseil aastail läbikäidud teest. Eesti kirjanduse minevikupärandi marksistlik läbitöötamine ei olnud tollal veel õieti alanud, seetõttu on mõistetav nii mõnegi ekslíku seisukoha edasielamine konverentsi ettekannetes. Nii asetab J. Barbarus «Noor-Eesti» rühmituse tingimusteta «meie vaimsete kaasaeglaste» ritta [1], A. Jakobson aga soovitab Eesti Kirjanike Liidult väärtusliku pärandina üle võtta «meie kirjanikkonna kui terviku kutsealaline iseteadvus» [2] jms. Nende ja taoliste ekslike käsituste kõrval oli esimese konverentsi mõttevahetustes palju kasulikku ja aktiviseerivat. Kirjanike tähelepanu keskpunkti tõusid teravamalt kunstimeisterlikkuse, rahvusliku

[1] Vt. Johannes Vares-Barbarus, Avasõna esimesel eesti nõukogude kirjanike konverentsil Moskvas. «Sõjasarv» 1944, nr. 4, lk. 80.

[2] August Jakobson, Eesti kirjanikkond aastail 1940—1943. «Sõjasarv» 1944, nr. 4, lk. 83.

vormi, sotsialistliku realismi teooria ja praktika probleemid.

Nendelt positsioonidelt katsuti hinnata ka eelnenud kolme aasta loomingulisi tulemusi. Siiski jäid esimese nõukoguliku aasta kirjandusteosed kriitika vaateväljast praktiliselt kõrvale. Osa esinejaid astus nendest üle kui tühjast kohast, viidates pöördeaasta kõhklustele (J. Barbarus), teised väitsid kergekäeliselt, nagu oleksid eesti nõukogude kirjanikud «kohe algusest peale võtnud omaks kirjeldatud nõukogulikud loominguprintsiibid» [3].

Tõsisemalt läbikaalutud hinnangu eesti kirjandusele alates 1940. aastast andis eesti nõukogude kirjanike I kongress (nov. 1946). Kongress toimus varsti pärast Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee augustikuu otsuseid kirjanduse küsimustes, terava kriitika ja suurendatud nõudlikkuse tähe all.

Kongressi põhiettekandes (J. Semper) anti esmakordselt ka 1940/41. a. kirjanduse üldine iseloomustus, mis osalt ei ole aegunud tänini.

«Tuleb korrigeerida arvamist,» rõhutas J. Semper, «nagu oleks esimese nõukogude aasta jooksul meie kirjandus tegelikult juba asunud nõukogulikele rööbastele. Seda aega kirjanduses on vaadeldud rohkem heatahtlikult kui kriitiliselt, seejuures unustatud puudused ja vead, mida leidus üliohtrasti.

Esimene nõukogude aasta seadis kirjanikele üles suuremaid ülesandeid, kui nad suutsid lahendada. Kirjanike teadvuse arengu tempo jäi maha ühiskonna arengu omast, nad takerdusid veel tugevasti üldistesse kõlavaisse romantilistesse fraasidesse, tõid kodanlikust ajast üle

---

[3] Oskar Urgart, Eesti nõukogude kirjanike kolm loomingulist töö- ja võitlusaastat. «Sõjasarv» 1944, nr. 4, lk. 93.

mandumismeeleolusid, pessimismi, lühiperspektiivi, jätkasid tegelikkuse kujutamist endiste meetoditega, mitte ajaloolise arengu seisukohalt, vaid staatilise nähtusena. Kirjanikud ei suutnud oma loomingus veel rakendada sotsialistliku realismi meetodit...»[4]

1940.—1941. a. kirjanduse lähem vaatlus näitab, et see hinnang kannatab ühekülgsuse all. Eelkõige ei ole nii resoluutne eitus paikapidav luule suhtes. Poeesia kajastas erksalt revolutsiooniaasta optimistlikku elutunnet. Proosakirjanduse liikumine uute tähiste suunas toimus tõepoolest märksa pikaldasemalt ja proosateoste enamiku kohta tundub selline iseloomustus põhjendatuna. Samas ettekandes kohtame teoste konkreetse analüüsi juures aga teoreetilist segadust tekitavaid otsustusi. Heites ühele pärast sõda ilmunud, kuid eelnenud aastatel loodud ja põhiliselt kodanliku aja külaelu käsitlevale romaanile õigusega ette elu pisiasjade eesmärgitut, empiirilist kujutust, pillab J. Semper samas romaani aadressil imeliku süüdistuse: «Kogu teost kannab seesama rõõmutus, mis Vargamäe inimesigi Tammsaarel»[5]. Historismiprintsiibi nõrk rakendamine kirjandusliku protsessi iseloomustamisel avaldus kongressi ettekannetes ka selles, et üksikutele etappidele antud hinnangud lähtusid ainuüksi sõjajärgse perioodi tasemest. Põhjendamatu on sellest tehtud järeldus (J. Semper, K. Taev), nagu ei oleks 1940.—1941. a. proosaloomingul mingit väärtust eesti nõukogude kirjanduse ajaloole. Revolutsioonilise murrangu aasta oli kahe ajastu ristumiskohaks. Kirjandus peegeldas omal viisil ajajärgu iseloomulikke kontraste, teravnenud vastuolusid aegunu ja uue vahel, alalhoid-

[4] Johannes Semper, Eesti nõukogude kirjanduse arenguteed ja ülesanded. «Looming» 1947, nr. 1/2, lk. 10—11.

[5] Sealsamas, lk. 19.

likke tendentse ja tõekspidamiste ümberhindamist. Kirjandusloolline tähtsus on ka nendel nähtustel, mis omal ajal avaldasid sotsialistliku kirjanduse arengule halvavat mõju või peegeldasid selle kasvuraskusi. 1940.—1941. aastal avaldatud romaanid ja novellikogud ning arvukad ajakirjanduses ilmunud lühijutud kõnelevad aga ka sellest, et kodanliku aja kirjanduse väärkallakute kõrval pärandas minevik uue kultuuri rajajatele viljakaid realismitraditsioone ja sotsialistliku kunsti algeid.

*

Ulatuslikuma proosateose loomiseks vajalikku aega silmas pidades on mõistetav, miks vaatlusalusel aastal ei saanud ilmuda kõige värskemat kaasaega hõlmavaid raamatuid. 1940.—1941. aastal avaldatud romaanide ja novellikogude arv ei ole suur. Enamikul juhtudel oli nende kirjutamist alustatud enne juunipööret, mistõttu siin tugevamini kui teistes žanrites edasi elasid eelnenud perioodi kirjanduslikud suunad ja kujutusmeetodid.

Eelnenud kümnendil oli eesti proosakirjandust oluliselt mõjutanud freudistlik elumõistmine. Kõige toimuva algpõhjusi otsiti inimese tungide sfäärist, ka ajaloolisi sündmusi kujutati instinktide stiihiana, egoismide vallapääsuna. See nakatas ka prosaistide demokraatlikumat tiiba, viies neid nii mõnigi kord ühiskondlike nähtuste lihtsustatud käsitlemisele. Sotsiaalse elu kujutamise asemel tõusis paljude autorite tähelepanu keskpunkti bioloogiline inimene. Parimal juhul kandis neid teoseid indiviidi täiustamise ideaal kui elu ümberkujundamise abinõu.

30-ndatele aastatele oli üldiselt iseloomulik psühholoogiliste novellide ja romaanide rohkus. Kui inimhinge

sügavpildistus nimekate realistide töödes andis tunnistust küpsest kirjanduslikust kultuurist, siis teisel juhul tähendas siseelu mikroskoopiline fikseerimine inimese pihustamist, silmapiiri kaotsiminekut, naturalismi. Õigusega heideti tolle aja novellistikale ette psühholoogilise detaili konnaperspektiivi [6]. Siit oli ainult üks samm patoloogiliste moonutuste ja äbarikutüüpide kultuseni, mis ka üha rohkem maad võttis. Sõltumatult kirjaniku taotlustest kujutas seda laadi psühhologismi harrastus humanismile võõrast suunda, mis tõukas lugejat üksinduse lootusetusse.

Mõlemad ekstreemsused välistasid inimese kunstilise tunnetamise ülesannetest inimühiskonna tundmaõppimise. Seetõttu oli kriitilise realismi areng kolmekümnendate aastate lõpul pärsitud.

Mitmed 1940. ja 1941. aastal väljaantud teosed kannatavad ülal iseloomustatud naturalistliku deskriptiivsuse ja vildaka perspektiivi all. Selline on Minni Raudsepa pikem jutustus «Ratastool», kus otstarbeta inimeste jõuetusmeeleolu eritlused ei liitu kunstiliseks üldistuseks. Pedro Krusteni novellikogu «Purustatud pesa» andis peenelt tabatud psühholoogilisi momente ja rea inimtüüpe, keda teoses ühendab nende eraldiolek, mahajäetus. Lühijutus «Sääre eit ja suvitaja» määratleb vana randlane kehtiva elumoraali: «Igaüks hoiab ise küünte ja hammastega elust kinni, pole teisest aitajat. Teine sinu eest merele ei lähe. Ikka ise. Tuled sealt tühjalt tagasi — kelle mure see on? Või jäädki sinna — su oma elu ja asi. Nii elame. Nagu kivid üksteise kõrval karis» [7]. Veel

---

[6] Vt. Oskar Urgart, Novellitoodang 1938. «Looming» 1939, nr. 5, lk. 530.

[7] Pedro Krusten, Purustatud pesa. Jutustusi. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu 1940, lk. 210.

enam teravdas autor seda ideed — inimsüdamed on osavõtmatud kui kivid — novellis «Pärast püssipauku», mis kirjeldab poliitilise surmamõistetu pääsemist mahalaskjate käest ja ta põrkumist ümbruskonna vaenulikkusele. Kui novellikogu läbiv inimese eraldatuse motiiv mujal jäi kõlama üksinduse nukrusena, siis viimati nimetatud loos teravnes see võitluse mõttetuse kuulutamiseks. Inimese loomuse kurjust ja olemasolu viljatust rõhutas ka Valev Uibopuu novelliraamat «Viljatu puu», kus ligimesed on inimesele kainid, lootusi tabab kurikavalus, õnnepüüded jooksevad alati liivasse. Nagu vigastatud õunapuu niminovellis, nii on ka elu hall ja raagus. Mõlemad raamatud esindasid veel puhtakujuliselt 30-ndate aastate novellistikas juurdunud psühhologistlikku suunda. Neid iseloomustab oskuslik detailikäsitus, moonutatud perspektiiv, ühiskondlik nihilism. Hilisem ajalugu viis nende kogude autorid (P. Krusteni ja V. Uibopuu) irdumisele oma rahvast, emigrantliku kirjanduse ummikusse.

Deformeeritud maailmapildi kandumine noore Nõukogude Eesti kirjandusse oli minevikunähtus, mille elutahet halvav toime kirjanduskriitikalt vastulööki ei saanud. Ent kuigi taolist kujutamislaadi leidus ka teistes selle aja proosateostes, ei jäänud nende autorid mitte ühevõrra kõrvale revolutsiooniaasta vaimsetest otsingutest.

Erni Krustenilt ilmus 1941. aastal novellikogu «Pime armastus». Ka see raamat kuulub oma sünniaja ja probleemistiku poolest õieti kodanlikku perioodi. I kirjanike kongressil andis J. Semper teosele läbinisti eitava hinnangu: «Siin on naturalistlike värvidega maalitud ääretu pessimistlik inimäpardiste galerii, millest aga nõukogude lugeja leiab vaevalt kasvatuslikku toitu, kuna negatiivsed kujud on liiga lõdvalt seotud kaasaja ühiskonna aren-

guga, et me saaksime oma otsust langetada kogu selle ühiskonnakorra kohta»[8]. Antud iseloomustus on tänapäeva seisukohalt kõigiti märkitabav. Raamatu ilmumise momendil oli ühiskondlik kõlapind aga mõnevõrra erinev.

Ilmumisaja elevas kirjanduslikus õhkkonnas paistsid teravasti silma E. Krusteni teose minevikuliselt troostitud toonid, kuid samal põhjusel otsis ja leidis lugeja novellidest teritatud tähelepanuga seda, mis lisas süüdistusmaterjali võimult tõugatud elukorra vastu. Viimast rõhutas ka kaasaegne arvustus:

«Mitmetahulise maailma üldpildis on külluses paremat ja tervemat elu kui see, mida kohtame siin. Aga me lepime ka sellega, sest see on katmatu, on alasti elu virildunud nägu. Selles on negatiivsust nii rohkesti ainult sellepärast, et Krusten oma lõigud on teinud olemise varjupoolelt, kuhu päike kas enam ei paista või pole üldse paistnud. Kuid see negatiivsuse üha kerkiv pais pole ülendatud lugejat ahvatlevaks vooruseks, vaid on näidatud ilma autoripoolse moraalikõneta valguses, kus me ise vabast tahtest seda taunime»[9].

E. Krusteni kujutusviis oli tõepoolest objektiivsem, autori individualistlik mina ei etenda tema novellides sellist osa kui mõnede ta kaasaegsete pahelisust ihalevates teostes. Kirjanik on tagasihoidlikult varjule tõmbunud kujutatava tegelikkuse taha.

See tegelikkus ise tõuseb Krusteni novellidest — nagu üldse ta varasemast loomingust — umbsena ja tardununa. Nende lugude tegevuskohaks on ikka ja alati mõni

---

[8] Johannes Semper, Eesti nõukogude kirjanduse arenguteed ja ülesanded. «Looming» 1947, nr. 1/2, lk. 9.

[9] Hugo Viires, Erni Krusten: Pime armastus. «Looming» 1941, nr. 4, lk. 509.

kõrvaline sopp: laostunud linnaäärne talu või kadakasaksa mõisasüda, baptistipastori kodu või vaestemaja, agulikelder või vanakraamikauplus. Neid asustavad inimesedki on kuidagi «kõrvalised» — elujõuetud olendid, kelle käes kõik nurjub. Novellis «Lonkur kell» on pankrotistunud notar oma õela naise ja virisevate lastega talu pidamas. Ausameelse, heasüdamliku mehe on pankrotini viinud tema liigne usaldus inimeste vastu. Ainsaks «õnnestumiseks» selle allakäinud inimese elus on tema surm: tasunud elukindlustuse osamaksuks määratud rahast vana võla, lõpetab ta enesetapuga, tühistades sel kombel südametu naise lootused mehe elukindlustussummale. Osa novelle on üles ehitatud pessimistlikule äratundmisele, et ühe inimese rõõm juurdub teise õnnetuses. Veel enam: inimese tugevus seisab tema julmuses, headus ja armastus jäävad elule alla. Nii läheb see novellis «Pime armastus», kus pime mees kogu südamega kiindub kuldjuukselisse neidu, kes tõelikkuses osutub ahneks põhjaläinud eideks. Elu on nii kitsi, et keelab sellegi õnneraasukese, mille elatanud maamees leiab kooselus pidalitõbise naisega («Õnne suurus»).

«Pimeda armastuse» tegelaste- ja ainevalikus on groteskset romantismi, seda on ka novellide fatalistlikes süžeedes, kus puändiks sageli on tegelaste surm või hullumeelsus. Kohati lisandub sellele paigaltammuv, naturalistlik kirjeldus. Nii on «Kodukäija» peategelaseks ihne ja kade maamees, erak keset küla, kes oma saatuse alati kõige närusemaks hädaldas. Oma elu ristiks ja nuhtluseks peab Sademeel põdurat naist, kelle surma ta pikisilmi ootab. Novellis on lakooniliselt edasi antud elupilte, nagu stseen, kus peremees kambris kaupmehega oravanahkade pärast tingib ajal, kui ta naine eestoas surmaga heitleb. Teadmine, et ta on oma naise üle jõu

käiva tööga hauda ajanud, äratab Sademeeles ebauskliku hirmu, mis viib ta esmalt vagatsemisse ja lõpuks nõdrameelsuseni. Loo arenduses muutub realistlik kude ikka hõredamaks, asendudes peategelase unenägude ja hallutsinatsioonide kirjeldusega. Müstiline lõpplahendus rannaküla asjaliku miljöö foonil mõjub vägivaldsena.

Samas novellikogus leiame aga ka psühholoogiliste ajendite teravapilgulist fikseerimist, irooniaga varjundatud realistlikke episoode ja satiirilisi üldistusi. Väikekodanlik abielupaar ja despootliku naise moraalisõgedus novellis «Neitsiau» on antud sarkasmiga. Laostunud notari perekonnaliikmete kujudes («Lonkur kell») on välja joonistatud kogu vaimne ja moraalne närusus, mis «härrasinimestes» välja lööb viletsusse sattudes. Autoripoolsed iroonilised vihjed toovad kohati Krusteni lugudesse kapitalistliku ühiskonna otsest kriitikat. Jutustuses «Hasjan» põhjendab autor kutselise vargapoisi astumist vanakraamikaupmeeste kilda nagu möödaminnes pillatud lausega: «Sellised võimalused tühjendada ligimese taskuid ausal teel, millele ei järgnenud vanglakaristust, põhjustasidki säärase ime, et ta juba pika aja jooksul oli suutnud taltsutada oma näppamiskirge»[10]. Meeldejääv on «Soitu» lõppteravik. Joodik puulõhkuja Soitu seisab katastroofi ees: tema eestiverd saksad lähevad Saksamaale. Härraste penina truu sulane katsub kurja saatust üle trumbata. Selle asemel et käsu kohaselt sakste koer maha lasta, müüb ta selle viinapudeli eest külamehele. Seejärel «asus ta läheneva pimeduse tõttu rutates auku kaevama ning pärast piitsa mahamatmist seda veelgi suurema innuga täitma, et Sivisohnidel oleks sellest maast ükski kallis nurgake, kuhu enne lahkumist võiks

[10] Erni Krusten, Pime armastus. Novellid. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu 1941, lk. 214.

kuumi pisaraid kukutada»[11]. Koerapiits sakste koduarmastuse sümbolina kasvab hävitavaks satiiriks.

Selles mõttes üheks paremaks novelliks on «Väljapressija». Eluehtsana tõuseb lugeja ette torisev majateenija, täis kahtlustusi boheemlasest üürniku äkilise lahkumise ja üürivõla pärast. Vana pastor, keda tema ametivendadest eraldas «see niisama õilis kui eluvõõras joon, et ta jumala kõrval ka inimestesse uskus»[12], manitseb oma praktilist Liisat ligimest usaldama. Selliselt annab autor jutustuse ekspositsiooni. Sõnavahetuse esilekutsunud noore viiuldaja saatusest kuuleb lugeja kaudselt. Nagu sellest pastorile jutustab rannaorkestrant, teenis teistest andekam Annes Roniroos oma leiba kõrtsides viiulit mängides, rahuldamatusest piinatuna. Ühel õhtul murdis mässuline kunstnikuhing endale väljapääsu meeletus ekstsessis: viiuldaja virutas oma ehtsa Amati kildudeks ühe prassiva tõusiku pähe. Sellest ajast ei mänginud ta enam. See on lugu inimesest, kelles rahavõim tappis kunstniku. Ta maksab oma vaenlasele kätte selle enda relvadega: Roniroos tegeleb nüüd vastuste sepitsemisega rahajõmmide tutvusekuulutustele, kasutades selleks oma kunagise armsama fotot, kord neiu nimel raha välja meelitades, kord avalikuks tegemise ähvardusega väljapressijana esinedes. Nii teeb ta labasusest oma leivaisa, tasub alanduse eest künismiga. Päeval, millal novelli tegevustik algab, mürgitab viiuldaja enese.

Selle traagilise loo kangelane jääb lugejale nähtamatuks, novelli esiplaanil on leebe pastori kristlik päev. Näeme teda mõtisklemas viiulikasti kohal, vagas kartuses lähenemas surnud kunstniku «ärikirjadele». «Need kirjad olid täis armastuseavaldusi, petturite tunnete-

[11] Pime armastus, lk. 63.
[12] Sealsamas, lk. 96.

teesklust, kutseid kohtamisele ja võltslubaduste taha peidetud noorte hingede hukutamise tahet. Jagu saanud esialgsest põlgusest kõige neis kirjades kajastuva ilguse vastu, muutus vana vaimulik irooniliseks: vaene Roniroos, siis sel kombel maailm avaldas sulle oma armastust, ja sedagi selle ringkonna poolt, kelle esindaja pähe sa kord tülgastusega oma väärtusliku Amati puruks virutasid!» [13]

Pastorit tabab üllatus, «ebakaunitari» korrespondentide hulgas avastab ta oma koguduseliikme, soliidse perekonnaisa ja äriomaniku nime: vend Vanatiik, kes viimasel ajal koguduseasjad unarusse on jätnud ja ilmalikele lõbudele andub. Temagi kiri on hingekarjase sõrmede vahel.

Novelli puänt ja selle satiiriline projektsioon üllatavad omakorda lugejat: «Järgmisel pühapäeval kogudus võis suure rahuldustundega kuulda, et vend Vanatiik oli baptistikogudusele suurema summa annetanud.

Meie kõik oleme jumala käes ainult tööriistad» [14].

Parimates E. Krusteni «Pimeda armastuse» novellidest võis näha head oskust poetada lühivormilisse jutustusse irroonilist allteksti või sarkastilist detaili, mis mõnikord kasvas ühiskondliku nähtuse satiiriliseks sümboliks. See tunnistas kirjaniku ande potentsiaalsetest võimalustest.

«Pime armastus» kõlab sümboolse iseloomustusena sellele käsikaudu ringikobavale naturalistlikule kujutusmeetodile endale. On ju E. Krusten kirjanik-humanist, kes lugejat inimlike hädade üle südant valutama sunnib, ilma et ta elu uuendavaid taotlusi näha ja näidata suu-

[13] Pime armastus, lk. 112—113.
[14] Sealsamas, lk. 114.

daks. Ebardlike inimsaatuste ja iseäratseva groteski prevaleerimise tõttu jäi Krusteni varasem novellilooming kõrvale realistliku kirjanduse peateest. Neid staatilisi pilte varjutav muutumatu paratamatuse tunne viis eemale elutõest.

Juba pärast juunipööret on kirjutatud E. Krusteni novell «Noore aedniku päevik»[15]. Ka see minevikuaineline novell on kurvatooniline, ent uueks jooneks on siin autori aktiivne tungimine inimese õnnetuse sotsiaalsetesse põhjustesse. Noor aednik murrab pead töömehe ja omaniku õiguste üle, kuigi ta ületöötamisest kibestununa ironiseerib, et ega see hingeõnnistusele halba tee, kui mõtlemiseks vähem aega jääb. Juurdlemine inimliku viletsuse põhjuste üle on jutustuse ideeliseks teljeks. Kirjanik on kõrvale jätnud novelli traditsioonilise kompositsiooni, asendanud selle kroonikataolise päevikuvormiga, kangelase mõtisklustega. Napisõnalised märkmed toovad lugeja ette majanduskriisi aasta teravaid kontraste, halastamatu leivamure. Masendatuna raseda abitöölise vallandamisest, kirjutab noor aednik päevikusse: «Ei suuda unustada, kuidas see naine aiast väljus: huuled tugevasti koos ja pea isegi püsti.

Kui maailmas on viha ülekohtu vastu, siis pole see sellepärast nõnda, et viha on kaua meeles peetud — hoopis vastupidi: viha on sellepärast olemas, et seda on kaua õhutatud»[16].

«Noore aedniku päevikut» ei saa veel pidada millekski pöördeliseks E. Krusteni kirjanikuteel. Lühikese proosapala nõrk luustik ei jaksa kanda temale laotud probleemistikku. Teatavale skemaatilisusele vaatamata on jutus-

[15] «Viisnurk» 1941, nr. 1, lk. 79—87.
[16] Sealsamas, lk. 82.

tus lähenemiskatseks realistlikumale käsitlusviisile ja väljendab kirjaniku püüdu kujutatava sihiteadliku mõtestamise poole. Siin ei valgustata enam kiratsemisnähtusi, vaid teotahtelise inimese tragöödiat, kelles ühiskondlik ülekohus surmab tööröömu.

Eri kirjanikud tulid uude kirjandusse erineval viisil. Erni Krusten oli neid kirjanikke, kelle küpsemine realistlikuks sõnameistriks toimus põhiliselt sõjajärgseil aastail. Tema kasvamine nõukogude kirjanikuna on seotud ühe talle eriti südamelähedase ainevallaga — maaharimise poeesiaga. Oma tervituses kommunistlikule parteile 1940. aasta suvel võrdles E. Krusten kapitaliste röövmesinikega ja kirjutas: «Nüüd võivad eesti töömesilased endi ja oma haudme jaoks hakata mett koguma» [17]. Töömesilase-motiiv, maad hariva ja aedu rajava inimese teema jätkus E. Krusteni loomingus rea järgnevate aastate vältel. Kui õigustatud kriitika etteheited ta esimeste sõjajärgsete tööde kohta ka poleks, ometi on oluline ära märkida, et arenguniit, mis seob «Noore aedniku päevikut» Krusteni hilisemate novellidega (alates «Õnnestunud külvist»), viis kirjaniku eemale groteskssest psühholoogismist ja naturalismist, lähemale sotsiaalse inimese mitmekülgsele kujutamisele.

Omapäraseks üleminekuaja nähtuseks kirjanduses oli Hugo Raudsepa romaan «Viimne eurooplane» [18]. Alustatud kodanliku korra viimasel perioodil, lõpule viidud revolutsiooniaastal, kannab teos oma vastuoksusliku saamisloo jälgi. Romaan on otsekui jõukatsumine realismi ja biologismi vahel.

---

[17] «Kommunist» nr. 25, 28. juulil 1940.

[18] H. Raudsepp, Viimne eurooplane. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu 1941.

«Viimse eurooplase» peategelase, literaadi-esteedi kuju kaudu annab kirjanik hinnangu individualistlikule elu- ja kunstikäsitusele. Probleem oli aktuaalne romaani kavandamise ajajärgul, veel akuutsem aga raamatu ilmumise momendil. Seda tõendab muu hulgas ka see, et teatud osa intelligentsist võttis raamatu vastu vaenulikkusega, mis reetis, et oli osatatud hella küsimust. Arvustus kaebas teose «ülekohtuse» suhtumise üle vaimuinimestesse, kuulutas peategelase magister Harald Imelise liiga erandlikuks kujuks. Üks kriitikutest kirjutas:

«Häda on selles, et Harald Imelise käsilevõtmisega on Hugo Raudsepp üldse hiljaks jäänud, peagu lootusetult ajast maha jäänud. Juba pärast 1930. aastat polnud «nooreestlus» vaimse vooluna meil enam mingi probleem. Probleemiks ei olnud kirjanduses enam ka see «boheemlik-impressionistlik» suhtumine kunstisse ja elusse, milles Raudsepp Harald Imelist analüüsides näeb individualismi ja ühtlasi nooreestluse tippu. «Viimne eurooplane» oleks oma tõhusa töö teinud veel aastail 1925—1927, koguni veel «Kirjandusliku Orbiidi» ja «Põhjakaare» päevil, kui Raudsepp ründas «vaimulähedust» oma uusvitalismi nimel. Polnuks just tarvis kalendriliselt ära oodata, kuni Felix Ormussoni quasi-ajalooline tüüp jõuab «viimse nooruse» ikka ja teise imperialistliku sõja lävele, et teda siis seda abitumana ja üksildasemana näidata» [19].

Niimoodi «Viimse eurooplase» probleemi kaugesse minevikku lükates, samastades seda H. Raudsepa omaaegsete väljaastumistega vitalistliku eluläheduse nimel, ei märganud arvustaja, mida uut tõi romaan küsimuse

---

[19] H. Parrest, H. Raudsepp: Viimne eurooplane. «Looming» 1941, nr. 5/6, lk. 724.

asetusse. Kriitikute diskussioon nooreestluse ümber, mis ka «Viimses eurooplases» etendab suurt osa ja mis tegelikult polnud oma tähtsust 1940. aastaks kaugeltki kaotanud, kattis kinni romaani kõige aktuaalsema külje — individualismi pankroti näitamise.

Samast arvustusest loeme: «... asjatu lootus on peakangelases avastada mingit konkreetset kuju Noor-Eesti liikumisest. Seda meisterlikumalt on Raudsepp osanud «sünteesida» Harald Imelisesse meie mitmete tuntumate kunagiste nooreestlaste erijooni, muide ka eluloolisi. Võib ütelda, et sünteetiline ohver on saanud märksa väetim igast võimalikust «eeskujust» (mis on lepitav moment!), kuid ei mõju siiski kokkuklopsitud karakterina. Tuleb õieti imestada, miks pole olnud just säärast nooreestlast!» [20]

Sellise tunnistusega tühistab arvustaja ise oma väite Harald Imelise «hilinemisest» kirjandusse. Imeline kui ühiskonnakõlbmatu esteedi tüüp, koondportree elas just nimelt oma «viimset noorust» pöördeliste aegade eesti kirjanduses ja kirjanduselus.

Subjektiivsete elamuste kitsusse juurdunud keeleteaduse magistri katsest eluga kontakti leida kirjutab Raudsepp varjamatu pilkega. Elu ennast kirjanik ei kujutagi; ilutseva raamatukoi «taassünd» ja pagemine toimub tema enda miniatuurses maailmas ning tema enda jõuetuse jõul, ilma tõeliste kollisioonideta. Sel viisil toob kirjanik esile nähtustes enestes peituva ajaloolise iroonia, mis kinnitab, et kui miski ei ela, siis on ta surnud. Luuletaja on Imelises juba kaua surnud.

Tema suremise loo annab autor tagasihaaravas jutustuses. Viimane kujutab endast õieti kultuuriloolist pamf-

[20] H. Parrest, H. Raudsepp: Viimne eurooplane. «Looming» 1941, nr. 5/6, lk. 726.

letti eliitharitlaste kohta, kes üleöö «eurooplasteks» muutudes, õhinaga võõraid eeskujusid jäljendades kodumaa väikekodanlike olude ja kösterliku kitsarinnalisuse vastu mässu tõstsid, seejärel aga nooruslikud võitlushümnid sinnapaika jätsid ning samblasse kasvasid. Harald Imeline oli olnud kuulus nimi sajandi esimesel kümnendil, tema luuletuskogu oli ilmunud esimese pääsukesena eesti euroopastuva luule taevasse, kuulutades impressionistlike hetkeelamuste üleolekut kõigest siduvast, lõplikust, traagilisest. Ülekeevas jõuküllus es oli noor Imeline ka poliitikasse haaranud, et seejärel rahuneda literaadiks, «kes virises olude üle, neist ise kõrgemale tõusmata, kes igale korrale ja valitsusele vastu vehkis mitte niipalju idee kui lihtsa opositsioonilusti pärast, kes talitses vaevu oma leivateenistuse ning istus korralikult oma tunnid kohvikus» [21]. Kord oli Imeline kaasa löönud ühes suuremas kohvikurevolutsioonis, kui kohviklaasi hinda ähvardati tõsta. Aastas kord ilmutas ta artikli või epigrammi, kuid luulesoon ei tahtnud enam elustuda. Siis katsus Imeline tegelda teadlasena, alustas uurimusi eesti keele ja kirjanduse kohta, mis olid suurejoonelised kavatsustelt, ent nigelad tulemustelt. Kuigi magister Imelise teened kodumaises vaimuelus oleksid pidanud kindlustama talle professuuri, nagu see oli antud mitmele andetumale põlvkonnakaaslasele, pidi ta oma vaimu suretama tunniandjana keskkoolis. Ebaõiglaselt kohelduna võttis Imeline märtrihoiaku. Solvunud idealist astus kõrvale, sulgus oma mina elevandiluust torni. Maailmast esteetiliste elamuste raasukesi noppida ja nendest oma hinges puhta kunsti imesid luua — selline oli kaunishinge elutehnika.

Romaani tegevus algab ühiskonnast emigreerinud

[21] Viimne eurooplane, lk. 14.

magistri «ärkamisest». Imeline tajub, et ta elu on jäänud elamata, kuna ta on maailma tormilistest püüdlustest kõrval seisnud «nagu teivas mulgus». Rahuldamatus, millestki ilmajäämise hirm tekitavad küpsesse ikka jõudnud vaimuaristokraadis tarviduse oma läbikäidud teed revideerida, oma eraku-teokarpi purustada. Ta rebib enese lahti linna ja perekonna miljööst, et metsakolkas ümberhinnanguid teha, seesmiselt uuesti sündida.

Harald Imelise mõtte-kangelasteod ja kaks suvist armulugu moodustavadki romaani kogu sündmustiku. Looduse ilu äratab ta meeled vastu võtma elu küllust. Armuseiklus kabelivahi lihtsameelse noorikuga tõstab ta mehelikku eneseusaldust. «Looduslapse» tungival nõudel ja kahe pudeli õlle toetusel võtab eluvõõras literaat südame rindu ja sooritab kuulmatu julgustüki: läheb poodi ja ostab naiste siidsukki. Ta tunneb ennast teoinimesena. Läbikäimine Angelaga, suvitama tulnud haritud naisega paneb proovile ka Imelise intellektuaalsed võimed. «Deemonlik naine» võtab tule alla Imelise vaimse tsitadelli. Ümberhinnangutest hoogu sattunud Imeline plaanitseb julget artiklit nooreestlaste kohta. Ta möönab koos Angelaga, et prantslased ja inglased lõid rahvuslikku kunsti, püüdmata olla eurooplased, ja just sellega võitsid rahvusvahelise tähtsuse. Oma rahva elu kujutamisele selja pööranud snobistlik kunst — «eurooplus Nanseni passiga» — oli vaimse kodakondsuseta inimeste kunst. Kõrvutades seda kirjandust Angela poolt meenutatud sotsialistliku realismi põhiprintsiibiga, sõnastab Imeline enda omaaegse kirjandusliku usutunnistuse: «Me olime sisult üldinimlikud ja vormilt rahvusvahelised.» Ning Angela parodeerib: ««Te olite sisult ebainimlikud ja vormilt prantsuslikud»» [22].

[22] Viimne eurooplane, lk. 111.

Angela arendab vaidlusalused mõtted viimsete konsekventsideni. Ta püüab ka Imelist kaugemale ahvatleda, veenab teda, et artikkel kirjandusliku kosmopolitismi kohta tuleks viia sotsiaalse võitluse pinnale. Ent magister lööb taganema. Sõjakad mõtted võimaldavad tal hiilata naise ja iseenese ees oma uuestisünniga; nende realiseerimise vajadus kohutab teda. Juba ta kahetseb oma lubadusi, tegutsemine tundub talle võimatuna. Uuendused toovad rahutust ja ebamugavust, Harald Imelise hing aga ihaldab stabiilsust. Imelise kuraasikad plaanid osutuvad kanalennuks.

Romaani psühholoogiline süžee oli kavandatud teravmeelselt, selle aluseks on vastuolu «kangelase» vaimse mannetuse ja ta uhke poosi vahel. Kõik muu etendab raamatus indikaatori osa, mis näitab, et kellena Imeline end ka ei kujutleks, kelleks ta end ka ei kuulutaks — põhiolemusena lööb temas paratamatult välja eneseimetlus, elupelgurlus, alalhoidlikkus. Just sellega, et ta teoses kõik kindlused vallutab — alates sukaostmisest kuni Angela armastuseni —, Imeline oma tühisust tõestabki, kuivõrd ta ennast selle mõjul vägilasena tunneb. Selline «kahepaikne mäng» kirjaniku poolt ongi teose satiiriliseks lõimeks.

Raudsepa poolt loodud tüübi kunstiline ebaühtlus tuleneb sellest, et autori satiiriline hoiak pole välja peetud. Kaua viljelnud vitalismiteooriat, satub Raudsepp siingi mõnuga eritlema hilise «murdeea» psühholoogia varjundeid, Imelise elujanu ja elamustenälja ärkamist vanadusepiiri ees. Imelises ärganud bioloogilist elurõõmu kujutab kirjanik sellise detailirikkuse ja sisseelamisega, nagu usuks ta ise oma kangelase taassünni võimalusse. Bioloogilise vitalismi probleemi pealetikkumine laostas romaani kompositsiooni, viies teema arenduse eesmärgist kõrvale, umbteele. Teose lõpus haarab autor oma

satiirilisest kontseptsioonist uuesti kinni, tuues sisse Imelist üdini kohutava peripeetia Angela abieluettepaneku näol ja ta ootamatu pääsemise uuest elust oma seadusliku abikaasa läbi, kes kriitilisel hetkel saabub. Vaimukalt pea peale pööratud «õnnelik lõpp» pöördub hädise kangelase vastu.

Estetismi ja individualismi oli Raudsepp piitsutanud ka oma varasemas draamaloomingus ja publitsistikas. Harald Imelise kujus on teravamalt välja toodud nende nähtuste väikekodanlik olemus. Autor rõhutas seda ka otseselt, kasutades oma tegelase unenägusid enda mõtete tribüünina. Unes süüdistab Harald Imeline oma surnud isa Johann Kotlepit:

««Pärisin emalt ta boheemliku hinge. Aga sinu väikekodanlik karakter seob mu samme nagu pigi!»» Köster vaidleb vastu: pojal olevat ema nõder karakter ja tema väikekodanlik hing. ««Väikekodanlik hing!» pobises Imeline. Harald Imelisel oli väikekodanlik hing!? See oli masendav!» [23]

Oma intelligenditüübis kontsentreeris Raudsepp väikekodanliku individualismi jõuetuse ja viljatuse. Ta tegi seda uutelt positsioonidelt, vastandades individualistlikule kunstimõistmisele Angela veendumused, kes rõhutab kirjaniku ühiskondlikku missiooni. Teisal on autori ruuporiks Harald Imelise unenägude naine, Sülfiid.

««Millega täita mu päevi!» halises Imeline.

«Su luuletuskogu on lõpetamata,» meenutas Sülfiid.

«Jah!» hüüdis Imeline. «See on ülesanne.»

«Oled elanud iseenesele,» ütles Sülfiid. «Kui sa sellest ei teeks luuletuskogu teistele egoistidele, sul poleks üldse ühiskondlikku õigustust.»

---

[23] Viimne eurooplane, lk. 243.

Mis aeg see küll on? mõtles Imeline. Isegi sülfiidid kõnelevad ühiskondlikust õigustusest!» [24]

Küsimusele «mis aeg see küll on?» jätab romaan vastuse võlgu. Raudsepp on oma kangelase eemale kiskunud ajaloolisest keskkonnast, kuhu ta kuulub. Selliselt talitamiseks on autoril oma kunstiline põhjendus, nii tõuseb esile Imelise isoleeritus, — Angela võrdluse kohaselt oli ta jäänud üksi «nagu pimesool». Pealegi lähtub Imeline ise veendumusest, et tema «renessanss» peab toimuma looduse lähedal, esmajoones meelte värskendamise kaudu.

«Eluloojaku hirmus inimene õppis jumaldama elujõudu. ... Nii polnud see ainult üksikute isikutega, ka langusajajärkude ühiskond nakatus tungide mõttetarkusest» [25]. Kirjanik taotles esitada oma tegelast langusajajärgu nähtusena, kuid bioloogilisi faktoreid üle hinnates röövis oma teoselt üldistusjõu. Imelise tegutsemisajendite freudistlik tõlgendus tungis romaani kõigisse osadesse ja sõi läbi selle satiirilis-realistliku koe. Kuigi freudistlikud unenäod on jutustusse põimitud iroonilise varjundiga, on vitalismi-idee romaani liikumapanevaks jõuks. Harald Imelise hingelist kriisi ei ole kuidagi seotud ajastu vaimsete puhangutega; uue elu otsimisele tõukab Imelist vananeva mehe hirm surma ees. Kirjanik on vaateväljast eemaldanud sotsiaalse tegelikkuse ka selles uues ümbruses, kuhu ta Harald Imelise asetab. Küll mitte täielikult — külaühiskonna peegliks teoses on kalmistu kirjeldus, kus seisusevahed avalduvad niisama kontrastselt nagu eluski. Lahtiselt vahelekiilutud arutlused ei teeni aga teose põhiideed, nad ei etenda romaani tegelaste karakteristikas ega kogu teose atmosfääris mingit sisulist osa.

---

[24] Viimne eurooplane, lk. 248.
[25] Sealsamas, lk. 77.

Ainus konkreetsemalt visandatud kohalik tüüp on Reinumatsi peremees — kõigile uuendustele ja kultuurimõjudele kangekaelselt vastu punniv patriarhaalne talumees, kelle elu juhtmõtteks on: «Mässaku maailm, musse see ei putu!»[26] Kuulates peremehe kiitlemist oma isaisadeelulaadiga, mis tema talu jalgadel hoidis ajal, kui ümbruskonna moodsalt majandatud talud haamri alla läksid, jõuab Imeline järeldusele, et elukogemuste mõttes on «ürgeestlasel» omajagu õigustki. «Kui tsivilisatsioon ummikusse sattus, siis metsrahvad jäid kriisist puutumata. Kodanlik konjunktuur hakkas olema selliselt sarkastiline, et harimatus tähendas edemust!?»[27] Need kuuluvad väheste mõtete hulka, mis osutavad «Viimse eurooplase» kontaktile tema aja ühiskondlik-poliitiliste küsimustega. Paraku mõjuvad nad tekstis võõrkehana ja tunduvad autori enda monoloogist eksikombel Harald Imelise mõttesfääri sattunutena.

Angela omamoodi huvitav kuju on teoses antud samuti väljaspool aega ja ruumi, ilma kunstilise põhjenduseta. Pole vähimatki viidet keskkonnale, kust naine võis ammutada oma eesrindlikud vaated, välja arvatud ta enda vihje: ««...mul on hea sõber, kel elust-olust sealpool traataeda on isiklikud kogemused.»»[28] Kirjanik on rakendanud ta oma peategelase antipoodina. Ainult selles osas ta figureeribki teoses; figureerib, aga ei ela, sest elulisuse saaks ta alles tegevuses. Tegevuseks ei saa aga nimetada tema mõttetut tegelemist Imelise ümberkasvatamisega, kelle tarbetust ja argust ta selgesti mõistab. Autor on jätnud Angela taotlused täiesti ilma psühholoogilisest tõepärast.

---

[26] Viimne eurooplane, lk. 34.
[27] Sealsamas.
[28] Sealsamas, lk. 93.

Pool tosinat aastat varem, pärast Raudsepa parimate realistlike draamade ilmumist tõstis J. Sütiste tema tugeva küljena esile tüüpide orgaanilist seost oma ajastu ja miljööga. Sütiste kirjutas, et Raudsepa «osaliste tegevus on motiveeritud enam sotsiaalsetest mõjuteguritest ning olukordadest kui kitsast individuaalpsühholoogiast»[29].

Romaani loomisel olid need Raudsepa kunstnikuomadused otsekui varjusurmas. Teos tervikuna annab tunnistust sellest, kui kahjulikku mõju oli realistlikule talendile avaldanud freudistliku psühhoanalüüsi ülekandmine loomingusse. Asotsiaalse vaimuinimese teravmeelse väljanaermisega ei andnud kirjanik veel vastust küsimusele, miks tema poolt kujutatud tüüp oli «viimne» omasuguste reas.

Samuti kui Lääne-Euroopa demokraatlikus kirjanduses, oli haritlaste aktiivse või passiivse ellusuhtumise probleem 30-ndate aastate lõpuks üks kesksemaid paljude eesti kirjanike teostes. Enamik neist kajastas väikekodanliku intelligentsi kriisimeeleolusid. Ka noor kirjanduslik põlvkond juurdles haritlase tee üle elus, jõudmata rahuldava lahenduseni. Nii kirjeldas Paul Viiding andeka noormehe võõrdumist tööst, tema muutumist eikellelegi vajalikuks kohvikuharitlaseks 1939.—1940. a. loodud romaanis «Elu aseaine», mille retsensioonid ulatusid juba nõukogude aega. Mõnede demokraatlike kirjanike teosed taotlesid luua ka positiivseid elujaatavaid haritlaskujusid. Vastandtüüp Raudsepa passiivsele meelisklejale leidub näiteks J. Semperi romaanis «Kivi kivi peale»[30].

---

[29] Johannes Schütz, Tõusik ja suli meie moodsas lavakirjanduses. «Looming» 1934, nr. 6, lk. 559.

[30] Johannes Semper, Kivi kivi peale. Romaan. «Noor-Eesti Kirjastus». Tartu 1939. II tr. Tallinn 1947.

Romaani peategelaseks on arhitekt, aktiivne teoinimene, kelle kreedoks on elu kui tegu, kui ülesanne, kui ehitamine. Semper vihjab ka oma tegelase sotsiaalsele südametunnistusele, näidates ta fašismivastast hoiakut, ning kujutab tõepäraselt loova isiksuse teotahte lämmatamist kapitalistliku korruptsiooni poolt. Ent see teema katkeb, autori tähelepanu koondub armastuse psühholoogilistele keerdkäikudele; esiplaanile tõuseb illusoorne vastuolu kangelase aktiivsete taotluste filosoofia ja armastuse vahel, kuna ta armastuselamuses näeb paigalseisu. Lõpplahenduses projekteerib kirjanik ülesehitava armastuse idee, kuid see kõlab naiivselt; positiivne lõpp ja pealkiri ei kasva välja tegelase maailmavaate küpsemisest. Sellest hoolimata kuulus Semperi «Kivi kivi peale» oma ilmumisel nende teoste leeri, mis lõid vastukaalu inimest madaldavale realismivõõrale kirjandusele.[31]

Vaatamata sellele, et paljude kirjanike töödes võis eelmisel aastakümnendil märgata ühiskonnakriitika nõrgenemist, ning hoolimata psühhologismi ja biologismi ebatervest mõjust ei olnud kriitiline realism juunipöörde ajaks eesti kirjandusest taandunud. Tammsaare oma viimastes teostes liitis realistliku satiiri omapäraseks tervikuks mütoloogilis-allegoorilise elemendiga, uuendades ja avardades klassikalise realismi väljenduslikke võimalusi. Selle kõrval oli realistliku kirjanduse hilisemate saavutuste bilansis paljude teiste demokraatlike kirjanike kunstiküpseid proosateoseid.

Mõistagi ei kujutanud realistlik suund endast seejuu-

---

[31] Semperi romaan oli esimesi eesti kirjanduse teoseid, mis pärast Eesti astumist Nõukogude Liitu leidis käsitlemist üleliidulises ajakirjanduses. Vt. Л. Тоом, Роман об эстонской интеллигенции. [Камень на камень. Роман. 1939.] «Известия» 1940, 4 дек.

res homogeenset liikumist. Erinev elumõistmine sünnitas realismivahendite rakendamisel erinevaid, mõnikord vastandlikke tendentse.

Modernistlikest kallakutest mõjutamata realistlikku laadi jätkasid jutustavas proosas 1940. aastal F. Tuglase «Noorusmälestused»[32] ja K. Ristikivi romaan «Võõras majas»[33].

F. Tuglase «Noorusmälestuste» eessõnas viidatakse sellele, et raamatu kirjutamine toimus ajal, kus «elati langenud režiimi kõige süngemaid aegu», mis «mõjutas paratamatult aine valgustust ning sõnastust. Mõningaid üksikasju oli lootusetu avalikult käsitleda, teisi võis vaid kõige ettevaatlikumalt puudutada»[34]. Ja kui autor, andes «käsituse ühe sajandite vahetuse inimsaatuse kujunemisest ühes seda mõjutanud teguritega»[35], ei maalinud viimaseid — s. o. esimese revolutsiooni ajajärku — välja kõigi tema käsutuses olnud vahenditega, siis oli selle üheks põhjuseks kahtlemata ülaltoodud asjaolu. Memuaarid vanema kirjanikegeneratsiooni kujunemisaastate ühiskondlikest tuleristsetest olid nende kirjutamise ajal opositsiooni avalduseks valitsevale isamaaliitlikule reaktsioonile, kes isegi revolutsiooni mõistet ajalooõpetusest kõrvaldada üritas. «Noorusmälestuste» ilmumisajaks kaotas see ridade vahele peidetud mõte paratamatult mõnda oma mõjust, kuna revolutsiooni ajastut on esitatud otsekui sordiini all. See ei võtnud raamatult tema väärtust tõsielulise noorusromaanina, milles talitsetud, pildirikas

---

[32] Friedebert Tuglas, Noorusmälestused. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu 1940.

[33] Karl Ristikivi, Võõras majas. RK «Ilukirjandus ja Kunst». Tartu 1940.

[34] Friedebert Tuglas, Noorusmälestused, lk. 5.

[35] Sealsamas.

keel on ühendatud olude ja ümbruse asjaliku iseloomustusega.

Karl Ristikivi romaan «Võõras majas» arendas eesti kriitilise realismi üht viljakamat teemat. Teos jutustab möödunud sajandi teisel poolel maalt linna tulnud talupoegade energilisest ülesrühkimisest, eesti soost linnakodanluse tekkimisest, selle eelpostide kannakinnitamisest balti-saksa äritsitadellis. Juunipöörde-eelsete aastate karjääriromaanid tõstsid esile jämedakoelisi küünarnukikangelasi, kes äiapapade ja korporatsiooni abil positsiooni saavutasid ning vaimselt rasvusid. Mõnikord viis neid mõni lihalik piin, «tõusiku-tõbi» hingelise pankrotini (Jakobsoni «Uus inimene»). Kirjeldati kehvikulaste puhtama elu igatsuse muutumist varakogumiskireks, julmust kui edu tingimust, mis suretas kangelase südameomadused (R. Rohu «Elutee» jt.). Ristikivi tõusikluseromaani sidus eelkäijatega lõpplahendus: enamasti saavutab neis peategelane oma eesmärgi — jõukuse, ja ikkagi osutuvad need elud unistuse seisukohalt valesti elatuks, loo lõpuks on kangelased seal, kust nad algasid, ihuüksi ja ilma õnneta. Põhjusi, sündmuste loogikat valgustavad autorid erinevalt. Ristikivi teoses rakendab orvuna kasvanud agulipoiss kogu oma visaduse ja ärimeheomadused koduunistuse kättevõitmiseks, saabki kaubamaja omanikuks, mis tema õpipoisi-alanduste tunnistajaks on olnud, naib saksikute leivavanemate tütre ja pärib nõnda ka põlise perekonnakolde. Ent kuni lõpuni ei tunnista see maja teda omaks ja Jakob Kadarikule selgub vanaduses, et kodu tal ei olnudki. Kuigi kirjanik kusagil ei moraliseeri, laseb teose arendus ja lõpukatastroof mõista romaani kontseptsiooni esmajoones eetilisena: õnne jaoks ei kõlba kõik vahendid.

Ent raamat kasvas üle probleemist, millele autor viitas teose pealkirjaga. «Võõras majas» on laia haardega

realistlik teos, kus inimsaatusi kujundavaiks tegureiks on eeskätt ärimaailma seadused. Soliidse patriarhaalse kaubamaja allakäiguloole vastandatakse romaanis Jakob Kadariku ettevõtliku sugukonna rassimine, äärelinna majaperemeeste energiline pealetung linnapirukale ja haridusallikatele. Sündmustik ulatub otsaga kodanliku vabariigi algusaega, millega seoses romaanis leidub põikeid tõusikkodanluse pankroti- ja poliitikategemisse. Üsnagi sarkastiliselt iseloomustatakse näiteks Jakob Kadariku korporandist poja ülikooliolusid:

«Tal oli nüüd aega, õppekava oli ju nii korraldatud, et esimesel aastal ei saaks midagi teha. Küllap vist selleks, et organisatsioon saaks selle vältel oma töö teha, nii et hilisem õppimine ei võiks enam noort hinge kahjustada» [36].

Ristikivi ei kirjelda olelusvõitlust selle tooreimal kujul — Jakob Kadarik ronib kaubamaja etteotsa pulkpulgalt, jumalakartliku alandlikkusega, krampliku enesesalgamisega. Jakobi hinges hõõguvat enese maksmapanemisiha ja alaväärsustunnet, tema nüri fanatismi on romaanis kujutatud meisterlikult. Omaealiste hulgast põgenedes surub Jakob eneses maha kõik nooruslikud, inimlikud ihad:

«Mis oli temal õieti tegemist selle kõigega, tal oli oma eesmärk ja nüüd jäi ainult üle rumalatest tunnetest võitu saada, tunnetest, mis olid samuti ebasobivad kui kogelemine või kalduvus toriseda. Siis, vaba kõigist inimlikest puudustest ja voorustest, võis ta julgesti istuda suurde tooli Abneri maja kontoris ja tunda ennast esmakordselt elus — inimesena» [37].

Ristikivi karakterid ei ole moodsalt pahelised, nad ei

[36] K. Ristikivi, Võõras majas, lk. 286.
[37] Sealsamas, lk. 161.

tee läbi ka silmatorkavat muutumist — inimloomuses sünnipäraselt antu on autori käsituses püsivaks tõukejõuks, ent romaani tugevaks küljeks on just selle keskkonna objektiivne, kombatavalt konkreetne väljajoonistamine, mis dikteeris Jakob Kadariku ja teda ümbritsevate inimeste tegusid. Isegi õhk Abneri kaubamajas on läbi imbunud omandipühimusest. Äriline mõtlemine muudab Jakob Kadariku jäigaks ja usaldamatuks inimeste vastu. Ärimoraaliga, mis saladuse katte all paljuks ei pea ka kõveraid teid, hukutab ta oma ainsa tõelise tundmuse — armastuse oma naise vastu. Ka jumalaga ajab Jakob äri, kaubeldes teda osanikuks oma salaplaanidesse. Äri minevik, olevik ja tulevik määrab selle maja elanike tunded ja saatused. Autori alltekstis on alistunud irooniat, ta ei protesti oma tegelaste elusid valitseva proosalise jõu vastu. Kuid raamatu ilmudes tegi seda paratamatult aja sündmustest aktiviseeritud lugeja.

Mineviku seda külge valgustasid ka paljud 1940.—1941. a. ajakirjanduses avaldatud novellid. Varanduse needust kujutas Johannes Ruven novellis «Oma tuba, oma luba...»[38]. Pealkirja mõte on jutus nukra pilkega pahupidi pööratud — «oma tuba» muudab vaenlasteks isa ja lapsed, omaste intriigid agulimaja ümber riisuvad vanalt peremehelt viimasegi illusiooni, tema lihtsameelse armastuse. Igatsetud naine reedab ta altkäemaksu eest, et kioskipidajaks hakata, «oma luba» maitsta. Novelli tegelased oma kisklemisega pärandi ümber ja inimlike elumuredega ei ole üksnes autori hukkamõistu objektiks, nad äratavad ühtaegu kaastundmust. Argipäevavaevad on neid kalestanud, kuid mitte kõike inimlikku nendes tapnud. Selline lähenemisviis pehmendas novellis kujutatud julmade vahekordade kontuure, lisas neile elulist

[38] «Viisnurk» 1941, nr. 5/6, lk. 462—487.

sügavust. Drastilisi pilte omanikumoraali ainetel lõi Enn Kippel lühijutus «Omandus»[39] ja mitmed vähem tuntud autorid. Richard Rohu lühijutt «Äri»[40] manab lugeja silmade ette taas raha-ahnuse küünilisi avaldusi kauplusejа kõrtsimiljöös, mis tööinvaliidiks jäänud vedurijuhi ja ta noore naise enesetapmiseni viib. Jutustuse faabula tagapõhjaks on kirjaniku tähelepanekud sellest, kuidas raha külge puutumine määrib ka puhtaid hingi. Kuid see kunstiliselt häid võimalusi sisaldav idee hävis teostuse mustvalge-tehnikas, mis on madalamal autori varasemast jutustamisoskusest. Viimane nähtus oli omal kombel sümptomaatiline.

Uue kirjanduse kunstilist kasvu pidurdasid intelligentsi teadvuses juurdunud eelarvamuste kõrval ka utilitaristlikud väärarusaamad. Pealiskaudse «ideelisusega» kaasnes kirjanduslikus praktikas vägivald realismi kallal. Mitmed vilunud sulega kirjanikud-realistidki avaldasid töid, kus esiplaanil on «üldised tõed» kunstiliselt ümbersulatamata kujul. Ohjaharudena juhivad need tegelaste elukäiku Mait Metsanurga jutustuses «Vennad»[41]. Teenijatüdruk Anu läheb taluperemehele mehele, kuigi ta süda teda sulase poole kisub. Talu läheb haamri alla, peremees saab hobusekabja all surma. Anu abiellub teisega, õigega. 1905. aastal osutub sulane vaese rahva eestvedajaks, pageb siis karistussalkade eest metsa ja sureb vintsutuste tagajärjel. Anu läheb linna, et oma kahele pojale leiba teenida. Tööka pesunaise elumõtteks saab poegade koolitamine. Osvaldis, taluomaniku pojas, lööb juba lapsena välja isa veri — jõhkrus, südametus ja ahnus. Temast saab aferist, kes 1917. aastal punase kaelasidemega räuskab ja riisub, seejärel voori-vabadus-

[39] «Sirp ja Vasar» nr. 15, 12. apr. 1941.
[40] «Looming» 1940, nr. 7, lk. 707—728.
[41] «Looming» 1940, nr. 10, lk. 1017—1036.

sõjalasena vara kokku ajab ning rahameeste seltskonnas lakeikarjääri teeb. Ka Jaan, sulase poeg, on isasse läinud: õpihimuline ja töökas, tasane ja abivalmis, toetab ta põdema jäänud ema. Üliõpilasena osutub Jaan põrandaaluseks revolutsionääriks, ta arreteeritakse. Ema sureb vaestemajas. Vanglast vabanenud Jaan rühmab turbarabas, saab ametnikuks ja jätkab omal käel poolelijäänud haridust. «Kus ta oma vaba aja veetis, see jäi isegi tema lähematele ametivendadele teadmatuks,» vihjab autor.

Kõik peale nappide väliste seikade jääb teadmatuks ka lugejale. Kirjaniku informatsiooni kohaselt on Jaan neljakümnenda aasta juunimeeleavalduste ajal nende seas, kes hulkade ette astusid ja juhtimise eneste kätte võtsid. «Soovituse» järele tulnud venna, kellel punane rätik jälle taskus, viskab ta uksest välja.

Ulatusliku ajajärgu surumine kirjanduslikku konspekti ja ankeediandmed, sotsiaalne päritolu kompositsiooni alusena röövisid kirjanikult ajaloolise ja psühholoogilise tõe tunde. Varbaotsteni «positiivse» Jaani tegevusest või suhetest inimestega ei ole jutustuses ainsatki konkreetset pilti. Kohati viib pentsikule tulemusele karjeristi ja revolutsionääri vastandamine väikekodanliku perekonnalehe stiilis: kuri Osvald kohtleb ka ülemusi kõrgilt, hea Jaan aga teenib oma viisaka oleku ja taibukusega tunnustuse peremeheltki. Kujude tegutsemise sisemine loogika on jutus asendatud kord tegelaste üleskiitmisega, kord kirjaniku kõlbelisest pahameelest ajendatud pealetunnistamisega.

Metsanurga jutustus oma puudustega ei olnud üksiknähtus. Skematismi pealetung oli tingitud sotsialistliku realismi lihtsustatud mõistmisest ja uue loomingulise eneseleidmise paratamatuist raskustest. See jätkus ka järgneval perioodil. Ent juba esimesel nõukogulikul aastal leidus nii parteiajakirjanduse veergudel kui ka kirjandus-

kriitikas sõnavõtte, mis stampide ja lihtsustamise eest hoiatasid. 1940. a. suvel rõhutas EKP Keskkomitee sekretär J. Lauristin-Madarik oma pöördumises kirjanike poole, et uue kirjanduse olemuseks on elu- ja kunstitõde: «Kunsti, kirjanduse ning meie kultuuritegelaste ülesanne on nüüd vaid tõde teenida, tõde tuua heledasse valgusse, tõde kanda ilusana, puhtana kõige laiematesse rahvahulkadesse, kõiki nakatada austama tõde, et kõiki õpetada põlgama inimese kurnamist teise poolt, et kõiki juhtida ilu, aususe ja inimarmastava valguslätte juurde, et kõiki viia võitlusse parima ühiskonna — sotsialismi — teostamise eest» [42].

Eesti kirjandusteadlaste esinemistes käsitleti esmakordselt ulatuslikumalt küsimusi kirjaniku suhetest ühiskonnaga, kirjaniku maailmavaate ja ta loomingu vahekorrast, sotsialismimaa kirjanduse seosest minevikupärandiga. Juba esimeses «Viisnurga» numbris resümeeris Karl Taev vulgaarsotsioloogia probleeme kirjandusteaduses ja Nõukogude Liidus sellel alal läbitehtud võitlusi [43]. Sotsialistliku realismi mõiste ümber toimunud mõttevahetuste puhul osutas kriitika ohule, mida endas peitis realismi alahindamine uue loomingumeetodi tõlgendamisel [44].

Skematism kui uue kunsti «lastehaigus» jäi vaatlusalusel aastal tähelepanu eest üldiselt siiski varju. Kirjanduse keskseks küsimuseks jäi realismi vanade vaenlaste tõrje. See ei väljendunud mitte niivõrd avalikus kirjanduslikus võitluses, kui just teostes, mis reetsid autorite sisemist rahulolematust senisega, püüdu vabaneda rutii-

---

[42] «Viisnurgale» Eestimaa Kommunistlik Partei, «Viisnurk» 1940, nr. 1, lk. 7.

[43] Vt. Karl Taev, Vulgariseeritud marksism kirjandusteaduses. «Viisnurk» 1940, nr. 1, lk. 81—87.

[44] Vt. N. Andreseni sõnavõttu kirjanike ja kirjandusarvustajate ühisel nõupidamisel. «Sirp ja Vasar» nr. 15, 12. apr. 1941.

nist, subjektivistlikust ja empiristlikust lähenemisviisist kunsti toormaterjalile.

Murranguaegade kirjanduse vaatlusel torkab eriti teravalt silma, kui põhiliseks osaks kirjaniku meetodist on kujutamise objekt ise, aine ja aspekti valik. Huvide mitmekülgsus, ühiskonna elu ulatuslik kujutamine nii sügavuti kui laiuti on realistliku kirjanduse oluliseks teeneks, võrreldes temale eelnenud ja järgnenud suundadega. Avarama aineala ja temaatika edasist vallutamist näeme kirjanduse liikumisel sotsialistliku realismi tähistel. Eesti luulesse tuli pärast juunipööret koos sotsialistlike ideaalidega senisest hoopis mitmepalgelisem inimlike rõõmude ja taotluste maailm. Proosakirjanduses ei olnud muutus nii järsk, sest enamik 1940.—1941. aasta romaanidest ja novellidest haaras sama keskkonda, mille vastu demokraatlik kirjandus oli alati huvi tundnud. See oli «igapäevainimeste» kirjandus, mis vestis sulaste, talutüdrukute, popside ja rannakehvikute, raudtee- ja metsatööliste, poesellide, pillimeeste, pesunaiste, orbude, armuleivasöödjate ja mitmesuguse agulirahva elust.

Juba kodanliku režiimi lõpuaastail, rahvusvahelise pinevuse, töölisliikumise kasvu ja vaimsete käärimiste õhkkonnas ei rahuldanud eesrindlikumat osa kirjanikkonnast enam see küla- ja agulirealism, mis oma humaansusele vaatamata sidus inimese argiolude ja omaenese pahede nõiaringi. Üks esimesi, kes sõnaselgelt ja kirglikult kuulutas demokraatliku kirjanduse uusi vajadusi, oli Jaan Kärner. Artiklis «Tänapäev ja kirjandus» rõhutas Kärner:

«Kui aastat neli, viis tagasi meie avalikkuses aina kostis igatsushüüdeid elava inimese järele kirjanduses, siis seetõttu, et «pahempoolne radikaalsus» ja sotsiaalsed probleemid ei olnud enam «moes». Kui viimased nüüd uuesti päevakorrale kerkivad, siis tahaks kaasaskäivalt

näha mitte üksnes elavaid inimesi (niisuguseid on iga meie kirjanik küllalt andnud), vaid aktiivseid, võitlevaid inimesi. Mitte pisi-tasa ja pikatoimeliselt ainult oma isikliku «edasijõudmise» eest rühklevaid, vaid oma aadete ja vaadete eest tulleminevaid, oma organiseerivat tahet ümbruse tahtetusele, korratusele, rumalusele ja tosinale muule pahele vastuseadvaid kangelasi. Kuid seejuures ka mitte meie positiivse romaani idealiseeritud, ühekülgseid heeroseid, vaid kõigi inimlike omadustega varustatud, tõepäraseid, «nagu elust võetud» tegelasi. Konkreetselt ühiskondlikku ümbrusse asetatuna, dialektilises, võitlevas eneseteostuses, sellega vastamisi, annaksid niisugused kangelased kirjanikule kõige tõhusama võimaluse lugeja teadvuse avardamiseks ja tahte aktiviseerimiseks»[45].

Erksamatel kirjanikel kriitilise realismi leerist oli nõukogude kirjandusse astumise momendiks juba olemas teoseid, mis tunnistasid ühiskondliku inertsuse ületamist, aktiivsema hoiaku otsimist. Inimene-võitleja tuli noil aastail eesti kirjandusse Hispaania kodusõjast inspireeritud fašismivastases lüürikas ning dramaturgias, tööliste ja meremeeste elust jutustavas proosas. Romaanide lehekülgedele tõid pinget juurdlejad, eitajad, rahulolematuse külvajad. Uuesti hakkasid kirjanike tähelepanu köitma töölisliikumise probleemid ja kommunistide kujud. Ent ikkagi tajusid ka demokraatlikud kirjanikud alanud jääminekut töölisliikumises vaid väga ebamääraselt. Ägedamat sotsiaalset temperamenti iseloomustab spontaanne tung vaenukinnast heita kirjanduslikule heaolutsemisele. See esteetiline mässumeelsus ei andnud oma «ühiskondliku kallakuga naturalismi» näol (nagu seda suunda kaasaegses arvustuses on nimetatud) kirjandus-

[45] «Looming» 1939, nr. 10, lk. 1124.

likult kuigivõrd uut. Need teosed olid protesti- ja energiaküllasemad, ent neis valitsev kujutuslaad oli kaotanud omaaegse värskuse jõu, mida lisaks kahandas bioloogilise psühhologismi inetusekultus.

Ülalöeldut iseloomustab kõige täielikumalt August Jakobsoni kujunemise lugu. Ka selline ühiskondlikult erk kirjanik nagu Jakobson pidi endas 30-ndate aastate teisel poolel ületama tõsiseid takistusi. Seda ajajärku A. Jakobsoni ideelises arengus on vaadeldud katkematu tõusujoonena. Nii kirjutab L. Toom:

«Kolmekümnendate aastate lõpul saab Jakobsoni loomingus uuesti ülekaalu sotsiaalpoliitiline tegur, kusjuures tuleb nähtavale ideelis-poliitilise silmaringi tunduv laienemine. Jakobson jõuab üha lähemale sotsialistliku realismi meetodile. Ta maalib tööliskassi eesrindlike esindajate portreid, piitsutab kodanlikku natsionalismi, intelligentsi lahusolekut rahvast, karjerismi ja tööliste mahajäänud kihtide individualismi»[46].

Paraku oli kirjanik 1939. aastaks jõudnud teatava maailmavaatelise kriisini. Pahesid, mille piitsutajana A. Jakobson eeltoodud tsitaadis tunnustust leiab, esines ka tema enda tolle aja loomingus. See oli kaotanud oma varasema ründava hoo. Seal, kus Jakobson loob eluahneid või -jõuetuid kodanlasetüüpe ning käsitleb inimvahekordi kitsamas mõttes («Viirastused» jm.), näeme küpse talendi avaldusi. Seal aga, kus kirjanik sekkub avaliku elu sündmustesse, jätavad teda maha nii poliitiline orienteerumisvõime kui ka kirjaniku-realisti elulise tõe vaist. Autor, kes varem kartmatult astla vastu oli läinud, oma teostega nn. «vabadussõja» romantikat ja priiuseillusioone kainestava kriitikavalguse kätte tuues, avaldas 1939. a. algul rahvustervikluse ideoloogiast nakatatud jutustuse

[46] Liidia Toom, August Jakobsoni loominguline tee. «Looming» 1954, nr. 9, lk. 1138.

«Viimne mohikaanlane»[47]. See oli paskvill pikaajalisest vanglakaristusest tulnud revolutsionääri kontaktiotsimisest eluga. Üsnagi suleosavalt manas autor peategelase ümber ühiskondliku tuulevaikuse, kus lämbuvad endise põrandaaluse ideed ja teotahe. Kõik jutustuse detailid, alates agulimajade valvsatest aknaavadest kuni lõmastatud kärbseni väikekodanlikus tööliskorteris sekundeerivad hulkuva kangelase neurasteenilisele tundlemisele. Psühholoogitsemise aegluubis jälgib autor ta hirmu- ja joovastusehoogusid, higistamist ja ähmaseid unenägusid selles üksilduse vaakuumis. Äratundmisega oma elutöö tarbetusest maabub võitleja ... vilttuhvlitesse. Madalate üksikasjade foonil, kirjelduse roomavas tempos tõusevad hädakangelase tegutsemiskatsed lugeja ette halekoomilistes mõõtmetes.

Jakobsoni ühiskonnakriitilist koguloomingut silmas pidades ei oleks põhjust negatiivsel äärmusel peatuda. Kuid see koondas endas ühe osa intelligentsi umbejooksnud elumõistmist kodanliku vabariigi stagnatsiooniõhustikus, kus poliitiliste vangide amnesteerimine lühinägelikele sisendaski pettekujutlust valitseva võimu stabiilsusest. Äikese-eelne tardumus kajastus kõige otsesemalt poeesia lüürilise kangelase enesemääratlustes — «kalana kuival», «lahtise killuna», «lahtijuurituna» tajus ennast hingekitsikusse aetud kirjanik. Samas «Loomingu» numbris, kus ilmus Jakobsoni viimati märgitud jutustus, väljendas Jaan Kärner valuliselt omariikluse pettumuste ja ähvardava maailmasõja atmosfääri:

> Kõik teisiti läind kui kujutlend
> sa kaasaja aadete lõikust:
> uus ajastu luua tujutsend
> uut rusikaõiguse võikust.

[47] August Jakobson, Viimne mohikaanlane. «Looming» 1939, nr. 1, lk. 29—55; nr. 2, lk. 119—151.

Maakaardilt ju riike kaduvat
me inimlik põlvkond nägi,
taas ründab Hiinat, Hispaaniat
uus orjastajate vägi.
Maailma vari on varjutand,
ja varjus on minu meelgi.
Ma alistuma end harjutand —
ei harju, ei harju veelgi.
Ei mõista ma seda mõttetust,
mis valitseb ümberringi,
ja aru pääsmiseks otsib ust,
ning pääsu igatseb hingki [48].

(«Lahtijuuritu».)

Alles selle aja langusmeeleolude ja eksituste sügavust mõõtes võime täiel määral mõista nende sündmuste kultuurilist tähendust, mis alates 1939. aastast paiskasid Eesti ajaloo tormilisse liikumisse. Eespool on juba tsiteeritud sama Kärneri innukat pöördumist kirjanike poole 1939. aasta lõpust — seda tiivustab taasleitud usk kirjanduse võitlusülesandesse. Pööret näeme ka A. Jakobsoni maailmakäsituses.

1939. aasta sügisel ilmub Jakobsoni sulest eelnenust erinev jutustus «See, kes käib tõusuteed» [49]. Esmakordselt näitas töölisagulite mandumise ja poolloomaliku olelemise kroonik siin solidaarsusejõudude algeid. Kirjeldades streigiliikumise äratavat mõju kopikakogumisest juhmistunud töölisele, ei suuda autor aga keskenduda olulisele. Jutustusel lasub veel selle staatilise, alateadvuse hämarates kihtides urgitseva kujutusmaneeri paine, mis küllalt kaua kammitses kirjaniku sulge arenevate nähtuste käsitlemisel. Hoopis rohkem tuult ja dünaami-

[48] «Looming» 1939, nr. 1, lk. 57.
[49] «Looming» 1939, nr. 8, lk. 819—846; nr. 9, lk. 903—939.

kat on Jakobsoni nende aastate romaanisarjas «Igavesed eestlased», mis esitas autori talenti selle jõulisemast küljest. Maailmasõja-katastroofi sotsiaalsete kaasnähtuste üldistamisega, moraalsete vapustuste lahkamisega eri seltskonnakihtides tabas Jakobson ühtlasi uue sõja psühhoosist tumestatud kaasaega. Ehk küll neidki romaane läbib biologistliku käsitlusviisi rutiin — tegelaste hingeelu valitsejaks on eeskätt keha: sõjast vallandatud tungid, haigused, sisesekretsioon —, on autor oma teoste orbiiti haaranud ka suuri ühiskondlikke probleeme. 1940. aastal jõudis sarja neljas romaan «Lumi sulab» tõusikkodanluse reetmise, ahnitsemise ja armatsemise pildistiku juurest jälle töölisagulite saatuse käsitluseni. Rahvahulkades kääriva rahulolematuse ja rindemeestebolševike kujutuses on tunda revolutsioonilise seitsmeteistkümnenda aasta endeid.

Nõukogude aja perioodikasse jõudsid Jakobsoni novellid «Kohtamine sillal» [50] ja sama tegelaskonnaga «Oskar Tiitus astub üle läve» [51]. Kirjutatud sündmuste jahtumata jälgedes, peegeldasid need äsjase mineviku olukordi nii sisult kui ka kirjanduslikus mõttes.

«Kohtamine sillal» kujutab väikelinna koorekihi peataolekut kodanliku valitsuse läbirääkimiste ajal Nõukogude Liiduga 1939. aasta sügisel. Novelli tegevusaja suurte sündmuste pinget annab autor edasi kontrasti kaudu, seltskonna hirmutarretuse detailse kirjeldusega. Ka selles jutustuses ilmnes Jakobsonile tollal omane maneer valgustada ärevaid sündmusi nõrganärviliste kõrvalseisjate vaatevinklist. «Ühe maailma hukkumine» — nii ristis Jakobson ka oma teoksil olnud novellikogu — kangastub ajakirjanik Jakob Karmile õudse košmaarina. Kuid selle jõuetu intelligendi hirmuaistingute meditsiiniliselt täpne

[50] «Looming» 1940, nr. 6, lk. 629—645; nr. 7, lk. 686—704.
[51] «Viisnurk» 1940, nr. 3, lk. 229—260; nr. 4, lk. 360—387.

protokollimine kirjaniku poolt töötab vastu kunstikavatsuslikule pinge loomisele. Peategelase närvilised haigutused, iiveldus, harevil ihukarvad, kangestunud jäsemed, hirmuunenäod ja -palavik, mida autor mõne tegevuseta ööpäeva kestel tüütuseni jälgib, kisuvad lugejat eemale toimuva reaalsest tähendusest. Jutustusest ei kooru mitte Jakob Karmi elulugu, vaid pigem tema haiguslugu. Ka «murrang» kangelases ei küpse sündmuste mõtestamise abil, vaid unenägudest ja alateadvusest pinnale ujuva ilmutusena. Tööliskodule selja pööranud haritlane otsib paaniliselt «silda» linna proletaarsele kaldale. Kirjanik ei liialda siin järeldustega, tema selgrootu kangelane pöördub poolelt teelt tagasi, mõistes oma otsuse ebaküpsust:

««Et tagasi pöörduda sinna, kust sa oled kord välja kasvanud ja kust on pärastine elu su märgatamatult eemale viinud, peab... meis siiski hoopis suuremaid libisemisi toimuma...» mõtles ta mingi magus-valusa nukrusega. Ning siis mõtles ta veelgi edasi: «Ei aita mitte üksi mõistusest, on vaja ka tundeid!»»[52]

Freudistlik motiveerimine ähmastas keskse tegelase elulised suhted maailmaga. Novelli kõrvaltegelaste galerii on märksa realistlikum. Bravuuritsev kroonuprofessor, kes «läänekultuuri järelväge» kutsub roomlastena hukkuma ning ise esimesena sobinguid otsib; massipõlgusest ja -kartusest halvatud lehetoimetaja; mööbli ja elu pärast võrdset paanikat tekitavad kodanlased; vaimuaristokraat, kes küünilise teravmeelsusega omataoliste eluvormeli sõnastab: «Lõdisen — tähendab, olen olemas!»

Selle seltskonna prisma läbi piilutakse jutustuses töölisaguli poole, mis kehastab ähvardavat jõudu. See ei

[52] «Looming» 1940, nr. 7, lk. 704.

jäta enam ruumi illusioonidele rahvuslikust üksmeelest. Ja kui võimul oleva leeri kujutusest lugejal sadestub tühisuse tunne, siis «kadunud poja» kohtumise stseenis isaga tajub ta vana proletaarlase väärikust ja jõudu.

See teadvus pääseb otsustavalt mõjule jutustuses «Oskar Tiitus astub üle läve». Vastandina eelmisele, kus valitses hädise ootamise madalrõhkkond (see imbus kuidagi autori enesegi hoiakusse), läbib seda tugev mažoorne põhitoon.

Jutustuses «Oskar Tiitus astub üle läve» ei jää võitlused enam kulisside taha, sest «seisak oli läbi, kogu maailm liikus ja pulbitses, et sellest liikumisest mitte iialgi enam välja tulla vana näoga»[53]. Sõda naaberriikides, suhtumine sotsialismimaasse tõi eri leeride vahele kõigile nähtava rindejoone. Marurahvuslik kodanlus aktiviseeris pealetungi rahva poliitilistele õigustele, algab väljasaatmiste ning pagendamiste ajastu. Reaktsioonist hoolimata laieneb töölisliikumine. Seda kannavad inimesed, kes ise sündmusi tekitavad: kommunistid, töölisühingute aktivistid. Kui Jakobsoni varasemates teostes tugevaid karaktereid ajendas ürgne elujõud ja individualistlik enese maksmapanekutung, siis siin jõudis kirjanik sihiteadlike inimeste mõtestatud tegutsemise kujutamiseni.

Jutustuse peateemaks on intelligentsi maailmavaatelised otsingud teravnenud klassivõitluse olukorras. Suure psühholoogilise veenvusega on kirjanik välja joonistanud kõhklevate haritlaste kujud. Kaua on novelli nimikangelane tegelnud marksistliku teooria omandamisega raamatust, kuid ülikoolisõprade ring ning erakuharjumused on teda eemal hoidnud sellest keskkonnast, kuhu ta pidanuks kuuluma. Keeldumisega tagurlike seltsikaaslaste nõukogudevastasest kirjanduslikust üritusest põletab

[53] «Viisnurk» 1940, nr. 3, lk. 236.

Oskar Tiitus sillad. Ta tajub täie selgusega, et ta on «kõigist vahepealseist eksisammudest hoolimata m e e s s e a l t, julm poiss neilt liivatänavailt, kus võideldakse ausalt, ent ühtlasi ka viimast jõudu välja pannes» [54].

Viis, kuidas Jakobson jutustab Oskar Tiituse ebalemisest ja esimesest edust töölisühingu praktilises tegevuses, erineb märksa ta hiljutiste novellide ükskõiksest, registreerivast naturalismist. Jutustusest vilgub võitluse rõõmu. Novelli lõpp — Töölismaja kunstinäituse nurjaajamine politsei poolt — paistab seetõttu kõige kiuste paljutõotava algusena.

Ei ole alust Jakobsoni asumist sotsialistliku realismi positsioonile tagasi viia kodanlikku perioodi, selleks on ta teostes liiga rohkesti biologistlikku elumõistmist ja -kujutamist. Kuid põhilises võib nõustuda L. Toomi artiklis antud üldistusega:

«Jakobsoni juures toimus... ümberkujunemine kiiremini ning kergemini kui paljudel tema kaasaegsetel eesti keskmise ja vanema põlvkonna kirjanikel. Pöördele eelnenud aastail jõudis ta üha lähemale toimuvate poliitiliste sündmuste õigele mõistmisele, klassivõitluse kui ajaloo peamise tõukejõu äratundmisele ja sotsialistliku realismi meetodi omandamisele.

Ta tundis töölisklassi elutingimusi juba lapsest saadik, ja see andis talle suuri eeliseid niihästi eesti nõukogude kirjanduse uute teemade käsitlemisel kui ka uuele, nõukogude lugejale lähenemisel» [55].

Viimase väite kinnituseks tuleb märkida ka Jakobsoni 1940.—1941. a. kirjutatud novelle «Kasvutung» ja «Tuusik», mis trükis ilmusid hulga hiljem ning oma sündimise momendil kirjanduselu faktideks ei muutunud. Needki kõnelevad sellest, et elu inetust, hallust ja nurjatust näi-

[54] «Viisnurk» 1940, nr. 3, lk. 247.
[55] «Looming» 1954, nr. 9, lk. 1139.

tama harjunud kirjanik leidis uue maailmatunnetuse edasiandmiseks rõõmsalt erke värve. Neid nõukoguliku ülesehitustöö algusele pühendatud jutukesi elustab autori pehme huumor. Põliste tööliste portreedest paistab kirjaniku elutundmine, need kujud tõepoolest pole «lõssitirinalt riisutud», kui kasutada ühe tegelase enda iseloomustust.

Et selgemini näha, kas ja mil määral Jakobsoni käsitluslaad muutus koos ta maailmavaate formeerumisega, on õpetlik jälgida kommunisti-kuju ta 1939.—1941. a. romaanides ja jutustustes. «Viimses mohikaanlases» virildus see karikatuuriks ühtesobitamatute elementide vägivaldse liitmise tulemusena. Võitlusidee sidumise tõttu haiglaselt uneleva loomusega lõigati nii üks kui teine ära elavast elust. Jutustuses «See, kes käib tõusuteed» paneb alevis meeled liikuma jutt kahte liiki saladuslikest tegelastest, keigarliku moega sotsidest ja mingitest «õigetest» meestest. Viimaste nähtavaks esindajaks teoses on müstiline rauk Siim-Aaron, oletatav «ässitaja», kes vabrikuvalitsuse poolt õhutatud verise pogrommi ohvriks langeb. Siim-Aaronit näeb lugeja ainult orjameelse töölise silmade kaudu, kellele vanamees peaaegu ebausklikku hirmu sisendab oma nägija-kuulsusega ja tabamatu kavalusega. Mõistagi oleks mõttetu Jakobsonile ette heita nende kujude ähmasust olukorras, kus kirjanik ise alles aimamisi ühiskondlike jõudude elavnemist tunnetas. Sammu «lihast ja verest» kangelasele lähemale astus Jakobson romaanis «Lumi sulab». Rindelt tulnud töölise-bolševiku Peeter Kubeliku kuju, kes «tekitas mulje millestki väga kõvast, mis ei paindu ja võib vaid... murduda», on joonistatud romantiliselt jõulistes kontuurides, keset ärevat elu. Vaos hoitud elevuspinget on ka põrandaaluse parteitegelase Pedussaare tahtejõulises karakteris («Oskar Tiitus astub üle läve»). Romantika-

sugemed kangelases olid Jakobsoni loomingu uuenemise üheks avalduseks. Kummatigi jäävad kõik need kujud eskiisseks, autoripoolsed iseloomustused ei suuda tasa teha nende otsese teotsemise ja inimliku saatuse puudumist.

Need puudused ületas Jakobson järgneva perioodi sõjanovellides, millest paljasõnaline kirjeldamine kadus. Näeme kangelast aktiivses jõupingutuses, tahte ja teo ühtsuses, dramaatiliste sündmuste osanikuna. Sõjajärgsed aastad tõid aga kaasa Jakobsoni positiivse kangelase tagasilangusi staatilisusse ja retoorikasse.

Muutusterohke esimese nõukogude aasta tegelikkust jõudsid — sedagi riivamisi — käsitleda vaid üksikud prosaistid. Metsanurga ebaõnnestunud ja Jakobsoni avaldamata jäänud katsetuste kõrval väärivad märkimist Peet Vallaku ja Mart Raua novellid. Need on rahulikus realistlikus toonis jutustatud lood tagasihoidlike töömeeste saatusest, milles autorite erinevustele vaatamata on mõndagi ühist. Nii P. Vallaku lühijutus «Tagumised rattad»[56] kui ka M. Raua novellis «Vennad»[57] visandatakse tagasihaaravalt kehviku tööorja-elu; mõlemates tõmmatakse arenguniit läbi kõigi revolutsioonide ja sõlmitakse see juunipöördesse. (Taoline ülesehitus on selle perioodi proosateostes üldse levinumaid.) Vallaku rataste-allegooriat — «tagumised rattad on astunud esimeste asemele» — ei saa küll kunstiliselt ega ka mõtteliselt eriti ilmekaks pidada. Tugevam tuum on M. Raua «Vendadel», milles konflikti aluseks on kahe venna erinev klassimoraal. Lihtsalt ja soojalt on autor edasi andnud heasüdamliku külasepa põhimõtete puhtust, kui see vabrikandist venna varale pelgupaika andmast keeldub. «Uue

[56] «Viisnurk» 1940, nr. 1, lk. 20—28.
[57] «Looming» 1940, nr. 10, lk. 1037—1054.

õiguse jaotust» külas kajastas M. Raud ka värssides («Oktoober», «Uus kevad»). Luule- ja draamažanris avalduski M. Raua loominguline pööripäev kõige selgemal kujul.

Alanud sotsialistlike ümberkujunduste ja -mõtestamiste vastuhelgiks jutustavas proosas oli eeskätt siiski kirjanike kasvanud huvi mineviku sotsiaalse ülekohtu kujutamise vastu. Peale Jakobsoni ja E. Krusteni eelkäsitletud novellide valgustasid klassivastuolude eri momente paljude teistegi autorite jutustused ja mälestuskillud. Kodanluse pimedat, verist terrorit isamaale «ohtlike» inimeste kallal kujutasid J. Barbarus lühijutus «Ametivennad»[58] ning P. Keerdo novelletis «Isamaa päästjad»[59]. Aadu Hint tõi novellis «Eriarvamine»[60] koolielust võetud episoodi najal lugeja ette töölislaste troostitud haridusolud. Tabavate satiiriliste portreede abil häbimärgistas kirjanik seltskonnatuusade variserlikku heategevust ja natsionalistlikke ilukõnesid. Omapärases laastudest kokkupandud novellis «23. juuli 1932. a.»[61] maalis Hint üht äikeselist suvepäeva kriisiaegses Eestis. Neid pilte seob üksnes sensatsiooniline ajaleheteade «noorte gangsterite jõugust», kelle otseseks ergutajaks on olnud ameerika kõmukirjanike raamatud; reaktsiooniline päevaleht ei kõhkle noorsoo kuritegevuse kasvu seostamast õpetajaskonna «kommunistlike kalduvustega». See tähtsusetu päev avaneb novellis kord rannalapse mereromantikast hõõguvana, kord karjasepoisi töökoorma tinase raskusega, siis riigitruudusetuses kahtlustatud kooliõpetaja mõrus üksinduses ning lõpuks poliitilise vangla üksikkongis kustuva naiskommunisti lõputu heitlusena. Kogu oma katkend-

[58] «Looming» 1940, nr. 6, lk. 565—590.
[59] «Viisnurk» 1940, nr. 5, lk. 459—462.
[60] «Viisnurk» 1940, nr. 2, lk. 120—127.
[61] «Looming» 1941, nr. 5/6, lk. 594—612.

likkuse juures kannab novell eneses emotsionaalset pinget, mis naisvangi kujus kasvab lüürilis-pateetiliseks sümboliks. Lürism kujuneski Hindi järgnevate aastate proosaloomingu erijooneks.

Enamiku kirjanike ühinemine sotsialistliku kultuuri rindega oli nii või teisiti seotud ideeliste ja kunstiliste ümberhinnangute vajadusega. See ümberkujunemine toimus kiiremini nende kirjanike puhul, kes — nagu Barbarus, Kärner, Sütiste, Jakobson, Hint, Tammlaan, Sirge jt. — juba pöördele eelnenud aastail esindasid eesti demokraatlike kirjanike ühiskondlikult aktiivsemat tiiba, kuigi ilma selgemate sihtideta.

Kui Hindi novelli naisrevolutsionääri mälestustest esile viiksab stseen Gorki «Ema» lugemisest Tööliskeldris, siis ei ole see juhuslik kirjanduslik detail. Nii memuaarides kui ka publitsistikas ja ilukirjanduslikes töödes leidub rohkesti vihjeid eesti demokraatlike kirjanike huvile sotsialismimaa kirjanduse vastu ka kodanliku režiimi ajal. Juba pöörde-eelseil aastail kaasnes demokraatlikele püüdlustele nõukogude kirjandusteoste tõlkimine. 1940.—1941. a. töötasid mitmed nimekad prosaistid tõlgete kallal nõukogude kirjandusest. (O. Luts tõlkis M. Gorki «Väikekodanlased», F. Tuglas Ilfi ja Petrovi ning A. Tolstoi teoseid jne.). Erakordselt intensiivistunud otseses ja vaimses läbikäimises vennasvabariikide kultuuriga hakkas idanema rohkesti loomingulisi kavatsusi. Pealetulnud sõda katkestas need valmimisjärgus, teatud osas lõplikult, osalt kaugemasse tulevikku lükates. Nii alustas Rudolf Sirge 1941. a. märtsikuus pikema novelli kirjutamist revolutsioonisuve dramaatilistest sündmustest ühel avamerd sõitval Eesti laeval. Valmida sai «Logi» alles 1945. aastal, millal ta ka esmakordselt ilmus. Teostamata jäi P. Keerdo romaanikavatsus («Anton Alase elukäik»), millest teame 1941. a. ilmunud katke «Nirgi töökojas»

põhjal. Üksnes katkenditena jõudis lugejateni ka Juhan Madariku romaan «Vabariik». Ehkki romaani esimene, autori poolt viimistletud osa 1941. aastal tegelikult trükist ilmus, ei jõudnud see laiemalt levida, kuna peaaegu kogu tiraaž okupatsioonivõimude poolt hävitati.

Sellegipärast ei saa 1940.—1941. aasta proosakirjandust iseloomustades mööda minna Juhan Madariku kirjanduslikust tegevusest. Ka ilmunud lühipaladega ning kogu oma võitleja- ja kirjanikuisiksusega aitas ta kaasa uue kirjanduse kasvamisele. Juhan Madarik astus uude ajajärku kui üks selle teadlikke ettevalmistajaid. Ka ta varasem kirjanduslik tegevus oli osaks ta revolutsioonilisest elutööst. Vanglaseinte vahel kirjutatud teostest ulatus eesti lugejate kitsa ringini ainult Nõukogudemaal trükitud «Riigikukutajate» väljaanne. Selletõttu ei saanud Juhan Madariku ja ta võitluskaaslaste revolutsioonine looming kuigivõrd mõjutada kaasaegset eesti kirjandust. Kuid kaudne mõju oli sellel ka Nõukogude Eesti kirjandusele, sest ilma eelnenud arenguteeta ei oleks 1936. aastal alustatud, 1941. aastal lõpetatud ja 1947. aastal uuesti trükitud «Vabariik» I võinud tõusta sellise kunstiküpsuseni.

Omapärast kirjanduslikku annet tunnistas juba 1941. aastal lugejate kätte jõudnud J. Madariku autobiograafiline jutustus «Teist korda noor vang» [62], mis oli algselt kirja pandud samuti vanglas. Memuaare avaldasid pärast juunipööret paljud 1905. ja 1917. aasta revolutsioonist osavõtjad. Enamik neist kirjutustest pakub peamiselt ajaloolist huvi. J. Madariku mälestuskild paistab silma kirjandusliku kujukusega, meeleolu ja olustiku taaselustamise oskusega. Lakooniliselt, paatoseta kirjeldab autor oma elu mõru episoodi — 19-päevast «vabadust» pärast

[62] «Looming» 1941, nr. 5/6, lk. 546—559.

kaheksat vangla-aastat ja uue vangipõlve algust. Askeetlikult asjalik jutustamislaad on nagu vastuolus minajutustaja noorusega, tema traagilise saatusega. Selles kohmakalt sõnastatud loos on peidetud lürismi, irooniat, lihtsuse jõudu. Palju mahutab kas või selline mõnerealine autoportree: «Hommikul peaaegu ootasin vilet, uksele kloppimist ja loendust. Kui seda ei tulnud, siis riietusin, läksin linna. Rahvas magas. Kojamehed vaid kratsisid kõnniteed. Kohtamagi jõudsin ühelt selliselt matkalt — näost õhetav, erutatud, kõhiv ja väsinud. Tiisik mis tiisik. «Looming» kaenlas, krimpsus mütsilodu peas, vanamoeline palitu seljas, kirju koitanud sall kaelas, katkised saapad jalas, seisin imetlevate pilkude all» [63].

Algul loob poliitiliste vangide seltsimeheliku soojuse atmosfäär ebatavalise kontrasti jäisele vabadusele, mis noort võitlejat vanglaväravate taga vastu võtab. Avameelselt jutustab kirjanik oma kimbatusest ja kartusest selles harjumatus, võõraks jäänud elus, kus tal kõik vanad sidemed on purustatud. Ei ole talle võõras ka isikliku õnne igatsus, kuigi ta sellest kõneleb tehtud ükskõiksusega, nagu möödaminnes.

«Nelikümmend kilomeetrit jalgsi. Vinge tuul puhus vastu nägu. Soojust oli ses kanges külmas niipalju, et endine pruut tuli saatma. Lehvitasime lahkudes teineteisele ikka veel eemaltki. Ei ühtki teelist hobusega, kes reeotsale võtaks. Pole harjunud käima» [64].

Ent enesestmõistetavuses, millega ta kohe esimesel päeval oma vabaduse kaalule paneb, põrandaaluste kommunistidega kontakti otsides ja vanglakaaslaste asju ajades, tajub lugeja tugevat karakterit. Seda ei painuta

---

[63] «Looming» 1941, nr. 5/6, lk. 550.

[64] Sealsamas, lk. 551.

poliitilise politsei uued ähvardused, mõnitused ega meelitused. Üürikese priiuse ootamatu kaotus toob kangelasele valu ja meelehärmi, kuid mitte enesehaletsust:

«Väljas püsisid ilusad kevadeilmad. Veed sulisesid, linnud laulsid akna all kastanites. Kuid müüride vahel oli külm ja õudne, muidugi sellepärast, et teist korda olin alles noor vang» [65].

Jutustuse «Teist korda noor vang» mina-tegelase näol on jäädvustatud üks inimlikumaid ja traagilisemaid revolutsionääri kujusid eesti kirjanduses.

«Vabariigi» I osas esineb J. Madarik juba väljakujunenud palgega kirjaniku-realistina. Kui klassivõitlust käsitlevais jutustustes sel ajal ja hiljemgi oli tihti märgata primitiivse ajaloo-matriitsi jälgi, siis J. Madariku romaanis on illustratiivsust võrdlematult vähem. Lopsakalt-realistlik eepiline maaling läinud sajandi lõpuaastate eesti külast ja linnatööliste elust toob seda teravamalt esile ajastu põhijooni, elu vääramatuid seaduspärasusi. Klassivastuolude teravnemine külas, maatarahva õhkamine «saunameeste seaduste» järele, kehvikute proletariseerumine, ekspluateerimise jõhkrad vormid, solidaarsusetunde ja vastuhakujulguse idanemine töölisklassis — seda kõike kujutab kirjanik põhjaliku elutundmisega, vastuoluliste inimsaatuste kaudu.

Romaani kunstiline arendus, kompositsioon ja proportsioonid ei ole täielikus vastavuses teose julge haardega. Mõned tegelaskujud kannavad juhuslikkuse ja väljatöötamatuse pitserit, jutustuse tegevus valgub kohati laiali. Kuid see ei ole raamatu kirjanduslikku väärtust oluliselt kahandanud. Autori stiili värskusest kõneleb näiteks selline humoorikas pildike ühel kirjanduses kõige rohkem kulutatud teemal: «Kevad. Muttki nagu arust ära! Saad

[65] «Looming» 1941, nr. 5/6, lk. 559.

vaevalt mullahunniku laiali, juba kerkib teine, kolmas, nagu ajaks maa pungi, mis aina pakatavad. Ju tunneb temagi kevadet pimedas maa all, saati veel inimene»[66]. Veel enam on teose tugevaks küljeks kesksete talupoja- ja töölistüüpide eluehtsus, mahlakas rahvakeel. Ent see iseenesest ei määra veel J. Madariku kohta eesti kirjanduses ega iseloomusta eraldi võetuna seda uut, mida ta oma romaaniga andis. Eesti kriitilise realismi kirjanduses polnud vähe jõulisi keskmikukaraktereid ja kaasaelamisega joonistatud kehviku- ja töölisekujusid. Ulatuslikult ja mõjusalt oli kujutatud ka seisuslikku ning varanduslikku ebavõrdsust, rahvas käärivat stiihilist rahulolematust. Maalt linna tulnud noormehi, tõe ja õiguse otsijaid leidub samuti paljude kirjanike teostes. «Vabariigi» peategelane Ants Vasak aga on esimesi, kes jõuab revolutsioonilise tõe lävele, kelle arenemist lihtsameelsest külapoisist «kapitalismuse» ja «vabariigi» üle pead murdva noortööliseni romaani käigus on samm-sammult näidatud. Saunikupoissi, kes kunagi perepoegade ees kaelasideme ja kalosside abil enesevääri kust upitas, on teose lõpul raske äragi tunda. Pulmadeks kodukohta tulnud Ants satub taluperemeeste pilgete risttule alla. ««Kadaka Ansud olla jo nüid linnakivid ülesse künd ja uue seemne idanema pand! Varsti muudku lõika uudist!»...

«Linnakivid on ülesse küntud, aga imetegusi nüüdsel ajal ei sünni. Vanades kütketes ollakse kinni ja uudismaad juuritakse seaninadega,» vastas peigmees tähendussõnadega»[67].

Ants tajub vanu kütkeid iseenesegi mõtete ja tegude ümber, tunneb ennast ara ja rumalana maailma asjade keerukuse ees, saab aru, «et peab veel kirikutäie putru

[66] J. Madarik, Vabariik. I. Tallinn 1947, lk. 28.
[67] Sealsamas, lk. 223—224.

ära sööma ja tornitäie piima peale jooma». Kuid teadlikumate tööliste julged arutlused ja kogetu on noore töölise mõtteviisi palju muutusi toonud. Kadakasauna Ants, kes kord linna oma õnne sepitsema läks ja teose lõpul seda õnne peos hoiab, ei ole kaugeltki oma soovide sadamas. Pigem on ta oma püüdluste algul. Kasvanud on Ants Vasak, kasvanud on ka ta unistused, need ei mahu enam kitsalt isikliku raamidesse. Lihtsalt, realistliku usutavusega on J. Madarik näidanud oma peategelase karakterit vormivaid elulisi kogemusi, töölismiljöö äratavaid mõjusid, proletaarse elumõistmise tekkimist. Oskus kujutada kujunevat karakterit ja aktiivse elutunde kasvu seoses sotsiaalsete mõjuteguritega, töölisliikumise idanemisega eraldabki J. Madarikku kriitilise realismi kirjanikest.

*

Sotsialistlikud tendentsid eesti kirjanduses, mille juured ulatuvad revolutsioonilise liikumise algaastaisse, arenesid 1940.—1941. aastal hoogu ja laiust juurde võttes. Sellest hoolimata võib kahe ajastu ristumiskohal näha rohkeid ideelisi ja kunstilisi vastuoksusi ka nende kirjanike tegevuses, kes täie innuga rakendusid Nõukogude Eesti kultuuri ehitamisse. Loominguline praktika jäi uue kunsti manifestidest veel kaugele maha. Kummatigi kiirendasid pöördelised ajad ka kirjanduslikke protsesse. See vaimse elevuse, väärtuste ümberhindamise aasta heitis eredat valgust eesti kirjanduse olukorrale. Ta tõstis esile kontrasti uue aja lennukate lootuste ning kirjanduse eilse päeva roomava naturalismi vahel. Surma, hullumeelsuse, neurasteenia, bioloogiliste vaistude, alateadvuse, ühiskondliku nihilismi sfäärist pöördus kirjandus töötavate inimeste võitlusrohke maailma poole. Uue otsingud osutusid aga seda viljakamaks, mida kindlamini kirjanik oli ühenduses realistlike traditsioonidega.

EESTI NÕUKOGUDE KIRJANDUS ESIMESEL AASTAL PÄRAST NÕUKOGUDE VÕIMU TAASKEHTESTAMIST JA SUURE ISAMAASÕJA PERIOODIL

Eesti kirjandus nõukogude võimu taaskehtestamise esimesel aastal

21. juunil 1940. a. toimusid eesti töötava rahva revolutsioonilised väljaastumised üle kogu vabariigi. Tagandati fašistlik valitsus ja seati sisse rahvavõim. Vabastati poliitilised vangid — kommunistid. Pärast pikaajalist põrandaalust võitlust alustas Eestimaa Kommunistlik Partei nüüd avalikku tegevust. Viidi läbi seadusandliku kogu demokraatlikud valimised. 21. juulil otsustas töötava rahva poolt valitud uus Riigivolikogu kuulutada Eesti nõukogude vabariigiks. 6. augustil võeti Eesti vastu Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu koosseisu. Nõukogude võimu taaskehtestamine ja Eesti astumine NSV Liidu koosseisu tähistas üleminekut kapitalistlikult süsteemilt sotsialistlikule. Maa ja maapõuevarad, metsad, tehased ja vabrikud, raudteed ja pangad kuulutati üldrahvalikuks omanduseks. Kaotati eraomandusele rajatud ühiskondlikud suhted — töötava inimese ekspluateerimine kapitalisti ja hallparuni poolt. Põhjalikud muutused toimusid ka rahvusliku kultuuri arengus.

Pöördelised muutused eesti kirjanduses. Revolutsiooniliste sündmustega seoses kaasnesid eesti rahva elus ka põhjalikud muutused eesti kirjanduses. See oli uue, nõukogude kirjanduse tekkimise ajajärk Eestis, kus uus rajas

endale teed võitluses kodanliku kirjanduse veel tugevate mõjude vastu. Uue kirjanduse loomise vajalikuks eelduseks oli progressiivse kultuuripärandi loov omandamine, õppimine mineviku sõnameistritelt ja nende saavutuste edasiarendamine. Eesti nõukogude kirjanduse kujunemist mõjustasid eesti rahvaluule, kriitilise realismi ja proletaarsete kirjanike loomingu demokraatlikud ja revolutsioonilised traditsioonid. Samal ajal toetus see vene klassikalisele kirjandusele, mis on mõjustanud eesti demokraatliku kultuuri arenemist rahvalikkuse ja realismi suunas juba XIX sajandist alates, ning samuti Lääne-Euroopa kirjanduse parimatele saavutustele. Vene nõukogude kirjanduse kaudu olid eesti kirjanikud kahe aastakümne jooksul kõigi tõkete kiuste mõndagi teada saanud sotsialistliku kunsti saavutustest. Nüüd kasvas selle viljastav mõju hoogsalt.

Eesti nõukogude kirjanduse tähtsaimaks allikaks on meie rahva elu ja töö sotsialistlikus ühiskonnas. Peegeldades seda tõepäraselt ja haaravalt, mõjustab kirjandus nõukogude inimeste mõtteid ja tundeid ning aitab sellega omakorda kaasa elu ümberkujundamisele.

Nõukogude Eesti kirjanduselu sotsialistliku ülesehitustöö esimesel aastal. Kirjanduslike jõudude koondamiseks moodustati Eesti NSV valitsuse otsusega Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Organiseeriv Toimkond, kes asus välja töötama EN Kirjanike Liidu põhikirja.

See oli esimene samm eesti kirjanike liitumisel üleliidulisse nõukogude kirjanike loomingulisse organisatsiooni, mis oma eesmärkide ja põhimõtete poolest oluliselt erineb kirjanike koondistest kodanlikes maades. Enne nõukogude võimu taaskehtestamist eksisteerinud Eesti Kirjanikkude Liit hõlmas erinevate eesmärkide ja kunstiliste tõekspidamistega kirjanikke; EKL töö sõltus tihtipeale kodanliku vabariigi «toetussummadest», mille abil või-

mud püüdsid kirjanikke rakendada kodanlik-natsionalistliku ideoloogia levitamisele. Nõukogude Kirjanike Liit, kuhu kuuluvad erinevatest rahvustest, mitmesuguse kunstnikupalge ja stiiliga kirjanikud, on ühtne oma püüdes kaasa aidata kommunistliku ühiskonna ehitamisele ja juhindub ühisest loomingulisest printsiibist — sotsialistliku realismi meetodist. 1940/41. aastal pandi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidule alus uute ideoloogiliste ja organisatsiooniliste põhimõtete selgitamise ja arutamise teel kirjanikkonna hulgas. Mitmed kirjanikud said võimaluse loomingulisteks komandeeringuteks teistesse liiduvabariikidesse.

Pärast nõukogude võimu kehtestamist muutus olukord ka raamatute väljaandmise alal, mis seni oli olnud eraettevõtjate käes. Organiseeriti riiklik kirjastus. Korraldati ümber kirjandusajakirja «Looming» tegevus. Asutati ajakirjad «Viisnurk», «Eesti Keel ja Kirjandus», «Nõukogude Kultuur» ja ajaleht «Sirp ja Vasar».

Kirjanikud, kelle looming ka kodanliku diktatuuri aastail kajastas rahva elu ja püüdlusi, asusid aktiivsemalt kui kunagi varem osa võtma ühiskondlik-poliitilisest ja kirjanduslikust elust.

Paljud kirjanikud täitsid vastutusrikkaid riiklikke ja ühiskondlikke ülesandeid. Kirjanik-kommunist Johannes Lauristin-Madarik, kelle varasemad teosed olid loodud revolutsioonilise võitluse ja vangla tingimustes, töötas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehena. Kirjanduslikku tööd katkestamata täitis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe ülesandeid Johannes Vares-Barbarus. August Jakobson oli EN Kirjanike Liidu organiseerimistööde juhiks, võttis osa «Viisnurga» väljaandmisest, töötas ajalehe «Kommunist» toimetuses ja seejärel Riikliku Kirjastuse «Ilukirjandus ja Kunst» peatoimetajana. 1941. a. jaanuarikuus valis eesti töötav

rahvas J. Lauristini, J. Varese ja A. Jakobsoni oma saadikuteks Nõukogude Liidu Ülemnõukogusse. Innukalt rakendusid Eesti NSV ühiskondlikku ellu, sotsialistliku kultuuri ehitamisele Juhan Sütiste, Jaan Kärner, Aadu Hint, Johannes Semper, Mart Raud, Friedebert Tuglas, Oskar Luts, August Alle, Paul Rummo, Erni Hiir, Evald Tammlaan, Paul Keerdo, Aleksander Antson, Hugo Angervaks, Rudolf Sirge, Johannes Ruven, Aira Kaal ja paljud teised kirjanikud.

Nõukogude Eesti kirjandust rajati süveneva klassivõitluse olukorras. Kirjanike ülesandeks oli revolutsioonilist tegelikkust tundma õppida ja elu uuendamisele kaasa aidata nii kunstilise sõnaga kui ka ühiskondliku tegevusega. Võitluses uue eest avaldus selgesti kahe leeri olemasolu ka kirjanike keskel. Ideoloogilises võitluses sunniti kirjanduselu juhtivatelt positsioonidelt järk-järgult taanduma töötava rahva püüdlustele vaenulikud kirjanikud. Kommunistliku Partei juhtimisel arendati võitlust kirjanduse parteilisuse leninliku printsiibi eest, sotsialistliku realismi põhimõtete eest. «Viisnurga» esimeses numbris pöördus J. Lauristin-Madarik demokraatlike kirjanike poole EKP Keskkomitee nimel, kutsudes kirjanikke ühinema uue maailma ehitajatega. Ta kirjutas: «Kunsti, kirjanduse ning meie kultuuritegelaste ülesanne on nüüd vaid tõde teenida, tõde tuua heledasse valgusse, tõde kanda ilusana, puhtana kõige laiematesse rahvahulkadesse, kõiki nakatada austama tõde, et kõiki õpetada põlgama inimese kurnamist teise poolt, et kõiki juhtida ilu, aususe ja inimarmastava valguslätte juurde, et kõiki viia võitlusse parima ühiskonna — sotsialismi — teostamise eest.»

Eesti kirjanduse arenemist nõukogulikul teel soodustas kirjanike aktiivne huvi sotsialismimaa kultuuri ja marksistliku esteetika vastu. Ajakirjandus avaldas ulatuslikult

materjali vennasvabariikide kirjanduse, kunsti, teaduse ja majanduselu kohta. Rohkearvuliselt ilmus tõlkeid silmapaistvate nõukogude kirjanike loomingust. Anti välja Gorki, Šolohhovi, Majakovski, Nikolai Ostrovski, Makarenko, Sergejev-Tsenski, Novikov-Priboi jt. teoseid. Tõlgiti paljude autorite töid, kellest eesti lugejal varem puudus ettekujutus — sealhulgas nende rahvaste kirjandusest, kes alles pärast Oktoobrirevolutsiooni olid astunud iseseisva kultuurilise arenemise teele. Esmakordselt ilmus eesti keeles tatari, mordva ja tšuvaši autorite töid. Järsult kasvas tõlgete hulk ka Nõukogude rahvaste klassikalisest kirjandusest. Ergas huvi sotsialistlike rahvuste kultuuriloomingu vastu ja esimesed muljed vahetuist kokkupuuteist sotsialismimaa eluga olid Nõukogude Eesti kirjanike maailmavaate ja loomingulise meetodi kujunemisel oluliseks teguriks.

Sotsialistliku realismi meetodi kättevõitmiseks tuli paljudel eesti kirjanikel vabaneda natsionalistlikest eksivaadetest, formalismi ja naturalismi iganditest loomingus. See toimus aeganõudvas õppimise ja otsingute protsessis. Seetõttu ei suutnud uus kirjandus Eesti NSV-s oma esimese aasta jooksul veel kuigi ulatuslikult täita oma peamist ülesannet — kujutada uue elu ehitajaid ja sotsialistlikke ümberkorraldusi eesti rahva elus. Ometi toimus eesti kirjanduses pärast 1940. aasta revolutsioonilisi sündmusi sügav murrang. See avaldus kirjanduse eluröömsas põhitoonis ja uues temaatikas. Kõikide kirjanike huvi köitis nüüd sotsiaalsest ja vaimsest rõhumisest vabanemise teema — eesti töötava rahva revolutsiooniline võitlustee ja nõukogude võimu kehtestamine. Tehti esimesi katseid kujutada Kommunistliku Partei osa elus, inimeste sotsialistliku teadlikkuse kasvu, uusi ühiskondlikke suhteid. Innukalt viljeldi eesti kirjanduses Nõukogude rahvaste sõpruse teemat.

Domineerivaks žanriks vaatlusalusel perioodil kujunes luule. Proosažanris oli esiplaanil lühivorm. Esimesi katseid tehti ka eesti nõukogude näitekirjanduse loomiseks.

1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni kajastumine tolleaegses eesti kirjanduses. Revolutsioonilist murrangut eesti rahva elus kajastas kõige ulatuslikumalt poeesia. Kogu südamest tervitas oma maa peremeheks muutunud töölisklassi, «homse päeva vägevat, võitmatut armeed» Jaan Kärner:

> Ja ma tunnen: rõõm on jälle riigis,
> mida nimetame oma kodumaaks.
> Nüüd me võimsad võimsaimate liigis —
> kus on jõud, mis meid veel alistada saaks?
>
> (*«Miitingul».*)

Seoses töörahva võiduga kuulutab poeet ühtlasi uue kirjanduse sündi:

> Mis juubeldavat uljust, kirkust, indu suurt
> tööinimesis kõikjal jälle näed ja kuuled!
> Kui voogav vihm, mis kastab põllul viljajuurt,
> uus, värske hoovus täidab laulikugi luulet.
>
> (*«Tervitamine».*)

1940. a. sügisel avaldas J. Kärner oma senise luule valikkogu «Võitluslaule» ja 1941. a. «Valitud luuletused». Need raamatud kõnelesid kirjaniku südamevalust kapitalismi sunduses elava tööinimese pärast. Nad jutustasid ühtlasi lootustest, mida J. Kärner juba enne revolutsiooni väljendas sõnadega: «Mu värsid selgesti ning julgelt hüüdku: kes orjad on, need üles tõusta püüdku!»

Kirjaniku areng ideelise sügavuse suunas väljendub luuletuses «Liitumine» (hiljem «Nõukogude korra taas-

tamine»). See on üks mõjukamaid luuletusi, mis on pühendatud Eesti astumisele Nõukogude Liidu koosseisu. Jõuliselt kõlab selles rahvaste sõpruse idee. Patriotismitunne on ääretult avardunud, üle kasvanud koduarmastuse endistest kitsastest piiridest:

Jõud võitmatu, mis võimsat Liitu kannab,
on tema ühtsus, terasene, karm, —
on rahva armastus, mis viimse annab,
kui käsib kodumaa, ja ind ning tarm,
mis aina uusi saavutusi ihkab
ja vaenlast purustavas vihas vihkab.

Luuletust kannab sisemine pinge, siin on tervikuks ühinenud hingeline erutus ja laiahaardeline mõte. Luuletaja on õnnelik uute selgete elusihtide üle:

Siin rajatakse tehaseid ja koole,
loov mõte voolab nagu Volga lai.
Teed tulevikku murrab inimsoole
me viljaväljul traktor ja kombain.
Siin lokkab terakas ja raske nisu,
ja töö on rõõm, ja looming — elu sisu.

Selles kõrgemeeleolulises luuletuses põimuvad kaks teemat: rahva saatus ja luuletaja saatus. See on pidulikus jambis kirjutatud hümn sotsialismimaale. Samal ajal on see sügavalt isiklik tõotus elada selle maa kodaniku väärilist elu:

. . . . .
Kui mõtled: Vaikse ookeani rannul
ja Läänemerel kõlab sama viis,
et pole inimesel kubjast kannul,
et seljataha jäänud nälg ja kriis,
siis sinu vannet ükski võim ei murra:
maa selle hüveks elada ja surra.

Eesti töötava rahva võimuletuleku päevadest lõi häid kaasakiskuvaid luuletusi Juhan Sütiste. J. Sütiste

varasematki loomingut innustas armastus töötava inimese vastu, austus tema töö vastu ja valu rõhujate ülekohtu all kannatava rahva pärast. Juba enne 1940. a. revolutsiooni sündmusi ennustasid kirjaniku ootusärevad värsid eelseisvat otsustavat lahingut:

Ent kuulakem — üle suikuva lelu
kisendab õiglust, leiba ning elu
virgunud masside ründ.
Kuulakem — nendega kaasa on puhkend
võitluselauliku sõnadesünd.
Julgelt ning uhkelt
vennalik hüüatus südamest tärkab:
— Ärka, inimene, ärka!

(*«Käepigistus Johannes Barbarusele», jaan. 1940.*)

Eesti töölisklassi revolutsioonilist rünnuhoogu pöördelisel suvel andis J. Sütiste edasi lühipoeemiga «Maakera pöördub itta» (sept. 1940). Luuletaja hoogsates värssides pulbitseb usk ellu, rahva jõusse, teda haaranud vabanemis- ja loomingurõõm. Poeemi peategelaseks on kollektiivne kangelane — töötav rahvas. Poeet on suutnud jäädvustada revolutsiooniliste sündmuste dramaatilist pinget ja laia haaret. Elurõõmsa jõuküllusega naerab ta välja reaktsioonijõude.

Poeemis «Maakera pöördub itta» tõuseb esile J. Sütiste luule omapära: üleva paatose, revolutsioonilise romantika põimumine lõikava satiiriga. Värsid, milles Sütiste terava pilkega kujutab hiljutiste võimumeeste paanikat ja peata väikekodanlasi, on oma laadilt lähedased Majakovski ja Bloki satiirilisele luulele.

Uue ajastu saabumist jäädvustasid ka Johannes Vares-Barbaruse luuletused. J. Barbaruse kodanlusaegne looming oli demokraatlike, antifašistlike ideede

teenistuses. Kodanliku diktatuuri viimastel aastatel väljendus tema luules üha selgemini arusaamine, et töölisklass on rõhutud rahvahulkade vabastajaks. Luuletuses «Pürgimus» kuulutas poeet uute sangarite sündi, kes vääravad rõhujate võimu. J. Barbaruse tolle aja värssidele oli tihti omane keerukas ja pingutatud sõnastus. Ka J. Barbaruse varasemad nõukogudeaegsed luuletused polnud taolistest puudustest vabad, kuid nendes ilmnes kirjaniku püüd selguse ja rahvalikkuse poole.

Parimad J. Barbaruse luuletused 1940/41. aastast on pühendatud kirjanike loomingulisele vabanemisele ja uuestisünnile töörahva riigis («Uutel radadel», «Ümberhinnang», «Värsisepad»). Ta astub korduvalt välja kodanliku minevikupärandi, «värsipitsi», «stiilinikerduste», sisutu kassikulla vastu luules. Ühtlasi rõhutab ta, et ajal, «kui ei ole ühtki tõket / enam südamel ja meeltel», on kirjaniku kohus laulda tänapäeva tegudest ja tööst:

> Avardagem kunstimaitset!
> Sõna nüüd peab kandma kilpi:
> kõik, mis uus, see nõuab kaitset...
>
> (*«Ümberhinnang»*.)

J. Barbaruse värsid kõnelevad kirjanduse üllast ühiskondlikust kutsumusest, kirjaniku kasvanud vastutustundest oma rahva ees, kellega teda seovad ühised eesmärgid —

> ...kui meil siht, mis kõigil teistel:
> et me sõna muutuks loovaks,
> et kõik näeksid, kes on meister,
> kelle teosest elu hoovaks!...
>
> (*«Värsisepad»*.)

Eesti töötava rahva revolutsioonilise võitlustee ja kodanliku Eesti klassivastuolude kujutamine. Nii luuletajad kui ka proosakirjanikud püüdsid kujutada oma rahva minevikuvõitlust, töötavate hulkade vabastusliikumist. Eesti töölisklassi avangardile — Kommunistliku Partei ustavatele poegadele pühendas J. Barbarus ühe oma südamlikumatest luuletustest («Seltsimeestele»). Omapäraseks poeetiliseks mälestusmärgiks kodanlikes vanglais vaevelnud kommunistidele olid Leena Parkeri luuletused, mille trükis avaldamine sai võimalikuks alles nõukogude võimu ajal. Kirjutatud vanglakongis, on need karmid värsid tööinimeste kangelasmeele väljenduseks («Sügis vanglas», 1929; «Sajab», 1931; «Vabrik ja vangla», 1933; «Kiri sõbratarile», 1936). Leena Parkeri luulet hingestavad võitlusjanu ja eluarmastus, viha rõhujate vastu ja uhke veendumus töölisklassi lähenevas võidus:

> See viha südames kui näriv valu,
> uut juurde süstib vangla igapäev.
> Ei timukatelt närust armu palu.
> Las tuleb töölistribunaali päev!
>
> (*«Kiri sõbratarile».*)

Proosakirjanduses peegeldus eesti töötava rahva revolutsiooniline võitlustee kõige otsesemalt memuaarides. Tähelepanu pälvivad eeskätt J. Lauristin-Madariku ja P. Keerdo vanglamälestused kodanliku terrori ajajärgust.

Kõige ulatuslikumaks proosateoseks Eesti töölisliikumise ajaloost oli J. Madariku romaan «Vabariik». Teos, mille kirjutamist autor alustas 1936. a. vanglas, jäi lõpetamata kirjaniku hukkumise tõttu Isamaasõjas. 1940. a. avaldas ta romaanist katkendi «Haavakukk». 1941. aastal ilmus «Vabariigi» esimene köide, mis jõudis väga väheste lugejateni, sest peaaegu kogu tiraaž kon-

fiskeeriti fašistlike võimude poolt. Romaani esimene, autori poolt viimistletud osa ja teised säilinud osad said lugejatele kättesaadavaks sõjajärgseil aastail.

«Vabariik» oli esimesi kunstiküpseid proosateoseid, milles eesti rahva minevikku on valgustatud sotsialistliku realismi positsioonidelt.

Enamikus novellidest ja jutustustest kujutatakse sündmusi ja klassivastuolusid kodanlikus Eestis, näidatakse töötava rahva jõudude kasvu, kodanluse poliitilist ja vaimset jõuetust. Neid olukordi käsitleb 1940. a. August Jakobson jutustustes ««Roomlased» ehk Kohtamine sillal» ja «Oskar Tiitus astub üle läve».

Erni Krusteni novell «Noore aedniku päevik» jutustab sellest, kuidas ühiskondliku ebaõigluse tunnetamine surmas inimeses töörõõmu ja töökoha kaotamise oht mürgistas noorte inimeste õnne.

Aadu Hindi sulest ilmus lühijutt «Eriarvamine», milles autor tõi lugeja ette töölislaste troostitu viletsuse ja raskused hariduse omandamisel kodanlikus Eestis. Satiiriliste portreede abil häbimärgistas kirjanik kodanlike seltskonnatuusade silmakirjalikku «heategevust» ja «isamaalikke» ilukõnesid.

Satiirihoope jagasid kodanlikule diktatuurile ka luuletajad August Alle ja Aleksander Antson. Teravaimad nende varem kirjutatud poliitilistest epigrammidest ilmusid alles nõukogude korra ajal. Võimult tõugatud kodanluse esindajate vastu on suunatud ka mitme teise poeedi satiirilised värsid.

Inimeste sotsialistliku teadlikkuse kasvu kujutamine. Eesti rahva elus toimunud sotsialistlike ümberkorralduste ja inimeste sotsialistliku teadlikkuse kasvu realistlikul kujutamisel tegi noor Nõukogude Eesti kirjandus alles esimesi samme. Ilmus üksikuid novelle, mis käsitlesid uue elu algust külas. Mart Raua jutustuses «Vennad»

kirjeldatakse kahe venna erinevat eluteed — äri alal jõukaks saanud vanema venna seljapööramist kehvale kodule ja töötavale rahvale ning noorema venna, ausa külaproletaarlase rasket elu. Kirjanik näitab, kuidas eraomandile rajatud ühiskondlikud suhted laostasid inimesi moraalselt ning viisid vaenulikesse leeridesse ka ühe perekonna liikmeid. Hästi on autor suutnud noorema venna kujus edasi anda lihtsa töömehe põhimõtete puhtust ja kindlameelsust uue, nõukoguliku elu aluste kaitsel. Külakehvikute elu ümberkujundamise poeesiat jäädvustas Mart Raud ka luuletusega «Oktoober».

Sotsialistlikku tööd ja inimeste ümberkasvamist käsitles August Jakobson sel perioodil loodud novellides, mis aga trükis ilmusid sõjajärgseil aastail («Kasvutung», «Tuusik»). Kapitalismi igandite vastu inimeste teadvuses astus välja Aira Kaal luuletustega «Virisejale sõbrale», «Idealistile», «Individualist».

Uue käsitluse sai eesti luules töö teema. Luuletajad laulsid nüüd vabast tööst kui sotsialistliku ühiskonna tõusu alusest, elu ja inimest ümberkujundavast jõust (M. Raud «Mai marss», M. Nurme «Käed», R. Parve «Tehases», A. Sang «Laul uuest inimesest», A. Kaal «Naine agulist»). Jaan Kärner oma hoogsates töölauludes («Töölaul», «Kodumaale») ülistas Nõukogude rahvaste sõprust.

Rahvaste sõpruse idee ja Kommunistliku Partei juhtiva osa kajastamine kirjanduses. Rahvaste sõprus, mis eesti kirjanduses saavutas eriti suure kõlajõu Suure Isamaasõja perioodil, tõusis juba 1940/41. a. luules tähtsale kohale.

Juhan Sütiste lõi pikemas luuletuses «Gruusiale» pilte kauge vennasvabariigi heroilisest ajaloost, tema vabadustarmastavast ja andekast rahvast. Sütiste värsid väljendavad õnnetunnet selle üle, et ka noor Eesti NSV on

nüüdsest peale rahuarmastavate rahvaste leeris, mille ühtsust sümboliseerib punalipuline Moskva:

> Kuldvillakute maa — nüüd pikka rahusõõmu
> sa mõõdad. Sinu ees Kazbeki särav tipp.
> Su vaimu juhib töö ja uhket elurõõmu
> viib uljalt edasi maa keskel punav lipp.

Kommunistliku Partei poolt läbikäidud kangelaslikule teele pühendas Jaan Kärner luuletuse «Partei ajalugu».

Uut tõi selle teema käsitlusse Nõukogudemaal loomingulist tegevust alustanud kirjanik Felix Kotta. Tema 1940. a. avaldatud luuletuses «Seltsimees Kirov» kasvab üldrahvaliku leina motiiv ühe armastatuma parteitegelase kaotuse puhul Kommunistliku Partei ja töörahva monoliitsuse ning Nõukogude rahvaste vendluse poeetiliseks deklaratsiooniks.

Nõukogude võimu taaskehtestamisel oli suur tähtsus eesti kirjanduse ajaloos. Revolutsiooni võit avas kirjanike ees uued arenemisperspektiivid. Keset elurõõmsaid sotsialistlikke ümberkorraldusi õppisid kirjanikud aktiivset ellusuhtumist. Süvenes arusaamine, et rahvalik kirjandus ei saa piirduda vaid ümbritseva elu kujutamisega, vaid et kirjanik on võitleja, tööinimeste õnne kaaslooja. Sihiteadlikumalt püüdsid kirjanikud nüüd kunstivahenditega esile tuua kodanliku korra hävitamise paratamatust. Ilmus esimesi õnnestunud katseid uue elu ehitajate kujutamisel. Eriti aktiivselt elas ajaga kaasa luule — sotsialistlike ideaalide eest võitlev, loovale tööle mobiliseeriv poeesia. 1940.—1941. a. saavutused said aluseks sotsialistliku realismi edasisele hoogsale arenemisele eesti kirjanduses Suure Isamaasõja perioodil.

Eesti nõukogude kirjandus Suure Isamaasõja perioodil (1941—1945)

Fašistlik agressioon 1941. a. suvel katkestas rahuliku loova töö sotsialistliku majanduse ja kultuuri rajamisel Eestis. Nõukogude valitsuse ja Kommunistliku Partei üleskutsele vastas kogu nõukogude rahvas kõigi jõudude kiire mobiliseerimisega sotsialistliku kodumaa kaitseks. Üldrahvaliku võitlusega liitusid kõik Nõukogude Eesti kirjanikud, kellele oli kallis oma rahva tulevik.

Võidu-usku sisendavate kõnede ja kirjutustega esines J. Lauristin-Madarik, kes sõja puhkemisel määrati Eesti NSV Vabariikliku Kaitsekomitee liikmeks. Kirjanik-revolutsionäär, kes kogu oma elu oli pühendanud rahva teenimisele, langes Tallinna kaitsmisel. Sõja alguspäevil ilmus Enn Kippeli (hukkus Leningradis blokaaditalvel) sulest kirjutusi kodumaa kaitsjate lahinguvaprusest ning eesti ja vene rahva ajaloolisest võitlusliidust. Hävituspataljonide ja töölispolkude ridades võtsid kaitselahingutest Nõukogude Eesti pinnal osa J. Sütiste, M. Raud, E. Männik. Oma lahinguluules ja rindekorrespondentsis kajastasid eesti kirjanikud esimesi raskeid kokkupõrkeid fašistlike vägedega. Kirglike patriootiliste artiklite ja sõnavõttudega astusid välja kõik rahvale ustavad kirjanikud. 23. augustil 1941. a. pöördus Aadu Hint ajalehe «Kommunist» kaudu avaliku kirjaga NSVL Kirjanike Liidu sekretäri A. Fadejevi poole, kinnitades, et eesti kirjanikud süvendavad Nõukogude rahvaste sõprust kui võidu tähtsaimat tagatist. Kõrvuti eestlastega võtsid Tallinna kangelaslikust kaitsmisest teiste hulgas osa ka vene kirjanikud Vsevolod Višnevski, Leonid Sobolev jt., kelle rinde-olukirjeldusi avaldati eesti ajakirjanduses.

Uue, enneolematu jõuga kõlas luuletajate poeetilistest võitlussekutsetest, fašismivastastest läkitustest ja värssi-

dest nõukogude patriotismi idee. J. Kärneri, M. Raua, J. Barbaruse, J. Semperi jt. publitsistlik lüürika meenutas eesti rahvale tema põlisvaenlasi — saksa vallutajaid-rõhujaid, äratas viha fašismi vastu. See luule hoiatas surmaohu eest, mis ähvardas eesti töötava rahva poolt alles hiljuti kättevõidetud õigust vabale loovale tööle. Neist värssidest kõlas usk kommunistlike ideede ja Kommunistliku Partei kõikevõitvasse jõusse. «Ei ükski võim meid suuda murda, / kui tegutseb Partei,» kirjutas J. Barbarus Isamaasõja esimestel päevadel (luuletus «Partei»).

Nõukogude Eesti ajutise okupeerimise tõttu fašistlike vägede poolt langes hulk demokraatlikke kirjanikke fašistliku terrori ohvriks. Koonduslaagris hukkus andekas draamakirjanik-publitsist Evald Tammlaan. Tallinnas lasti maha Johannes Ruven. Gestaapo vanglas kaotas tervise Aleksander Antson. Samasugune ränk saatus tabas eesti töölisklassi ajalooliste võitude parimat laulikut — Juhan Sütistet. Okupeeritud Eestis sai trükisõna peamiseks kasutajaks reaktsiooniline kirjanike rühmake, kelle astumine avaliku reetmise teele oli nende varasema rahvavaenuliku kirjandusliku tegevuse loogiliseks jätkuks.

Eesti kirjanike tegevus Suure Isamaasõja aastail Nõukogude vennasvabariikides. Eesti nõukogude kirjandust arendasid Isamaasõja aastail edasi kirjanikud, kes võitlesid Nõukogude armees või olid evakueerunud Nõukogude Liidu tagalasse. Raskele sõjaolukorrale vaatamata võttis Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus tarvitusele kõik abinõud noore liiduvabariigi kirjandusliku kaadri säilitamiseks ja koondamiseks. Vajalike töötingimuste loomiseks kunsti ja kirjanduse alal organiseeriti Eesti NSV riiklikud kunstiansamblid Jaroslavlis, korraldati eestikeelse ajakirjanduse ja raadio regulaarne tegevus Leningradis ja Moskvas.

Vahetu osavõtt Nõukogude vennasvabariikide elust ja tööst, elav kokkupuude sotsialismimaa inimestega, kaasaelamine Suure Isamaasõja ajaloolistele heitlustele oli neil aastail eesti kirjanike sügava ideelise ja loomingulise ümberkujunemise aluseks. Isamaasõja periood viis eesti kirjanikke vahetusse kontakti ka mitmete vennasvabariikide kirjanduseluga. NSVL Kirjanike Liidu Tšeljabinski osakonna juures töötasid eesti kirjanikud koos vene, tatari ja baškiiri rahvusest ametivendadega. Moskvas arendati tihedat koostööd läti ja leedu kirjanikega, mille tulemuseks oli rida ühisüritusi, nagu Baltimaade rahvaste kirjandusõhtud 1942. ja 1943. aastal.

Tähtsat osa sõjaaegse eesti nõukogude kirjanduse arenemises etendas õppimine Vene NFSV kirjanike organisatsioonilistest ja loomingulistest kogemustest. Eesti kirjanduse ideelis-kunstilise taseme tõusule aitas kaasa sügavam tutvumine vene klassikalise ja nõukogude kirjanduse teostega ning sotsialistliku realismi aktuaalsete probleemidega. Seda soodustas neil aastail nii vene keele oskuse ulatuslikum omandamine eesti kirjanike poolt kui ka vahetu osavõtt Moskva kirjanike organisatsiooni tööst. Sellest andsid tunnistust eesti kirjanike esinemised ja eesti kirjanduskriitika, kus üha rohkem valgustati üleliidulise kirjanduselu päevaküsimusi. Isamaasõja perioodil tõlgiti eesti keelde M. Šolohhovi, N. Tihhonovi, A. Tolstoi, I. Ehrenburgi, L. Sobolevi, B. Gorbatovi, V. Kaverini, V. Koževnikovi, V. Inberi, W. Wasilewska jt. nõukogude kirjanike töid.

1942. aastal muudeti EN Kirjanike Liidu organiseeriv toimkond organiseerivaks bürooks eesotsas J. Barbaruse ja A. Jakobsoniga. Organiseeriv büroo asus ette valmistama eesti nõukogude kirjanike I konverentsi, mis leidis aset Moskvas 1943. a. oktoobris. Konverents (kongressi õigustes) tegi kokkuvõtteid eesti kirjanduse olukorrast ja

ülesannetest, kinnitas Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu põhikirja ja valis EN Kirjanike Liidu juhatuse (J. Barbarus, A. Jakobson, J. Kärner, J. Semper, O. Urgart). Vastuvõtmine NSVL Kirjanike Liidu liikmeks tähistas eesti nõukogude kirjanike organisatsiooni esimese ettevalmistava faasi lõpuleviimist. Konverentsi tulemuseks oli eesti kirjanike veelgi tihedam liitumine üleliidulise kirjanike perega.

Suure Isamaasõja perioodil moodustasid eesti nõukogude kirjanduse lugejaskonna Nõukogude armee eesti rahvuslike väekoondiste võitlejad, vennasvabariikidesse evakueerunud eestlased ja osalt ka okupeeritud Eesti elanikud. Venekeelsete tõlgete kaudu jõudsid eesti kirjanike teosed neil aastail esmakordselt ulatuslikumalt teiste Nõukogude rahvaste lugemislauale.

Peale tagala- ja rindeajalehtede avaldasid eesti nõukogude kirjanikud oma töid eestikeelsetes koguteostes «Võit jääb meile», «Võitluse radadel», «Sinu eest, isamaa», «Nõukogude Eesti eest» ja eesti kirjanduse almanahhis «Sõjasarv» (I—VI). Moskvas ja Leningradis trükiti Isamaasõja ajal eri raamatutena rida eesti kirjanike luuletus- ja novellikogusid, näidendeid ja brošüüre. Osa neis avaldatud töödest ilmus venekeelses tõlkes kirjanduslikes ajakirjades ja koguteostes «Nõukogude Baltimaade eest» ning «Eestlaste maal».

Eesti kultuurielu omapäraks Nõukogude tagalas oli eri kunstialade loovate jõudude kooselu üksikutes keskustes (Tšeljabinsk, Jaroslavl, Moskva, Leningrad), mis lõi eriti tiheda koostöö kirjanike, heliloojate ja muusikakollektiivide vahel. Ei möödunud ühtki tähtsamat Isamaasõja sündmust või eesti rahva ajalooliste võitluste daatumit, mida eesti kirjanikud ja kunstnikud poleks tähistanud ühisürituste või esinemistega otseselt rahva ees, ajakirjanduses, raadios ja lendlehtedes.

Isamaasõja aastad märgivad eesti nõukogude kirjanike loomingulise aktiivsuse ja viljakuse silmapaistvat tõusu. Sellest annavad tunnistust nende sõjaaegsed raamatud, mis anti välja Leningradis ja Moskvas või taasvabastatud Tallinnas. Esimeste hulka kuuluvad Jaan Kärneri luulevihikud «Kodumaa käsk» ja «Viha, ainult viha», Johannes Barbaruse «Relvastatud värsid», Johannes Semperi «Ei vaikida saa», Mart Raua «Sõjasõna», August Alle «Epigramme», Erni Hiire «Võidule», August Jakobsoni novellikogud «Tules ja veres» ning «Hiiglaste tee», Paul Keerdo novelliraamat «Tasuja», Paul Rummo näidend «Pruun katk». Palju võitlusaastail sündinud loomingust ilmus eri raamatuna Eestis pärast okupantide väljakihutamist: Johannes Barbaruse «Rindeteedel», Mart Raua «Uued sillad», Debora Vaarandi «Põleva laotuse all», Ralf Parve «Sõduri südamest», Aira Kaalu «Ma ei anna relva käest», Minni Nurme «Sünnimuld», Paul Rummo «Võitlev kodumaa», Juhan Smuuli «Karm noorus», Eduard Männiku «Südamete proov», Aadu Hindi «Metshaned».

Suur Isamaasõda asetas kogu nõukogude kirjanduse ette tähtsaima ülesandena kõigi Nõukogude rahvaste ideelise mobiliseerimise sotsialistliku kodumaa kaitseks. Ka eesti nõukogude kirjanduses sai patriotismi-idee kõikide kirjanike loomingu ühendajaks.

Nõukogude inimeste kangelaslik võitlus, nende kasvamine ja karastumine Suure Isamaasõja katsumustes kujunes selle ajajärgu eesti nõukogude kirjanduse keskseks teemaks.

Kõige erksamalt ja mitmekülgsemalt kajastas kaasaega luule. Eesti nõukogude luules peegeldusid Isamaasõja kõik tähtsamad etapid ja võitluslõigud. Isamaasõja rinnetel ja vennasvabariikides loomingulist tööd jätkanud eesti poeedid õppisid järjest suurema sihikindlusega käsitsema

luulerelva mitmesuguseid liike: lüürilist ja satiirilist lühiluuletust, poeemi ja ballaadi, laulu ja libretot.

Sügava arusaamisega luuletaja osast ühiskonnas kirjutas J. Kärner luuletuses «Veendumus»:

> Me elu kuulub rahvale, ja rahva valus
> me oma valu kaob kui tuules uduriib.
> Kuid rahva vabaduses on me õnne alus,
> ja armastus ta vastu võitlusse meid viib.

Esimesel sõjapäeval loodud luuletuses «Aeg on saabund» kutsus J. Barbarus luuletajaid minema koos rahvaga võitlusse fašistlike anastajate vastu, uue maailma eest:

> ...nüüd on rauda vaja salmiks,
> võitluse- ja võiduiha,
> vaprust, julgust, vastupanu!

Mobiliseerivaid värsse, poeetilisi üleskutseid avaldas M. Raud:

> Relvile, rahvas! Relvile, lippude alla!
> Ohvrid ei kohuta. Võidame. Surma eest surm!
> Eneste verega tõrjume orjusehalla,
> kuni on vabad me linnad, vaba viimne kui nurm.

Isamaasõja ulatuslike rinnete võitluspinget andsid edasi paljude luuletajate teosed. Seda tajume M. Raua luuletustes «Külmad ahjud», «Ukraina kevad», «Sõjamaa», «Viimne maja», «Ema laul», milles kajastus Nõukogude armee rünnakuhoog ja rahva mehisus, mis tõi sõjatules kõrbeks muudetud tandritele taas elu.

Võidukindlat ja murdumatut rahvast-kangelast jäädvustas Jaan Kärner oma luuletustes ja poeemides. Nõukogude inimeste ülevast kodumaa-armastusest, vaprusest ja surmapõlgusest jutustab luuletus «S a n g a r l u s».

> On päikese iga sel rahval
> ja päikese hiilgus ta aul,

kirjutas luuletaja.

Kodumaa kaitsja tõuseb Isamaasõja-aegses eesti poeesias lugeja ette nii lüürikas, autori mõtete ja elamuste kaudu, kui ka eepilise luule kangelaste näol. Lühieepikas lõi nõukogude võitlejate eredaid kujusid M. Raud. Luuletus «Kiri» jutustab rindevõitlejast, kellele sõnum armastatud inimeselt lisas sisemist jõudu kangelasteoks. Rahvatasujate mehiseid kujusid leiame ka M. Raua partisanilauludest. Kevadise looduse pehmed toonid luuletuses «P a r t i s a n i d II» moodustavad terava kontrasti partisanisalga karmile lahinguolukorrale. Luuletus rõhutab nõukogude inimeste teraskindlat valmisolekut viia raske võitlus lõpuni:

Jääb murdmatuks kindluseks iga mees
meie surmakartmatus peres —
me viimne liin on me eneste sees,
meie eneste elus ja veres.

Nõukogude armee võitlejatest ja partisanidest jutustas M. Raud ka ballaadivormis. Ballaad «O r e s t A u l» vestab rannamehest seersant Aulist, kelle mehisus avaldub mitte ainult vaenlase tuleliini läbimurdmisel, vaid ka siis, kui ta hospidaiis sõjainvaliidina oma tulevikule mõtleb:

Siis ta jälle lükkab oma paadi vete kanda . . .
mõtleb mees ja silmad nagu soojeneksid naerule.
Jalg ei kanna. Kepi najal tuleb minna randa.
Aga käed on alles — terved mõlemale aerule.

Rahva tõrksa ja uhke vaimu kehastajaks on hallipäine Rein Tarvas, kelle hukkamise eest tasuvad fašistlikele vallutajatele teised talupojad (ballaad «Rein Tarvas»). Ballaadis «Partisan Tammemets» kujutab kirjanik vaenlasest sissepiiratud partisanirühma pääsmist partisani

ennastohverdava tegutsemise läbi, kes kattis seltsimeeste taganemist, hävitades viimse granaadi abil koos enesega jõugu fašiste. Neis luuletustes ja ballaadides avanevad nõukogude võitleja üllad omadused dramaatiliste lahinguolukordade, kangelasteo momendil.

Eepilises luules oli ka katseid kujutada kangelase karakteri arenemist, näidata tema tegutsemise sügavamaid ajendeid. Seda laadi katsetuste hulka Isamaasõja perioodil kuulub Juhan Smuuli esimene poeem «P o o t s m a n».

Poeemi peategelaseks on meremees, kes kodanliku diktatuuri aastail koges töötaoleku kibedust. Juunipäevad tõid pootsmani ellu igatsetud töö ja tõe. Ning alanud sõjapalangus näeme poeemi kangelast juba Tallinna barrikaadidel, linna viimsete kaitsjate hulgas. Peatükis «Sõdur» on ilmekalt edasi antud Uraalis võitluseks valmistuvate eesti väeosade tegutsemispinget: «Päeval nii vähe, nii vähe jääb enda jaoks mõtteid. / Tunned, et oled vaid osake Võiduarmeest.» Oma kangelase välise portree joonistas luuletaja värssides, mis jutustavad sõjameeste rindeleminekust:

> Autoprožektor eest heledalt valgustab rivi,
> pootsmani nägu näen hetke — tumm, soonine, karm.
> Raudne, kui oleks see meisliga raiutud kivvi,
> sõdurinägu, kust peegeldub julgus ja tarm.

Vähem õnnestunult on noore luuletaja poeemis kujutatud otsest sõjategevust. Kohati on aga ka siin peategelase iseloomustuseks leitud häid, sooje ridu, mis teevad ta inimlikult lähedaseks. Näeme pootsmanit lahinguteevahelisel vaiksel minutil rõõmsat, naljakat «madrusejuttu» vestmas — «Samuti habetund, lahjunud, määrdund kui teised, / mehine, nagu neid miljoneid vorminud front».

Pilte sõjatandritest ja rindeolustikust lõid ka noored luuletajad Ralf Parve ja Paul Rummo.

R. Parve luuletustes «Õhtu kaevikus», «Emale», «Miinipildurite laul» jt. on tunda karmi sõja argipäeva ja võiduveendumust. Paul Rummol on lihtsaid, südamlikke luuletusi tagasihoidliku võitleja rännakuist ja mõtetest. P. Rummole kuulub ka esimene rindevõitlusi kujutav poeem eesti nõukogude kirjanduses — «Maa verre kastus. (Lehti ühe võitleja päevikust)».

Eesti nõukogude **proosakirjanduses** kujutas üldrahvalikku sõda neil aastail kõige ulatuslikumalt August Jakobson. Oma novellides valgustab ta sõja ja okupatsiooni sündmusi Nõukogude Eestis, näidates vaenlase moraalset palet kogu selle julmuses ja ebainimlikkuses. Jakobson näitab, kuidas karm tegelikkus ise kasvatas võitlejaid. Raske, pealesunnitud sõja tingimustes muutusid rahuarmastavad nõukogude inimesed aktiivseteks sõjameesteks nii rindel kui ka vaenlase tagalas. Novell «Üks juulipäev» jutustab hävituspataljoni võitlejate sattumisest fašistide dessandi kätte. Jutustus on ehitatud teravale kontrastile. Noormees, kes just sel päeval oli tahtnud kõnelda armastatud tütarlapsele oma tundeist, peab nägema neiu ja seltsimeeste tapmist sissetungijate poolt. Okupantide poolt pilkeks allesjäetud elu tõotab ta pühendada võitlusele vallutajate vastu. Veelgi jõulisemalt kujutas Jakobson elluastuva nooruki unistuste traagilist kokkupõrget sõja julma tegelikkusega jutustuses «Esimene armastus». Luureüksuse noor võitleja kiindub kogu südamega tütarlapsesse, kellega teda viisid kokku ülesanded vaenlase tagalas. Vapra tüdruku, kommunistliku noore hukkamine tabab noormeest talumatult valusa löögina. Kannatused vormivad Kristjan Lukust teraskindla võitleja. Tema vägilaskuju tõuseb lugeja ette rahva võitlustahte ja hingejõu kehastusena. Novellis

«V ä i k e k a n g e l a n e» innustab julge poisi tegutsemist partisanirühmale andmete hankimisel kirglik soov olla oma hukkunud isa — partisani vääriline. Piinamisedki ei suuda noort patriooti reetmisele sundida. Fašistide metsikusi näitas Jakobson ka novellis «H i i g l a s e t e e» (hilisema pealkirjaga «Tuleviku nimel»), mis jutustab haavatuid ja lapsi evakueerivate laevade pommitamisest. Üheaegselt kujutas kirjanik seekordki inimlikku üllameelsust — võitluses invaliidiks jäänud mees loovutab oma koha päästepaadis lastele ja hukkub vabatahtlikult.

Mõnedes Jakobsoni jutustustes näeme, kuidas Suure Isamaasõja puhastustules ajasid ennast seesmiselt sirgu inimesed, kes eelnenud elus olid teinud tõsiseid eksisamme. Nii võidab «L u n a s t u s e s» lahinguvapruse läbi endiste võitluskaaslaste usalduse tagasi inimene, kellel revolutsioonilises võitluses polnud jätkunud jõudu lõpuni vastu pidada.

Sündmuste eest rettu pugenud talupoja seesmist ümbersündi näeme novellis «Ä r k a m i n e».

Jutustuse algul püüab Ants Kasemaa veenda iseennast ja oma koduseid selles, et «praegusel ajal jääb seisma ainult see, kes oskab hea olla ... üksipäinis enda eest», ning keeldub seetõttu oma talus pelgupaika andmast taganevatele nõukogude aktivistidele. Ent asjata katsub Ants Kasemaa jääda kõrvalseisjaks, meheks «mitte kummaltki kaldalt». Fašistide ja nende käsikute verine arveteõiendamine kehvikute-uusmaasaajate ja teiste nõukogude inimestega äratab tema ausas töömehe-südames raevu ja häbi. Kasemaa saab aru, et toimuvas suures võitluses passiivseks pealtvaatajaks jääda on ausal inimesel võimatu. Võla oma rahva ja südametunnistuse ees lunastab ta julge tegutsemisega — fašistide poolt hukkamisele määratud nõukogude inimeste vabastamisega.

Okupatsiooniolusid kujutavais lühijuttudes viib sünd-

muste käik tegelased enamasti ühinemisele partisaniliikumisega. Üleelatud terroriaktid tekitavad neis järsu sisemise murrangu, avavad nende silmad passiivse kannatamise ohtlikkuse suhtes. Erinevaid teid pidi jõuavad nad veendumusele aktiivse vastupanu vajalikkuses.

Aadu Hint visandab jutustuses «V e n n a d» kehvast kaluriperest võrsunud vendade erineva käekäigu kodanlikus Eestis. Üks neist jõuab äritsemisega haljale oksale, ent enne nõukogude võimu taaskehtestamist siirdub ärevate aegade kartusel koos balti-sakslastega Saksamaale. Teisest vennast, ausast kalurist, saab rannaküla nõukoguliku ümberkujundamise aastal uue korra aktivist. Sõja puhkemisel astub ta kõhklemata hävituspataljoni ridadesse. Sattunud haavatuna vallutatud territooriumile, jagab ta leiba kahe saatuskaaslasega — Nõukogude Eesti kaitsmisest osavõtnud vene ja usbeki rahvusest nõukogude võitlejaga. Nendega koos seisab ta silm silma vastu okupantide välikohtuga, kus ühena kohtunikest istub tema Saksamaalt naasnud vend. Jutustuse ideeline tuum avaneb ülekuulamise stseenis.

««See punane seletab, et metsmees ja venelane on ta «vennad»,» ütles von Lingen kaasistujaile. «Palju sul neid «vendi» on?»

Vangide käed olid seotud selja taha. Jaan tundis läbi riiete oma küünarnukiga Aladini laiu kõhnu ribisid. Ta toetus tihedamini vastu seltsimeest, ajas ennast uuesti sirgu ja ütles tasa:

«Mitusada miljonit.»»

Nõukogude sõdurite, rindevõitlejate kangelaslikkusest kirjutas Eduard Männik. Tema jutustusi iseloomustab hea olustikutundmine, rindemiljöö konkreetse kujutamise oskus. E. Männik ei anna oma kangelaste igakülgset karakteristikat, nende omadused avanevad vahetult tegutsemises, võitluses. Mõnedes novellides ei olegi peategelast, kangelaseks on neis kogu kollektiiv. Nii on kirjanik

novellis «K u u e s p e a l e t u n g» pearõhu asetanud ühe roodu kui monoliitse võitlusühiku kujutamisele. Autor annab terve rea meeldejäävaid võitlejakujusid — siin on noor roodukomandör, endine metallitehase valaja leitnant Kaivas, tema vapper ja külmavereline vend, kuulipildur Peeter Kaivas, punaväelane Niklus, kes suure tahtepingutusega ületab hirmutunde esimestes lahingutes ja kangelasena sureb, pisut lihtsameelne Sorksepp, kes rindeteedelt korjab mutreid ja metallriistu, sest «pärast sõda tuleb kõike jälle tarvis», elurõõmus postivedaja Mikk, punaväelane Matt, kes haavatuna keeldub rindelõigust lahkumast, ja paljud teised. Siin on palju erinevaid inimesi, keda ühine kodumaa-armastus, ühine viha fašismi vastu liidab seltsimehelikuks võitluskollektiiviks.

Vahetult teenis vaenlase ideelist purustamist s a t i i r i r e l v. Omapärase teosena väärib esiletõstmist Johannes Barbaruse satiiriline poeem «Peata ratsanik», milles on loodud fašisti groteskne kuju kogu ta saagiahnuses ja nürimeelsuses. See on lugu hitlerlasest, kelle «führer» on «vabastanud» südametunnistusest ja vajadusest mõelda. Riisudes ja tappes kihutab gestaapolane Kaukaasiasse imesõrmust otsima, mille abil rahuldada maailmavallutuse-iha:

> Meid ootaks õnn, suur kuulsus, au ja rikkus,
> me võidaksime sõja, saaksime maailma
> kui lõngakera aarialaste saagiks,
> et iga laiuskraad ja meridiaani pikkus
> saaks tunda meie järelvalvet — silma,
> ekvaatorit me svastika et haagiks,
> ja oleksid siis kõik maailmarahvad
> kui vähid, mida püüdmas saksa kahvad.

Nõukogude sõjamehe mõõga all kaotab maailmavallutaja pea, mida tal elus ei olnud kunagi vaja, ent stepis

traavib veel kaua peata kummitus, kelles elab edasi võimu- ja saagihimu.

Löövaid satiirilisi lühiluuletusi ning epigramme saksa ja eesti soost hitlerlaste kohta kirjutasid A. Alle, A. Kaal jt. Tabavalt naeruvääristas okupantide katseid kujutada end «päästjatena» J. Semper luuletuses «Pidu katku ajal», näidates eesti rahva vastupanu fašistliku propaganda taotlustele, «et läheks su süda kui laut ja ait / ükskordki päästjale lahti».

Arvukates luuletustes, mis olid pühendatud Eestile, väljendus valu saksa okupantide ikke all vaevleva rahva pärast, igatsus omaste järele, mälestused õnnelikust loovast tööst enne fašistlikku kallaletungi.

Populaarseks sai lüüriline lühiluuletus läkituse vormis lähedastele inimestele okupeeritud Eestis — julgustavad, võiduusku sisendavad värsid (R. Parve «Emale», «Koduseile», J. Semper «Poja laul», «Murumunale» jt.) või kirja vormis teisel pool rinnet viibivailt omakseilt nõukogude võitlejale (J. Barbarus «Kiri okupeeritud Eestist», J. Semper «Ema laul»). Sagedased on luuletajate pöördumised kogu rahva poole poeetiliste lendlehtedega, üleskutsetega aktiivsele vastupanule (M. Raud «Eestile», J. Barbarus «Nüüd ärka, Eesti», «Läkitus»).

Võitlusse laste eest, kelle fašistlikud okupandid olid ilma jätnud helgetest noorusaastatest, kutsusid J. Kärneri luuletused «Kodulinnale mõeldes», «Kaskede lehtides», «Tütarlaps vangipõlves», J. Semperi «Sirgukesele», J. Smuuli esikvärsid «Noorimale õele» jt.

Kunstiliselt silmapaistvateks olid mõtted ja mälestused sünnimaast. Need ei olnud passiivselt meelisklevad värsid, vaid aktiivse unistuse ja tegutsemistahtega kaasahaarav võitlusluule. Poeetiliste detailide, pildirikkuse ja üldistava mõtte poolest on üheks väljapaistvamaks luuletuseks J. Kärneri «M e i e j õ u d»:

Meie jõud on me kodumaa mulla,
kodumaastiku põline jõud:
viljapõllud, mis päikesekullas,
vihmapilvede vaikne sõud.

Meie jõud on me minevik, mida
keegi meilt ära võtta ei saa:
esiisade sangarlik rida,
Jüriöö tuled ja Tasuja.

Meie jõud on me taevavõlvi
sära sügav ja sinine,
läbi kasvava lapsepõlve
karmid talved ja koolitee;

elust paremast «maailmas» kuuldus,
kaugusest helisev linnatorn,
soojas suveöös armsama suudlus,
esimene, arglik ja õrn.

Meie jõud on me rõõmus ja raske
lahtisaamine sulaseteest:
kevad, mis lauluga tuli kaske,
suvi, mis lõhnas ristikumeest;

kollased sügiselehed vahtras,
loojuva päikese kurblik läik, —
sõjad Pühajärvel ja Mahtras,
Anija meeste Tallinnas-käik.

Meie jõud on me mõte, mis virgus
surve alt kiuste, et keelas tsaar,
vaim, mis katusekambreis sirgus,
idas helendav taevakaar;

punaste aastate leekiv kuma
mõisate kohal, hele ja sünk,
üle talvise ääretuma
lume näärioöö pilverünk.

Meie jõud on me Tartu ja Tallinn —
paliu valgust, õisi ja vett, —
lodjad Emajõel udus hallis,
mere poolt Toompea siluett;

meri ise, täis kalu ja tuuli,
Tahkunas sügistormide riid, —
neljakümnenda aasta juuli,
punalippude lehviv siid.

Meie jõud on me naised ja lapsed,
kodumajja kes maha meist jäid,
vennad, kelle mõrvarid tapsid,
õed, kes ootavad tasujaid.

Meie jõud on kõik, mida annab
koduarmastus ülev ja karm,
mis meid kodu eest võitlusse kannab:
meie elu, veri ja tarm.

Ajaloolise võitluse temaatika Suure Isamaasõja ülesannete teenistuses. Isamaasõja pingeliste heitluste ajal täitus 600 aastat eesti talurahva ühest suuremast väljaastumisest saksa mõisnike vastu — Jüriöö ülestõusust 1343. a. Selle ajaloolise daatumi tähistamiseks lõid eesti nõukogude kirjanikud, kunstnikud ja heliloojad sügavalt patriootilisi teoseid.

Jüriöö ülestõusu aastapäevaks ilmus Moskvas 1943. aastal eesti kirjanduse almanahhi «Sõjasarv» esimene number. Koguteose ideeliseks teljeks oli mineviku vabaduspüüete kujutamine selliselt, et neist kõlaks võitluskutse kaasajale. Läinud sajandite orjusevastase võitluse seost tänapäevaga rõhutasid eesti luuletajad juubeliväljaandes ka värssidega Isamaasõja lahingutest, Stalingradist, sõjakevadest Ukrainas. Talurahva-ülestõusudest jutustav luule on žanriliselt mitmekesine: leiame siit Paul Rummo libreto esimesele Nõukogude Eesti ooperile (E. Kapi «Tasuleegid»), Mart Raua kantaadi «Jüriöö tuled», Debora Vaarandi ballaadi «Lugu Vessest», Jaan Kärneri ballaadid «Põide kättemaks» ja «Kaarnamäe ballaad», samuti lüürilis-publitsistlikke luuletusi Aira Kaa-

lult, Erni Hiirelt, Ralf Parvelt ja teistelt. Mõned luuletajad käsitlesid ajaloolist temaatikat poeemi vormis.

Jaan Kärneri poeem «J ü r i ö ö t u l e d» ja Johannes Barbaruse poeem «J ü r i ö ö» on kantud püüdest rakendada ajaloolise võitluse teema nõukogude rahva fašismivastase võitluse teenistusse. Hinnatav on neis poeemides ka eesti ja vene rahva põliste sõbralike suhete ja sõjalise liidu näitamine. Mõlema poeemi süžee aluseks on ajalookroonikate jutustus Põhja-Eesti talupoegade ulatuslikust vastuhakust, mis algas märgutuledega mõisate põletamiseks jüriööl, talurahva vägede sõjateekonnast Tallinna alla ja linnuse piiramisest, eestlaste maleva saadikute reetlikust tapmisest Paide ordumeistri lossis ja otsustavast lahingust, mis lõppes talupoegade vägede purustamisega ja ülestõusu verise mahasurumisega. Need ühesugusele süžeele ehitatud poeemid on kunstilise kujutamise vahenditelt erinevad.

J. Kärneri poeem «Jüriöö tuled» on kirjutatud värsskroonika laadis. Ajalooline ainestik on siin ühendatud legendaarse kangelasega Eduard Bornhöhe jutustusest «Tasuja». Tasuja kuju korduv taasloomine Isamaasõjaaegses eesti luules ja proosas väljendas eesti nõukogude kirjanduse elavat seost eesti kirjandusklassika võitlustraditsioonidega. Ajaloolisest tõest juhindudes arendas Kärner Tasuja kirjanduslikku kuju edasi. Tasuja nõuandel saadab eestlaste malev saadikud Pihkvasse venelastelt abi kutsuma võitluseks orduvägede vastu; poeemi lõpul hüüab surmavalt haavatud Tasuja eestlaste taganevatele vägedele:

«Me rahvas iial elu paremat ei saa,
kui saksa iket oma turjalt ta ei heida.
Sest minge ida poole, kus on Venemaa,
sealt katsuge mè vabaduse sõpru leida.»

Eesti ja vene rahva ajaloolise sõpruse ideed väljendab ka Barbaruse poeem «Jüriöö», kus piiramisest väljamurdnud eestlaste väeriismed suunduvad Pihkva poole:

> ... seadkem samm, kust tõuseb agu,
> toogem Eestile sealt priiust!

Selle idee väljendamises toetus Barbarus eesti demokraatliku kirjanduse traditsioonidele. Poeemis on kasutatud «Kalevipoja» ja eesti rahvaluule kujundus- ja stiilivõtteid — eepilisi lahingupilte ja olustikukirjeldusi, rahvaluulele iseloomulikke rütme, metafoore, alliteratsiooni. Nagu eeposes, nii on ka poeemis eri peatükkides antud lüürilised looduspiidid seotud kangelaste meeleolu ja ootustega. Eeposlik on tegelaste individualiseerimine üksikute püsivate epiteetide abil — «mehine ja mõtlik Muru», «meelekindel Meelesk», «kaval Mõigu» jms., nende iseloomustamine peamiselt nende tegutsemise kaudu keset lahingumöllu, dramaatilisi sündmusi.

Poeemi epiloog kõneleb eesti rahva ajaloo pöördelistest momentidest — järgnenud ülestõusudest, 1905. a. sündmustest, Oktoobrirevolutsioonist, sidudes nii orjastatud rahva ülestõusu teema vahetult võitlussekutsega nõukogude võimu eest Suures Isamaasõjas.

Proosa alal väärivad märkimist A. Hindi ajaloolised jutustused saarlaste vastuhakust saksa piiskopivõimule («Pöidet piiramas», «Kintsu-Simmu», «Metshaned»), mis on kirjutatud romantilises laadis. Tänu haaravale sündmustikule, eredalt joonistatud kangelastele ja vaenlasening reeturitüüpidele on need teosed muutunud populaarseks noorsookirjanduseks.

Rahvaste sõprus — Isamaasõja-aegse eesti nõukogude kirjanduse tähtsamaid teemasid. Nõukogude rahvaste lahingusõprusest fašismivastases sõjas kirjutas õnnestunud luuletusi M. Raud. Luuletuses «Eesti tervitus», mis

on pühendatud Balti mere ja Leningradi rinde kangelastele, pöördus luuletaja soojade sõnadega vene rahva poole, meenutades ta «ustavat ning vabastavat vendlust» nii rahuajal kui ka Suures Isamaasõjas, milles vene rahval oli juhtiv osa.

Eesti ja vene rahva sõprusest lõid teoseid omakorda ka vene luuletajad. Selliseid on A. Tarassenkovi luuletus «Sõjapäevikust. (Tallinna värsid)», kus südamlikud pildid Tallinna muinasjutulistest tornidest, mereäärsetest parkidest, tuviparvedest ja lilledest toovad eredamalt esile Balti mere laevastiku madruste kangelaslikkuse allika — rahvaste vendluse, internatsionalismi idee.

Siirast imetlusest ja austusest vene rahva sõjalise vapruse, tema revolutsiooniliste traditsioonide vastu kõnelesid eesti luuletajate teosed, mis on pühendatud kangelaslinnadele. Neis teostes väljendasid eesti kirjanikud oma armastust vene klassikalise kultuuripärandi vastu, ülistades Puškini surematut kuju, lauldes Moskva kunstitemplitest, kus «on ammu kuulsalt särand / maailma loova vaimu parim pärand, / tõe, ilu otsimiste igavene tee» (M. Raud, «Õhtused saalid»). Venemaa looduse ilust luuletasid J. Kärner ja D. Vaarandi.

Nõukogude Ukraina, «suure laulude ja rikkuste Ukraina» kui südi võitleja poole Isamaasõja tandreil pöördus poeetilise tervitusega M. Raud («Ukraina kevad», «Ukrainale»). Murdumatust ukraina rahvast, «hallist uhkelakalisest» Dneprist ja valgetornilisest Kiievist kirjutas D. Vaarandi («Dnepr»).

Sügava lürismiga laulis D. Vaarandi luuletuses «K o d u l i n n» rahvaste ühtekuuluvustundest, mis kasvas ühises võitluses ja valusates katsumustes:

> Siis vast mõistad tuhandete tuski,
> minskilasi, kiievlasi päevalillemailt,

nende õhtu kurbust, kelle kodu kuskil
oli Musta mere kaldakohinais.

Miilab igavesti sinu pilgus
Tallinn, tulesambaiks taeva paisatud.
Ja ses saksa hunni hurdahäälsed ilgud,
Oleviste kohal tiirlev raisakull.

Siis vast tunned nagu oma pihus
Leningradi laste külmavõetud käsi.
Väljad ühishaudu tuikavad su ihus,
ja su süda vihkamast ei väsi.

See on sama viha, igatsus ja valu,
millega end püsti tõukas Stalingrad.
See on jõud, mis surmaõudu talub,
miljonite jõud, mis kodulinnad vabastab.

Kauge vennasrahva tööst ja loodusest jutustavad D. Vaarandi luuletused «Tallinna langemise päeval», «Alma-Ata tähed», «Kõrve jaamas», «Mõtted kodumaast», «Kasahstani noorus», «Kiri kaugelt» (tsükkel «Lõunamaa tähed»). Maaliliste olustikukujutuste kõrval on neis häid stroofe vennasvabariigi inimestest. Elavana ja lähedasena tajub lugeja väikest kasahhi tüdrukut roosilises kleidis, kelle tulevikust luuletaja hellusega mõtleb.

Olgu jutt kui lapitud ja kirju võõras keeles —
ah, kuis isukad ja lahti sõprusele meeled!

Istu minu kaenla alla, väike Alar-lõi!
Jutusta, kust raudne ratsu sind mu juurde tõi?

(*«Kõrve jaamas».*)

Huvitavaid värsse Kesk-Aasia ainetel leidub M. Nurme luuletustetsüklis «Mägestikukülas». Luuletus «Usbeklanna» jutustab emaõõmust kui sügavalt inimlikust tun-

dest, mille kaudu üksteist sõnatult mõistavad erinevatest rahvustest naised.

Eri rahvustest inimeste sõbralikku koostööd, ühiseid pingutusi rinde heaks kujutas ka A. Hint oma lühipalas «Täiskäik edasi!». Autor annab soojades humoristlikes toonides portreid Araali mere laeva meeskonnast, mille koosseisus on neli venelast, kaks korealast, kolm kasahhi ja neli eestlast.

Sotsialismimaa elu kujutamine. Luuletused kangelaslinnadest. Vahetud kokkupuuted nõukogude rahvaste töö, kultuuri ja olustikuga olid eesti kirjanikele uute eluliste ja loominguliste kogemuste allikaks. Oma loomingus jäädvustasid nad nõukogude inimeste töösangarlust, rinde ja tagala ühtsust.

Isamaasõja aastatel hakkas eesti luule jõudma sotsialismi ehitava inimese elava, realistliku kujutamiseni.

Üheks kaunimaks lüüriliseks luuletuseks nõukogude tagala patriootide elust oli D. Vaarandi «K a s a h s t a n i n o o r u s» (tsüklist «Lõunamaa tähed»). Luuletusest hõõgub armastus vennasvabariigi looduse ja rahva vastu, suure südamesoojusega on joonistatud kasahhi nooruki Agmani kuju, kes vapralt asendab rindele läinud venda puuvillaväljadel. Lihtsas, värvikas sõnastuses annab luuletus poeetilise üldistuse tagasihoidlikest nõukogude inimestest, kelle valmisolek kodumaad kaitsta väljendus ennastsalgavas töös:

Nõnda Agman uinub
selges Kasahstani öös,
meeles sõdur-veli Buharbai.

Ta ei teagi,
kuidas temast endast
päeval stepis laias
kärmes, kärmes töös
sõdalane sai.

Sotsialistliku suurtööstuse ehitajate saavutusi poetiseeris Jaan Kärner luuletustes «Tšeljabinskile», «Kauges linnas», «Suur Oktoober», «Leningrad—Uural—Moskva».

Luuletus «Tšeljabinskile» loob lüürilise pildi stepis kõrguvast linnast-vägilasest, noore tööstuslinna kontrastidest, mis «kõnelevad kirglikust ning hoogsast ülestungist». Kõige karmimal sõjasuvel kirjutas luuletaja nõukogude rahva homse päeva perspektiivist:

> Ma armastan Tšeljabinskit, ta vabrikute nõge,
> ta uute tänavate sirgust, laiust tolmavat,
> ta sildade all rahus keerlevat Miassi jõge,
> ta ümber viljavälju, üle taevast avarat
> kesk selgeid juunipäevi, napilt õitsevaid ning kuumi, —
> siin tulevikus tõusuks, kasvamiseks jätkub ruumi.

Suurte tööde poeesiast laulis J. Kärner pikemas luuletuses «Leningrad—Uural—Moskva», mille pidulikus rütmis ja eepilises haardes väljendus uhkus sotsialistliku kodumaa loovate jõudude mõõtmatuse üle. Luuletus jutustab, kuidas kirjaniku ees sõja-aja rännuteedel avanesid uue maailma avarused: see oli teekond blokaadirõngas nälgivast ja võitlevast Leningradist palavikuliselt töötava ja ehitava Uraalini:

> Siis Uural kevadises haljuses ja õites:
> mis võimsat värsket elutahet andis see,
> kui läbi ürgse kauni lopsakuse sõites
> viis aina uude üllatusse looklev tee!
> Neid rikkusi, mis siin maapõues alles magab!
> Jah, Uural see ju on, mis võitu taob ja tagab.

Edasi pöördub luuletaja Moskva — vaimse energia ja võidukindluse lätte poole.

Moskvale pühendasid luuletusi peaaegu kõik eesti kirjanikud. Moskva poeetiline kuju kasvas Isamaasõja-

aegses eesti nõukogude luules otsekui sotsialismimaa kaunite ideaalide sünteesiks.

Eesti nõukogude poeesia saavutuseks sel teemal on Mart Raua luuletuste tsükkel «H i i g l a s e s ü d a». Neist värssidest terendab tehaste ja kaunite kunstide Moskva, laste ja rindevõitlejate linn, mille võidukates saluutides on «rahva ühtne viha, ühtne armastus, / töös ja võitlustes mis võiduks karastus» («Tuliside»). Luuletajal on õnnestunud panna lugejat tajuma nõukogude inimeste kangelaslikkust karmis sõja-argipäevas. Paari suurepärase realistliku detailiga loob poeet nooruki-moskvalase ilmeka kuju:

Nii ealt kui kasvult paras karjapoju,
ta osavalt kui orav padrikust
poeb läbi rahvamurrust, ruttab koju —
töösangar väike tankivabrikust.

Norm ületatud — nõnda lööme vaenlast...
ta mõtleb trammist kinni kahmates.
Täismehe tükk tal sooja leiba kaenlas,
täismehe vaade silmis tahmastes.

(*«Töölt».*)

Moskva-tsüklisse kuulub üks silmapaistvamaid lühiluuletusi M. Raua loomingus ja üldse eesti nõukogude kirjanduses — «S u r e m a t u s». Suurejoonelise lihtsusega on loodud poeetiline monument Leninile, surematule nagu tema rahvas:

Suur sõna
L E N I N
igaveses rahus
on mausoleumi graniiditahus.
Kuid kindlamalt kui sesse kivipinda
jääb elama ta nimi rahva rinda.
Jääb igaveseks nagu päiksetõus
ta mälestus
ta mõtte tões
ja jõus.

Sõja-aastate jooksul tegi eesti nõukogude kirjandus läbi enneolematult kiire arengu, muutus kunstiküpsemaks, sisult rikkamaks. Häid näiteid eesti luuletajate kunstimeisterlikkuse kasvust pakuvad arvukad Leningradile pühendatud luuletused, mis on loodud Eesti NSV vabastuslahingute ajal, enne kirjanike tagasipöördumist sünnimaale. Esiletõstmist väärivad J. Barbaruse luuletused «Leningrad — 1944» ja «Leningrad kevadõites» ning D. Vaarandi luuletuste tsükkel «Leningrad kolmandal kevadel».

J. Barbaruse Leningradi-värsid kuuluvad autori loomingu paremikku. Teema monumentaalsusest tingitud tagasihoidliku tõsidusega kõneleb luuletaja kangelaslinnast:

> On sinus haavatute sisemine uhkus
> ja kangelase rahu kindel — karm.
>
> (*«Leningrad — 1944».*)

Väljendusrikkalt on kirjutatud luuletus «Leningrad kevadõites», milles looduspildid, erksa pilguga nähtud detailid toovad esile Leningradi ilu ja ülevuse. Sõjahaavadest jutustava luuletuse elujaatav idee pole edasi antud mitte retoorilise hüüdlausega, nagu seda esines Barbaruse varasemates värssides, vaid kogu luuletuse põhitoonis:

> Su vetel, kumerdund kus sildade on kaared,
> erk unistus käib ringi valgeil öödel,
> me hinges terendavad peatse õnne saared,
> peas mõtted käivad — ehituse töödel.

Usk homsesse, loova töö rõõm valitseb D. Vaarandi luuletuste tsüklis «L e n i n g r a d k o l m a n d a l k e v a d e l».

Need värsid kõnelevad noore luuletaja astumisest küpsete sõnameistrite ritta. Teemalt erinevaid luuletusi ühendab epohhi ilu ja kangelaslikkuse sügav sisemine tunnetus. Suurt patriootilist ideed väljendab autor oma isikupärasel viisil, mis kasvab välja luuletaja intiimsete elamuste ja mõtete ahelikust. Terviklikult on antud lüürilise kangelase meeleolu areng, hingelise pinge kasvamine rännul mööda inimtühja Nevskit, kus iga kivi kõneleb inimlikust valust ja inimlikust heroismist («Tulek»). Isikliku rõõmu ja mure lahutamatus rahva saatusest, koduarmastuse seos võitlusega töörahva õnne eest — see on teemaks luuletuses «Sina oled siin», milles autor pöördub kaasmaalase — Leningradi kaitsja poole.

Luuletuse kangelase kujus, kes on «nagu miljon teisi — sõdur tundmatu», avaneb sõnatu, mehise kodumaaarmastuse vapustav jõud:

Ja ma tean, miks vastust mulle anda
armastuse kohta sa ei võinud tollel ööl.
Pole sõna nõnda suurt, mis seda suudaks kanda.
Vaid see kõik su elu on, su võitlus ja su töö.

Näidata vaid tahaksin sull' Leningradi õites.
Kõnelda ta tiivulistest kevadpäevadest,
sellest, kuidas kodumaale ära sõites
siia kõigil maha jääb kui osa südamest.

Luuletuses «Moskva—Tartu» iseloomustas J. Kärner Isamaasõja aastaid kui enda vaimse mehistumise, maailmavaatelise väljakujunemise aega. Need olid ideelise karastumise aastad mitte ainult luuletuse autorile, vaid kõigile eesti nõukogude kirjanikele. Üha jõulisemalt kõlas nende teostes patriootiline uhkustunne Nõukogude Liidu, suure sotsialistliku kodumaa üle. Sisutihedaks luuletuseks sel teemal oli Jaan Kärneri «Suur Oktoober», mis on apoteoos Oktoobrirevolutsiooni saavutustele — sotsialismi rajamisele ja rahvaste vendlusele:

Prometheuslik vaim, mis inimkonna hüveks
on tule taevast toond, et võita vaimuööd,
Oktoobris kehastund on võimsaks riigiks-tüveks,
mis kaitseb kõigi vaba loomingulist tööd,
kus iga haru, oksa — rahvast suurt ja väikest —
seob sama õigus maitsta vabaduse päikest.

Nõukogude Eesti vabastamisele pühendasid teoseid paljud luuletajad ja prosaistid, kes saabusid tagasi sünnimaale pärast fašistide minemakihutamist. Nendega ühinesid okupatsioonisurvest vabanenud kirjanikud.

Vabastuslahingute värsid kutsusid okupeeritud alade elanikkonda välja astuma okupantide vastu ning kajastasid armee-võitja tõkestamatut rünnakuhoogu ja rahva rõõmsat ootuseärevust. Sünnimaale tagasituleku rõõm seguneb neis värssides viha ja kurbusega fašistide poolt laastatud linnade ning hukkunud seltsimeeste pärast. Ent ka kõige valusamas leinas jääb kõlama kirglik tahe elada ja ehitada (J. Kärneri «Kojutulek», J. Semperi «Vabastatud Tartule», «Vabastatud Narvale», R. Parve «Emajõelinnale», M. Raua «Narva», «Koduteel», J. Barbaruse «Jälle kodupinnal», «Lauluisa külastamas», «Vabastatud Võrus», D. Vaarandi «Tallinna lävi», «Vana Tallinn», M. Nurme «Kojutulek»).

Fašistlikust orjusest vabanenud eesti rahva kirka rõõmu väljendajaks olid Juhan Sütiste luuletused «Esimene tere», «Tulen siis . . .», «Te tulite». Need on südamepõhjast öeldud tervitussõnad armeele-vabastajale ja seltsimeestele:

Te tulite. Te karmis võitlusluules
keeb valuviha, julgus, endausk.
Mis annan vastu? Verihaav veel huules,
mis sinna salvas vaikimisetusk.
Mu võitlusvärss läks lendu meretuules,
kui tummalt algas trellidega pusk.

. . . . . .

Nüüd lähme koos. Nüüd enam me ei väsi,
nüüd kodumaa on meie jõud ja võim —
töö, võitlus, metsad, meri, mullapinnas
koos saagu lauluks sõnas kui ka rinnas.

(*«Te tulite»*.)

Taasalanud ülesehitustööst laulsid kõik eesti nõukogude luuletajad. Loova töö paatosest on kantud J. Kärneri luuletused «Vabastatud Eestile» ja «Eesti jääb vabaks», M. Raua «Külvaja» ja hoogne «Töölaul»:

Ei varemeil vajata leina,
vaid jõudu ja armastust tööks,
mis kivid ja palgid tooks seina,
laed kataks ja katused lööks.

Sellest kõnelevad P. Rummo luuletused «Randlaste laul», «Noorusjõud», «Jõudu tööle» ja R. Parve värsid Tallinna taastamis-pühapäevaku puhul («Tänane päev»).

Ajal, kui Eesti NSV-s algas sõjahaavade parandamine, sotsialistliku majanduse ja kultuuri taastamine, jätkas Nõukogude armee võidukat lahinguteekonda fašismijõudude purustamiseks.

Nõukogude Liidu vabastuslikust missioonist, Isamaasõja viimase etapi võitlustest kõnelesid J. Kärneri, R. Parve, J. Barbaruse jt. luuletused.

Fašistlikust vanglast vabanenud A. Antsoni satiirilised värsid, mis valikkogus ilmusid pärast autori surma («Epigrammid», 1946), häbimärgistasid aplaid «maailmavallutajaid» ja hoiatasid uue sõja plaanitsejate eest.

Kirglikult võitlevaid värsse fašismi vastu kirjutas J. Sütiste («Oktoober», «Näärioöl», «Taline torm»). Luuletus «Tervitus teile, võidukad väed!» on raevukas süüdistus fašistlikele vandaalidele, kes enese taha

jätsid võllaid ja varemeid, massihaudu ja elusate tuleriitu. Pärast seda kõike ei saa ükski ausameelne luuletaja jääda võitlusest kõrvale, ei saa «laulda süütult lumehelbest ega tähtedevööst». Luuletuse põhiideed väljendab kirjaniku innukas pöördumine Nõukogude armee — revolutsioonilise tõe ja demokraatiajõudude lipukandja poole:

> ... tervitus teile, võidukad väed,
> tervitus tõele ja rünnaku hoole!

Paremini kui keegi teine eesti luuletajaist väljendas Sütiste tõde, et ilma fašismi täieliku, lõpliku purustamiseta ei saa rahvastel olla inimväärset elu. Ning Sütiste luule kutsub ründama ja vihkama — inimeste tuleviku nimel.

Koos kõikide Nõukogudemaa rahvastega ja ausate inimestega kogu maailmas tervitasid võitu fašistliku agressori üle Nõukogude Eesti kirjanikud. Ei leidunud ainsatki poeeti, kelle värsid poleks kajastanud võidupüha juubeldust, rahvahulkade rõõmu saabunud ülesehitava töö päevadest ja nõukogude inimeste valmisolekut kaitsta kättevõidetud rahu.

Eesti nõukogude kirjanduse saavutused Suure Isamaasõja perioodil. Sõjajärgsele ülesehitustöö ajajärgule võis eesti kirjandus vastu minna eelnevatel aastatel omandatud rikkalike kogemustega, nii ideeliselt kui ka meisterlikkuse poolest kasvanud kirjanikekaadriga.

Mitmed luuletajad, kelle kirjanduslik tegevus algas kodanlikus Eestis, jõudsid Isamaasõja aastail oma loominguliste võimete kõrgperioodi.

Johannes Barbarus (12. I 1890—29. XI 1946) töötas täie pingega sõjaliste, poliitiliste ja kirjanduslike ülesannete täitmisel. Ta esines artiklitega ja mobiliseerivate kõnedega raadios, evakueerunud eestlaste fašismivastaseil

miitinguil, rahvuslikes väeosades, noorsoo kokkutulekuil, kirjanike konverentsil.

Oma avasõnas esimesel eesti nõukogude kirjanike konverentsil Moskvas ütles Johannes Barbarus: «Kuni 1940. aastani tundsime puudulikult Nõukogude Liitu ja tema kirjanduslikke saavutusi tervikuna, ja saatuse tahtel me ei saanud olla lähedalt seotud suure vene rahva nõukogude kultuuri ja kunstilise loomingu arenguga, rääkimata arvukate nõukogude vabariikide kultuurilisist saavutusist... Kui meie, kõige noorema nõukogude kirjandusega kõige noorema nõukogude vabariigi evakueerunud kirjanikud, oleme kogunenud kokku külalislahkesse Moskvasse, siis haarab meid tunne, et me ei ole siin mitte külalised, vaid omad inimesed. Kuigi räägitakse ja kirjutatakse, et «inimene ilma kodumaata on ööbik ilma lauluta», — jätkame me siiski laulmist, võitlust, ja me võidame, sest meie ei ole mitte üksi; ja me pole ka kodumaata, sest selleks on meile saanud ja jääb igavesti suur paljurahvuseline Nõukogude Liit.»

See tunnetus läbib ka Barbaruse sõjaaegseid luuleraamatuid «Relvastatud värsid» (1943) ja «Rindeteedel» (1944). Neis arendab Barbarus uut moodi oma loomingu ammuseid teemasid ja toob sellesse paljugi päris uudset. Võitlus fašismi vastu, mis Barbaruse luules oli tugevasti kõlanud juba hulk aastaid enne sõda, omandas nüüd veelgi konkreetsema sisu. Kui ta varem fašistliku ideoloogia vastu astus üksnes veendumuste jõuga, siis nüüd loob ta oma värssides lisaks veel satiirilis-groteskseid vallutajatüüpe ning süüdistuspilte tuleasemetest ja rindeteedest. Isamaalüürika oli Barbaruse loomingus täiesti uueks leheküljeks, sest kodanlikul ajal hoidis teda sellest eemal vaen natsionalistliku piiratuse vastu. Nüüd ei hoidu Barbarus väljendamast sünnimaa-armastuse hellemaidki tundeid värsitsüklites «Koduunelmad», «Kodu kutsub»,

«Jälle kodupinnal», sest need ühinevad tal ideeliseks tervikuks luuletustega Suure Oktoobri kodumaast ja Kommunistlikust Parteist.

Barbarus jääb oma väljakujunenud loomingumaneerile truuks selles mõttes, et ta luules domineerib probleem, mitte aga pildimaaling. Samal ajal aga sugeneb ta värssidesse endisest rohkem pilte kujundavaid detaile. Südamlikud kirjeldused sõjapäevade Moskvast ja Leningradist, nägemused sünnimaa loodusest tõid Barbaruse luule publitsistlikku põhilaadi suuremat tundeküllust. Kui varem Barbaruse ideeluule taotles eelkõige haritlaslugeja mõtete äratamist, siis nüüd pöördus see ühtaegu rahvahulkade poole ja kõneles südamele. Ta saavutas seda poeetilise keele selgemaks ja lihtsamaks muutmisega. Barbaruse omaaegseid keeruliste lausetega värsse oleks võimatu olnud laulda. Mitmed ta sõjaaegsed luuletused aga innustavad heliloojaid kirjutama neile viise, näiteks «Ma kuulatan ...», «Me püha Eesti kodumuld», «Me tuleme võidusammul», kantaat «Suur Oktoober» jt. Žanriliselt on Barbaruse Isamaasõja-aegne looming mitmepalgeline: siin on antiikses värsimõõdus poeetilisi deklaratsioone ja dünaamilisi võitluslaule, ajaloolisi poeeme ja ballaade, satiiri ja looduslüürikat. Mõnedes neist rakendab Barbarus folkloori poeetilisi võtteid, mis samuti tunnistab ta luule arenevat rahvalikkust. Asjaolu, et Barbaruse kõnesid ja luuletusi läkitati lendlehtedena Eestisse, väljendas eriti ilmekalt uut arenemisjärku ta loomingus: see oli hoogsalt välja tunginud kitsast lugejateringist.

1945. a. anti Barbarusele Eesti NSV teenelise kirjaniku aunimetus. Sel ajal oli Barbarus jälle täie energia ja sihikindlusega rakendunud Nõukogude Eesti riiklikku, majanduslikku ja kultuurilisse ülesehitamisse. Uusloominguks jäi Barbarusel sõjahaavade parandamise pinges

vähe võimaiust. Tema ajakirjanduses ilmunud luuletused «Rahulaul», «Töölaul» jt. kutsuvad kaasa töörohkesse tänapäeva. Oma autobiograafias kirjutab ta: «Mul on kolm elukutset — arst, poeet, poliitikategelane — ja ma armastan väga neid kõiki. Ma tahan vaid öelda, et igas neist püüdsin ma rahvast teenida kogu oma jõuga.»

Juulis 1946 andis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium Johannes Barbarusele ta teenete eest Nõukogude Eesti ülesehitustöös kõrgeima autasu — Lenini ordeni. Sama aasta 29. novembril Barbarus suri. Leinates mehist ja sirgjoonelist võitluslaulikut, eesti nõukogude kirjanduse üht alusepanijat, tuletas eesti töötav rahvas tunnustusega meelde Barbaruse elutööd.

Aastail 1948—1950 ilmusid J. Barbaruse teosed kolmes köites. Eri raamatutena on tema luuletusi vene keeles Moskvas välja antud 1943. ja 1947. aastal.

Isamaasõja aeg ja esimesed sellele järgnenud aastad kujunesid viimaseks loominguperioodiks ka **Jaan Kärnerile** (27. V 1891—3. IV 1958). Ka tema andis sellal parima osa oma ühiskonnaluulest. Ta värsivihikud «Kodumaa käsk» (1943) ja «Viha, ainult viha» (1944) võitsid endale koha eesti luule põhivara hulgas. Neis peegeldus selgesti eesti nõukogude luule algaastatele iseloomulik arengusuund — nõukogude korra poeetiliselt kuulutamiselt sotsialismimaa tegelikkuse lähemale kujutamisele. Nii loob Kärner värssvisandeid Uraalist ja noortest tööstuslinnadest. Need olid esimesed sammud selletaoliste ainealade toomisel eesti luulesse. Peamiseks jäid Kärneril siiski pateetiline võitlussekutse ja sünnimaale pühendatud lüürika. Veel kunagi polnud ta loodus- ja kodukohalüürikat läbinud nii aktiivne elutunne, tegudele innustav armastus. Läbinisti võitlev hoiak andis ka Kärneri eepilistele paladele (ajaloolised poeemid ja ballaadid) kaasaegselt kõlava mõtte. Kärneri sõja-aja luule on

sõnastuselt ja pildikeelelt selge. Enamasti kasutab autor põliseid kindlaid vorme (sageli nelikstroofi). Ta värsid ei hiilga väljendusvahendite uudsusega, kuid neis on siira elamuse ja lihtsuse jõudu. Paljud neist muutusid laludeks, osa trükiti lendlehtedel okupeeritud Eesti elanikele. Isamaasõja aastail kujunes Kärner tugevaks oma palgega nõukogude luuletajaks, kelle luule on rahvalik nii sisult kui vormilt.

Jaan Kärneril on tunnustusväärseid saavutusi ka Gribojedovi, Puškini, Lermontovi, Krõlovi ja Majakovski teoste tõlkijana. 1946. a. anti Kärnerile Eesti NSV teenelise kirjaniku aunimetus. Sel aastal täitus 40 aastat Kärneri luuletajatee algusest. Kirjanik oli tulvil loomingulist energiat ja kavandas poeemi, milles tahtis kujutada nõukoguliku inimese, nõukoguliku maailmavaate kujunemise ja süvenemisprotsessi. Raske haigus katkestas Kärneri töö. Jaan Kärner suri pärast pikka põdemist 1958. a. Oma parteilise luuleloominguga kuulub Kärner eesti nõukogude luule rajajate hulka.

1961. aastal hakati avaldama J. Kärneri pärandit valitud teoste sarjas. Seni on ilmunud teoste 1. köide («Valitud luulet», 1961). Samal ajal anti Moskvas välja J. Kärneri luule valimik vene keeles.

Eesti kirjanduse fašismivastase rinde kogenud võitlejana andis hinnatava panuse sõjaaegsesse luulesse **August Alle** (31. VIII 1890—8. VII 1952). Endiselt on ta eelistatud loomingualaks satiir, eelkõige epigramm. Alle epigrammid naelutavad raevukalt kinni fašistide sõjaroimi paljudes Euroopa maades, loovad hitlerlike peameeste ja nende käsikute sarkastilisi portreesid ja mõistavad kohut oma rahva reetjate üle okupeeritud maades, sealhulgas Eestis. Alle satiir ei salli kergekaalulist sõnademängu, see on keelelt lopsakas, valmipäraselt pildirikas ja laetud jõulise vihkamisega. Ka Alle kuulus nende

kirjanike hulka, kelle värsid Isamaasõjast jõudsid kohe ka teisele poole rindejoont — ta värsivalimikku «Epigramme» (1944) heideti lennukeilt Eestisse.

Sõjajärgseil aastail töötas A. Alle ajakirja «Looming» toimetajana kuni surmani.

1954. a. avaldati trükis A. Alle «Valitud tööd».

Teravmeelseid satiirilisi luuletusi okupatsiooniaegsete võimukandjate pihta kirjutas sõja ajal ka Johannes Semper. Temal oli see samuti varasema fašismivastase tegevuse jätkuks. Värsivihik «Ei vaikida saa» oli esimeseks kokkuvõtteks Semperi nõukogude-aegsest loomingust. See tähistab murrangut ta luules, mis varem oli keskendunud kitsalt-isiklikule. Kõige tundetihedama osa luuletuskogust moodustavad kujutluspildid vaevlevast sünnimaast, kahele poole rinnet jäänud lähedaste inimeste igatsustest ja võidutahtest. Tõsiseks loominguliseks saavutuseks J. Semperile oli Eesti NSV hümni sõnade loomine 1944. a. kevadel Leningradis.

Kiire arengu tegi Isamaasõja sündmustes läbi Mart Raud. Ta sõjaperioodi luuletusi hõlmavad kogud «Sõjasõna» ja «Uued sillad» kõnelevad kirjaniku maailmavaatelisest selgimisest ja ta võimete hoogsast kasvust. Esileulatuvad on ta partisanivõitlust ja sõjatandrit kujutavad eepilised luuletused, eriti ta heroilised ballaadid tõsielust võetud ainetel. Küpse sõnameistrina esineb Raud Moskva-tsükli luuletustes. M. Raua värssidega astus eesti luule lähemale Isamaasõja-päevade inimese kujutamisele. Raud oli ka heatasemeliste novellide autoriks.

Luuletajate vabanemine kodanliku mineviku järelmõjudest ei saanud olla täielik ja üheaegne. Formalistliku luulekeele igandeid leidub peaaegu kõikide poeetide selleaegseiski värssides. Siiski tähistasid Isamaasõja-aastad reale eesti poeetidele oma tee leidmist nõukogude kirjandusse. Tuntud nimedele lisandus nimelt sel ajal noori

arenevaid talente: Debora Vaarandi, Juhan Smuul, Paul Rummo, Ralf Parve, Minni Nurme, Aira Kaal, Ilmar Sikemäe. Need kirjanikud, kelle nõukoguliku ellusuhtumise kujundajaks oli Suur Isamaasõda, tõid luulesse noore põlvkonna innuka ja siira kaasaelamise oma kangelaslikule ajale.

Proosa- ja draamateoste vähesuse põhjuseks olid eelkõige kirjanikekollektiivi tabanud kaotused. Sõjapäevil hukkusid võimekad prosaistid J. Madarik, E. Tammlaan, E. Kippel, J. Ruven. Osa demokraatlikke kirjanikke oli olukordade sunnil jäänud okupeeritud territooriumile. Loomingulise staažiga prosaistidest õnnestus evakueeruda ainult August Jakobsonil ja Aadu Hindil. Ometi kujunesid Isamaasõja-aastad viljastavaks teguriks ka proosa- ja draamakirjanduse edasisele arenemisele: sõjatandril kogetu sai maailmavaatelise küpsemise ja loomingulise kasvu aluseks prosaistide uuele vahetusele — Eduard Männikule, Hans Leberechtile, Paul Kuusbergile, Egon Rannetile, Villem Grossile, Ants Saarele ja teistele.

Ajaloolised olukorrad, milles sündis sõjaaegne eesti nõukogude kirjandus, tingisid ka mõningaid selle nõrku külgi. Okupeeritud Eesti olude puudulik tundmine põhjustas okupatsiooni ja partisanivõitlust käsitlevate tööde süžeede ehitamist oletatavatele situatsioonidele. Taoline puudus andis ennast tunda peamiselt draama- ja proosažanris. Näidendite ja novellide temaatika oli kitsavõitu. Rindeolukordi kujutavad proosateosed ei võtnud endale veel ülesannet näidata seda ajastule tüüpilist joont, mis iseloomustas inimeste kujunemist Nõukogude armee eesti väeosades — kodanlikust minevikust kaasatoodud eelarvamuste ja igandite ületamist. Ent ka hetkevalgustuste

abil andsid paljud kirjanikud meeldejäävaid võitlejakujusid.

Isamaasõja perioodi eesti kirjandusele oli iseloomulik rahva minevikuvõitluste romantiline kujutamine ajaloolistes jutustustes ja eepilises luules. Sellised teosed teenisid olevikku ja tulevikku ning sellistena olid osaks sotsialistliku realismi kirjandusest. Romantiline käsitluslaad avaldus muu hulgas ballaadižanri elustamises, folkloori ainete ja poeetiliste võtete rakendamises, mineviku kirjanduse heroiliste lehekülgede sümboolses sidumises olevikuga. Romantiline paatos läbib sellal ka kogu kaasaja-ainelist kirjandusloomingut. Võrreldes sõja alguse luuleteoseid sotsialismimaa kujutamisega järgnevail aastail, saab ühtlasi nähtavaks luule rikastumine uute intonatsioonidega, värske pildistikuga, nähtu ja kogetu realistliku jäädvustamisega. Siit said alguse mitmed uued teemad, mis taasvabastatud Nõukogude Eestis arenesid keskseks ja peamiseks. Ühelt poolt romantiliste sugemete põimumine poeesiasse ja teiselt poolt kiire ja otsene vastamine suure sõja konkreetsetele sündmustele andsid eesti nõukogude luulele erakordselt võitleva tundetooni. Selliselt peegeldas see oma kõrge emotsionaalse pingega aega.

Kordumatut omapära lisas Suure Isamaasõja perioodi eesti kirjandusele asjaolu, et selles kõige tähtsamale kohale tõusis luule. Luuletus muutus kõige levinumaks kirjandusliigiks: seda deklameeriti eraldi ja muusikalis-kirjanduslikes põimikutes, luuletusi viisistati ja nad levisid lauludena väeosades, tagalas ja raadio kaudu ka okupeeritud Eestis. Sellise sideme rahvaga võis leida ainult temaga ühist elu elav poeesia.

Nende aastate eesti nõukogude kirjanduse iseloomulikemaks jooneks oli keskendumine ajajärgu võitlusülesannetele. Selles mõttes jäi peale värsi- ja novelliraamatute

ilmekaks kirjandusloolisek dokumendiks almanahh «Sõjasarv», milles ei leidu apoliitilisi lehekülgi. Sõjajärgne eesti kirjandus vallutas uusi ainealasid, lõi uusi ja mitmekülgsemaid väljendusvorme, kasutas loovalt Suure Isamaasõja perioodil kogutud elamuste, teemade ja ideede varusid.

Eeskätt Suures Isamaasõjas kogetule toetub kuni tänase päevani suur osa rahu eest võitlevast eesti kirjandusest. Siia kuuluvad Eduard Männiku, Hans Leberechti, Paul Kuusbergi proosateosed nõukogude inimeste kangelastegudest ja August Jakobsoni dramaatiline satiir sõjaõhutajate pihta. Neist aastatest ammutab veenmisjõudu Juhan Smuuli, Johannes Semperi, Ralf Parve, Debora Vaarandi, Mart Raua, Paul Rummo, Aira Kaalu, Hugo Angervaksa, Uno Lahe, Erni Hiire, Vladimir Beekmani, Manivald Kesamaa rahu kaitsmise paatosest kantud luule.

PUBLITSISTLIK LEHEKÜLG EESTI KIRJANDUSE AJALOOST

(Isamaasõja rinnetel ja Nõukogude tagalas tegutsenud eesti kirjanike läkitused sünnimaale)

1

Üks Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sõjaaegseid lendlehti kutsus okupeeritud Eesti elanikkonda hoidma kirjandust, mis fašistlike võimude poolt hävitamisele oli määratud. Lendlehes öeldi: «Teadke, et hää raamat on tõhus relv, iga raamatukogu on suur arsenal! Hoidke ja kaitske seda relva — eesti rahva vaimuvara kangelaslikult!» [1]

Ei ükski ajajärk eesti kirjanduses pole sõnarelva hinnanud nii kõrgelt kui Suure Isamaasõja aastad. Sealt ka see ainulaadne kirjandusloolise fakt, et lennukitelt okupeeritud Eestisse heidetud lendlehed sisaldasid sageli luuletusi — Nõukogude Liidu uue hümni sõnadest [2] Koidula värssideni:

Ülesse! Kuristik jalgade ees!
Ülesse, isamaa, nagu üks mees!

---

[1] Eestlased! ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 78, l. 51.

[2] Eesti koolinoored! EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Arhiiv (edaspidi: EKPA), F 32, nim. 3, t. 13, l. 29.

Kas sind hädaoht ei ärata veel?
Tõtake! kodumaa käsi ja keel![3]

(*«Ülesse unest!»*)

Need lendlehed, mida mitmesajatuhandelistes tiraažides paisati siiapoole rinnet, on samavõrra poliitilised kui kirjanduslikud dokumendid. Nad kehastavad seda uut kvaliteeti, mille noor eesti nõukogude kirjandus saavutas sel kangelaslikul ajal: üldrahvaliku ja isikliku eesmärgi ühtsust. Nad on tõenduseks, et sotsialismimaa tagalasse siirdunud eesti poeetide luuletused olid saavutanud ideelise mõjujõu, mis pani nad kõlama proklamatsioonidena. Umbsete päevade Eestisse tõid lendlehed-luuletused suure fašismivastase võitluse kutset. Sellised olid Johannes Barbaruse «Maailma needus», «Me tuleme» [4], «Kes keegi on . . .», «Noorte hüüd» [5], Jaan Kärneri «Tütarlaps vangipõlves», «Meeldetuletus» [6], Johannes Semperi «Tund varsti käes», «Nad röövisid» [7], Erni Hiire «Ei kummardu!» [8]. Hitlerlike maailmavallutajate ja nende käsikute nurjatusi häbimärgistasid August Alle lendlehtedena levitatud epigrammid «Ülemtimuka ahastus» [9], «Vatsamees Göring», «Goebbels» [10], «Sakslaste taevas — eestlaste põrgu» [11], «Reetur Soodla» [12], «Reeturi ema» [13],

---

[3] Eesti kooliõpetajad! EKPA, F 32, nim. 3, t. 16, l. 229.
[4] Fr. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riiklik Avalik Raamatukogu (edaspidi: RAR), Raamatupalati fond, t. T, p. 166.
[5] EKPA, F 32, nim. 3, t. 2, l. 61.
[6] RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 167.
[7] Sealsamas, p. 50.
[8] Sealsamas, p. 164.
[9] Ralf Parve valduses.
[10] Sealsamas.
[11] Sealsamas.
[12] RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 11.
[13] Sealsamas, p. 10.

«Pill tuleb pika ilu järele»[14]. Vastuseks okupantide sõiduvette kistud eesti kirjanike üleskutsele läkitas Alle oma tapvalt lakoonilised read:

> Too juudakamp pole kuigi rivikas:
> kolm müüdavat hinge, Gestapo selli —
> pikk «peninukk» Gailit, Mälk ja Kivikas.
> Mis puutub üleskutse allkirju teisi —
> vist tunneme Himmleri sulaste kuratelli,
> kes kaitseingleina kõrval seisid.[15]

Samadele adressaatidele oli määratud Alle «Peninukid Eestit päästmas...», mis läks teele EKP KK lendlehega «Eestlased! Pidage meeles ja märkige üles kõik saksa okupantide kuritööd Eesti NSV-s»[16]. Ka Hugo Angervaks esines lendlehes satiiriliste paladega — «Talumees ja Hitler», «Talumees ja hitlermadu»[17].

Võitlussekutse kandis ka eesti rahva minevikku haaravaid poeetilisi lendlehti — Johannes Barbaruse «Jüriöö süiti»[18] jt. Veel tugevamini kõlas see traagilistest luulepiltidest, mis kujutasid sünnimaa kannatusi okupantide ikkes ja sõjatules (Mart Raud, «Narva»[19], Johannes Semper, «Ei unusta»[20], Jaan Kärner, «On orjastatud me kodumaa»[21]).

---

[14] Ralf Parve valduses.
[15] RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 7.
[16] EKPA, F 32, nim. 3, t. 16, l. 60.
[17] Eesti talupoeg! Ära usu fašistliku hundi juttu. EKPA, F 32, nim. 3, t. 16, l. 218.
[18] Eestlase kalender 1943. a. (Lendleht.) EKPA, F 32, nim. 3, t. 9, lk. 58.
[19] RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 54.
[20] Sealsamas, p. 53.
[21] Sealsamas, p. 165.

Me nutt on kuivand kurku kibedaimaks vihaks,
me valu sadestunud karmiks, kiviseks.
Kui sõna elav iganes on saanud lihaks,
siis sõna meis on sirgund kindlaiks rivideks.
See sõna: kättemaks!...

— nii kirjutas Jaan Kärner lendlehe-luuletuses «Partisanid-tasujad»[22]. Johannes Semperi lüüriline läkitus sisendas võidutahet ja tuleviku-usku:

Sest sina, mu rahvas, sa tiivastlastu,
maaslamaja, liikmed kõik losa,
toibud lennakus uues.
Sinu osa
on: — valudest jõudu juues
tõusta tuhast.[23]

(*«Ei vaikida saa»*)

Lendlehtedelt, millega Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee pöördus okupeeritud Eesti elanikkonna poole, leiame ikka jälle ka kirjanike, kunstnike, heliloojate allkirju. Sel vastutusrikkal ajal astusid eesti nõukogude kirjanikud ette aktiivsete ühiskonnategelastena, tõestades oma solidaarsust Kommunistliku Parteiga.

---

[22] RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 165.
[23] Sealsamas, p. 180.

2

...kõneleb Moskva —
Doni ja Keskrinde sektorid
murravad,
ründavad
vaenlast.
Üle Peipsi jää, üle lume,
kuulake —
kõmab ju võidukalt
kanonaad kume.
Varsti fašistide võimu alt,
Eesti, sa
vabana tõused![24]

(*Mart Raud, «Kuulake!»*)

Eesti nõukogude kirjanike peamiseks tribüüniks sõjaaastail olid kirjanduslikud väljaanded Moskvas ja Leningradis, samuti Nõukogude armee eesti väeosade ajalehed. Laiema lugejate ringini jõudmiseks pidi eestikeelne trükisõna liikuma koos rindelehtede toimetustega läbi lahingualade ning reisima viieteistkümnesse oblastisse ja vabariiki, kus Eesti NSV-st evakueerunuid elas suuremal hulgal. Eestisse ulatus see lugemisvara vaid eelmärgitud lendlehtede näol. Sellises olukorras omandas eesti nõukogulikus kultuurielus senisest tähtsama koha raadio. Eestikeelsed raadiosaated viisid kultuuritegelaste elava sõna Nõukogude armee Eesti Rahvuskorpuse võitlejateni ja tagalas töötavate eestlaste keskele. Täiesti asendamatud aga olid need saated ühenduse pidamisel okupeeritud kodumaaga.

---

[24] Eestlaste kalender 1943. a. (Lendleht.) EKPA, F 32, nim. 3, t. 9, l. 59; raadiosaade 20. I 1943 Moskvast (autori esituses). ORKA F R 1590, nim. 1, t. 149, l. 271.

Juba kaheksa päeva pärast Tallinnast taganemist organiseeriti eestikeelsed raadiosaated Leningradist ja Moskvast.[25] Neil rasketel aegadel, kui kogu Nõukogudemaa muutus võitlusleeriks fašistliku vallutusarmee vastu, oli ka Nõukogude Eesti raadio üheks väikeseks lõiguks hiiglaslikul tandril. Blokaadipäevade Leningradist allesjäänud saatematerjalidel leiame pommirünnaku tekitatud tulekahju jälgi. Esimese sõjasügise kaastööl leiame teiste hulgast ka peatselt hukkunud kirjaniku Enn Kippeli nime.[26] Ent ka rindest kaugemale viidud raadiotoimetuste tegevus nõudis sellal ebatavalisi jõupingutusi. Selles töös algul esinenud raskusi iseloomustab üks J. Barbaruse kirju, saadetud 6. jaanuaril 1942. a. Tšeljabinskist Kuibõševi eestikeelsete saadete toimetusele:

«... Katsun täita minimaalses ulatuseski Teie soovi — kaastööd saata, nii juhuslik, kui see ka ei oleks. Suure rutuga sain lühikese proosapala paberile visata ja saadetavad värsid on samuti ilma tuleproovita ja üldkorras mobiliseeritud. Eriülesandeid neile usaldada ei saa, ja võib-olla sobib neist ainult üks kasutamiseks. Kui tuleb kunagi aeg, kus vähegi luulele anduda saab, siis pean raadiosaate tingimusi ja temaatika vajadust silmas. Praegu palun leppida selle kiirkaastööga! Tegin aastavahetuse kõnes siin kõigile seltsimeestele südamelähedaseks — olla kontaktis meie sünnimaaga, kõnelda meie sinnajääjatega õhu kaudu. Lubati kindlasti ja vist sms. Jakobson saadabki midagi.

---

[25] Ülevaadet käsitletavate aastate raadiotööst vt. Silvia Palu, Nõukogude Eesti Raadio Suure Isamaasõja ajal. TRÜ diplomitöö, 1958.

[26] E. Kippel, Hävitame viimseni saksa okupandid, kes laastavad meie maad. (Saatekava nov. 1941.) ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 72, l. 30.

Põeme ju samuti raamatutepõuda. On ju meie luuletajail ja proosameestel küllalt palu 1934. a. võitlusest vapsidega, — seega ei puuduks antifašistlik materjal laiemas ulatuses, ent seda ei ole vist seltsimeestel kaasas. Olnuks brošüür «Vastutusrikkal ajal» siin, siis saaks Vilde fašismivastase läkituse (kirjandusliku testamendi) ja teisi samas koguteoses ilmunud artikleid uuesti kasutada. Ehk õnnestub mul kuidagi mainitud raamatut leida, kuigi selleks on vähe lootust. Sms. Andresenil oli mõni üksik värskem väljaanne, nagu «Tõe ja relvaga», ehk kõlbaks säältki midagi õhku paisata. Kui teostub Moskva sõit, siis katsun selleks kaastööd hanki, et ka sms. Semperil midagi õhku saata oleks.» [27]

Sõja alguseajal, kui kaastöölised olid alles laiali pillatud, tuli eestikeelsete saadete organiseerijail olla sageli ühel hoobil autor, toimetaja, tõlk, diktor ja näitleja. Nii leiame ühel vähestest Kuibõševi-perioodi materjalidest — Paul Järva (= Paul Rummo) «raadiofilmi» stsenaariumil [28] — osatäitjate loetelu, millest nähtub, et Paul Pinnaga koos esinesid kuuldemängus inimesed, kes eluilmaski näitlejaametit polnud proovinud. Vajadus kiiresti ja tabavalt reageerida «Landessender Revali» fašistlikule demagoogiale ajendas raadiotoimetuste töötajaid improviseerima vastulööke ka ilukirjanduslikus vormis. Nii on saatematerjalides säilinud üsna heatasemelisi satiirilisi värsse neiltki autoritelt, kes oma põhialalt kirjanduseinimeste hulka ei kuulunud (H. Habermanilt jt.). Sedamööda, kuidas Moskvasse ja seejärel taas Leningradi

---

[27] J. Barbarus O. Lauristinile 6. I 1942. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 74, l. 237—239.

[28] Säilinud üksnes stsenaariumi venekeelne tõige: За свободу. Радиофильм Пауля Ярва. Куйбышев, февраль 1942 г. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 78, l. 277—284.

eesti kirjanduse- ja kunstirahvast koondati ning tihenesid sidemed rinde- ja tagalakirjasaatjatega, täitsid eestikeelsete raadiosaadete toimetused järjest rohkem kirjanduslike jõudude mobiliseerija osa.

EKP Keskkomitee büroo märkis oma selleaegseis otsustes Üleliidulise Raadiokomitee Eesti toimetuse töö kohta, et poliitilise ja sõjalise selgitustöö kõrval on raadio ülesandeks valgustada eesti kirjanike, kunstnike ja eesti riiklike kunstiansamblite tegevust Isamaasõja rinnetel ja tagalas.[29] Büroo otsuses 12. maist 1943. a. osutati vajadusele suurendada saadete arvu, mis selgitaksid Kommunistliku Partei ja nõukogude võimu poliitikat rahvuskultuuri arendamisel Eestis pärast sõja lõppu. Samas otsuses nõuti raadiosaadete kunstilise taseme tõstmist ja žanrilist rikastamist. Abinõude hulgas, mis tagasid viimase nõude täitmist, oli alalise kontserdiansambli moodustamine raadioprogrammi sisustamiseks.[30]

Arhiivides säilinud saatematerjalid annavad ainult osalise ülevaate kirjanike, heliloojate, interpreetide ja eesti riiklike kunstiansamblite ühisloomingust raadios. Siiski on neidki katkendlikke üleskirjutusi jälgides võimalik teatud määral taaselustada saateid, mis ühtekokku moodustasid iselaadse suusõnalis-muusikalise almanahhi.

Kirjanike ja kriitikute panus sellesse almanahhi on üsnagi kaalukas. Siit leiame rohkem kui kolmekümne literaadi kaastööd. Aktiivsema osavõtuga paistavad silma J. Semper, H. Angervaks, O. Urgart, M. Raud, M. Laosson, A. Alle, J. Barbarus, A. Hint, E. Hiir, A. Jakobson, J. Kärner, N. Andresen, P. Keerdo, L. Remmelgas, P. Rummo, R. Parve, D. Vaarandi, J. Smuul,

---

[29] EKPA, F 1, nim. 1—3, t. 181, l. 79—80.
[30] Sealsamas, l. 123—127.

A. Kaal, L. Promet, A. Tulik, O. Samma, K. Taev, M. Jürna. Mahuka osa kaastööst moodustab poliitiline ja kirjanduslik publitsistika. Siia kuulub ka rinde- ja tagalakorrespondents, mille saatjateks on sageli noored kirjandusse astujad. Tähtsal kohal on värsid ja proosapalad autorite endi esituses, luuleklassika ja eesti nõukogude poeetide uuslooming näitlejate vahendusel või — viisistatud kujul — koorikollektiivide ja solistide ettekandes, estraadipalad, ilukirjanduslikud tõlked. Omaette peatükiks on kirjanike looming spetsiifilistes raadiosaate-vormides: vestlused, montaažid, sõnalis-muusikalised põimikud, kuuldepildid, instseneeringud. Eriti viimases osas leidub sellist kirjanduslikku kaastööd, mida ei siis ega hiljem ole trükis avaldatud. Üldiselt aga kasutasid raadio ja trükisõna vastastikku teineteist või siis andsid autorid kaastöö üheaegselt mõlemale poole. Nii loeme ühest A. Jakobsoni kirjast raadiotoimetusele:

«Pikka juttu teha saadetavatest paladest vist ei maksa: kui loete, näete ja otsustate ise kõige paremini. Kasutage, mida saate, mida ei saa, visake paberikorvi (väljaarvatud näidend «Kangelased», kuna ma tahaksin seda siiski säilitada). Mis seal salata, — kõigepealt olen üsna nõrgake pisivormis ja teiseks puudub mul oskus propagandalise ülesande ühendamiseks kirjanduslikult teatud hinnangut välja kannatava kvaliteediga. Aga heast ja siirast-ausast tahtest üksi igakord ei aita.

Muide — siiski paar sõnakest näidendist «Kangelased». Selle asjakesega on lugu nimelt säärane, et ma kirjutasin selle Fadejevi (Nõuk. Kirjanikkude sekretäri) ülesandel Moskva ajakirjade tarvis, ja «Октябрь» võttis ta oma töökavasse. ... Mis puutub tema kõlbulikkusse kuuldemänguks, siis selle kohta ma ise midagi otsustada ei tea, kuna ma pole näinud oma ihusilmaga veel ühtki kuuldemängu-teksti.

Edaspidise töökava kohta võiksin praegu ütelda ainult nii palju, et mul on raadio jaoks mustandina enamvähem valmis kaks lühiartiklit... ja rida lühipildikesi fašistide verisest palest.» [31]

Mõlemast eespool tsiteeritud kirjast nähtub, et autorid mõistsid raadiokaastöö erijoontena publitsistlikku sihiselgust ja lakoonilist vormi. Raadioläkitused kujunesid niisiis omaette mõjuteguriks kirjanike loomingulises töös.

Ehkki algselt raadio jaoks tehtud käsikiri jõudis enamasti seejärel ka perioodikasse [32], pakub raadioarhiivi kirjanduslik materjal tervikuna huvi: üksnes selle läbi võis eesti nõukogude kirjanike tegevus Isamaasõja perioodil olla poliitiliseks ja kultuuriliseks faktoriks ka okupeeritud Eestis.[33]

Ka Nõukogude Eesti raadio sõnalis-muusikalise «almanahhi» ideeliseks teljeks oli veendumus, mille J. Barbarus eesti nõukogude kirjanike fašismivastasel miitingul 1. nov. 1942. a. Moskvas — selle ülekanne jõudis ka raadiokuulajateni — sõnastas järgmiselt:

«Hädaoht, mis ripub kõigi rahvaste ja nende tuleviku kohal, kutsub kõiki loovaid jõude andma kõik frondi heaks, meie tulevase võidu saavutamiseks.

---

[31] A. Jakobson O. Lauristinile Tšeljabinskist 3. I 1942. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 74, l. 236.

[32] Nii näiteks kirjutab M. Laosson O. Urgartile Leningradist 27. XII 1943: «Saadan Sulle ühe raadiokäsikirja J. Liivi üle. Võibolla saad edaspidi kasutada «Sõjasarves».» KM KO, Reg. 1955/44.

[33] Tõendeid, et Nõukogude raadiot okupatsiooniajal nii haritlased kui ka muu elanikkond üsna laialdaselt kuulasid, leidub S. Palu eespool viidatud diplomitöös (lk. 60, 71 jt.); vt. samuti Leningradi raadiosaadet 20. IX 1944 «Meie kaastööline Paul Järva (P. Rummo) kirjutab oma kohtamistest kodumaalastega». ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 185, l. 534—537.

... Nii nagu relvil, löögem vaenlast sõnul,
et ühiselt teed murraks meie ründ..!»[34]

Publitsistlikes raadiomaterjalides leiame rohkesti kirjanike sulest pärinevaid poliitilise sisuga artikleid. Näiteid iseloomulikust temaatikast: J. Barbaruse artikkel «Lenin ja riik», J. Kärneri «Nõukogude Eestis eesti rahvas on ja jääb peremeheks oma isade maal», P. Keerdo «Eesti rahvas ei seo iialgi oma saatust saksa fašismiga», M. Raua «Elagu meie maa rahvaste vankumatu sõprus», A. Jakobsoni «Eestlaste ajalugu ja tagurline sakslus», O. Urgarti «Kogu maailma progressiivsed kirjanikud on meiega», P. Rummo ««Kultuurträgeri» nägu», N. Andreseni «Kultuur ja haridus Nõukogude Eestis». J. Barbarus, A. Jakobson, M. Raud, J. Kärner, H. Angervaks, O. Urgart, M. Laosson, E. Hiir astusid selgitava sõnaga välja okupatsioonivõimude poliitiliste ja majanduslike kampaaniate vastu. Nii vanema kui ka noorema põlve kirjanikud esinesid regulaarsetes noortesaadetes: siin on H. Angervaksa kõne «Eesti noored! Asuge aktiivsele võitlusele fašistlike okupantide vastu! Vabastamise päev läheneb!», A. Hindi «Kiri eesti koolinoortele»; A. Hint ja M. Raudsepp (Nurme) koostasid saate kalurinoortele. Vastupanuüleskutse saatis eesti randlasnoortele ka J. Smuul. R. Parve läkitas tervitusi eakaaslastele Eestis kommunistlike noorte — rindevõitlejate nimel. A. Alle ütles 22. nov. 1942. a. Moskva saates: «Eesti noored, praegu seisame suurte ajalooliste sündmuste eelõhtul, mis omavad murrangulist tähtsust kogu maailma rahvaste tulevase saatuse kujundamisel. On kätte jõudnud suur tuulamise aeg, kus terad eraldatakse sõklaist...

Eesti noorus, sinu tee ei ole oma rahva reetjate alatuse

[34] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 61.

räpane rada! Sinu koht ei ole eesti rahva vabaduse matuserongis!» [35]

Samast fašismivastase võitluse vaimust on kantud ka kirjanike osavõtul koostatud raadio-olukirjeldused eesti noorte miitingust Moskvas 1942. a. ning Nõukogude Eesti, Läti ja Leedu kodanike pidulikelt aastapäeva-koosolekuilt; kirjanike individuaalsed ja kollektiivsed pöördumised okupeeritud sünnimaa poole Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu esimesel konverentsil Moskvas 1943. a.; ülekanded Jüriöö ülestõusu 600-ndale aastapäevale pühendatud kontsertmiitinguilt Leningradis ja Moskvas. Olgu rahvusvaheliste töölispühade puhul, olgu seoses eesti rahva ajaloo võitlusdaatumitega — ikka jälle pöördusid kirjanikud sünnimaa poole publitsistlike läkitustega. Oma kõnes saarlaste ülestõusu 600-nda aastapäeva puhul ütles A. Hint: «Aastast 1343 pole küll maakera läinud suuremaks, kuid maailm on siiski palju kasvanud. ... Vanasti polnud isegi maakondade saatused nii tihedalt liidetud üksteisega kui nüüd riikide ja rahvaste omad.

Maailm on läinud suuremaks — ja kunagi pole saarlaste võiduvõimalused pärast 1343. aastat olnud nii suured kui nüüd 1943. aastal. Vanasti polnud Vesse ja Tasuja vahel õiget sidet, — Viktor Kingissepp aga kuulus kommunistlikku parteisse ning Velikije Luki saarlased-eestlased võitlesid sama Lenini-Stalini partei ridades ja juhtimisel.» [36]

Mõistagi oli oluline osa intelligentsi esinemistest pühendatud sotsialistliku rahvuskultuuri probleemidele. Viimaseid käsitlesid J. Kärner sõnavõtus «Kirjanik ja kirjandus Nõukogude Eestis», J. Semper — «Nõukogude kunstipoliitikast», N. Andresen — «Eesti nõukogude

[35] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 61, l. 60—62.

[36] Saarlased jaagupipäeval. Noorte saade Leningradist 4. aug. 1943. a. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 146, l. 107—108.

luule Isamaasõja päevil», K. Taev — «Isamaasõjaaegne eesti proosa», P. Rummo — «Eesti rahvuslikust kultuurist Isamaasõja päevil», O. Urgart artiklites P. Keerdo, J. Kärneri, J. Semperi loomingu kohta.

Eesti minevikukirjanduse rõhumisvastaste traditsioonide käsitlemisel ja demokraatlike kirjanike antifašistliku hoiaku valgustamisel on samuti tähtis koht sõjapäevade Nõukogude Eesti raadio publitsistikaosas. Nii saatematerjalides kui ka raadiotoimetuste «loomingulises laboratooriumis» leidub rohkesti masinal ja käsitsi paljundatud tekste patriootilisest luuleklassikast, samuti eesti rahvalaule ja vanasõnu. Juhan Liivi 80-nda sünnipäeva puhul pühendati talle mälestussaade, mille koostas P. Rummo; saates olid kaastegevad ERKA draamanäitlejad ja H. Lepnurm. Raadioülekanded anti L. Koidula sajanda sünni-aastapäeva tähistamisest Moskvas ja kirjanike ning koorikollektiivi esinemistest Koidula kalmul Kroonlinnas. Nõnda peegeldab raadioarhiiv veel üht iseloomulikku momenti Isamaasõja perioodi loomingulisest atmosfäärist: kaasaja võitluste erakordselt elavat ja vahetut seost minevikukultuuri kõige rahvalikuma osaga.

Ka sõnavõttudel, mis tutvustasid kuulajaid Nõukogude tagalas hoogsalt arenenud eesti kultuurieluga, oli suur tähtsus.

Korduvalt jutustasid asjaosalised eesti raamatu väljaandmisest Moskvas ja Leningradis, draama- ja muusikakollektiivide tegevusest, eesti kunstinäitustest, kirjandus- ja muusikaõhtutest, loomingulise kaadri ettevalmistamisest vabariigi jaoks Moskva teatrites ja õppeasutustes. See kõik moodustas tugeva kontrasti lämmatavale kirjandus- ja kunstipoliitikale okupeeritud Eestis. Viimasega polemiseeriti ka otseselt, paljastati kokkuleplaste häbiväärseid esinemisi, mis üritasid — E. Hiire kommentaari kasutades — «eesti kirjanikest teha vastutustunde-

tuid veiderdajaid oma saatana karussellil»[37]. Paljude kultuuritegelaste sõnavõttudest nähtub, kui suuresti oli Isamaasõja ajaloolistes sündmustes kasvanud noore Nõukogude Eesti intelligentsi sotsiaalne vastutustunne.

Kasvasid ka raadio poliitilisele ja kirjanduslikule tribüünile astunud autorite sõnakunstilised oskused. Otsides elavamat, mõjuvamat esitusviisi, pakuti koguni puhtpublitsistlikku materjali kord toimetaja ja autori vestlusena, kord pandi esinema väljamõeldud tegelasi või valati mõtted kirjavormi. Selliseid katseid on H. Angervaksa «Kahe talupoja kahekõne fašistide metsavarumistöödest Eestis», P. Rummo saade noortele «Jaan Alase ja Anni Ustava kahekõne fašistlikust tööteenistusest ja eesti rahva esindajate miitingust Moskvas». Kirjanduslikult ilmestatud publitsistika näiteks on samuti M. Raua «Eesti töölisnaise kiri sõbratarile Eestis»[38]. Aktuaalsed probleemid — rinde ja tagala ühtsus, rahvaid lähendav töö ja võitlus — muutuvad kirja minakangelase jutustuses oma elust-olust lähedaselt mõistetavaks. «Võit ise aga valmib võidu viljaga, mida meil praegu külitakse,» ütleb kirjutaja lihtsalt.

Veelgi rohkem lähenevad olukirjelduse žanrile rindekirjad. M. Laossoni ja L. Remmelga vestluses «Punaarmee eesti rahvuslikud väeosad — võimsad löögiüksused»[39] on rohkesti otsest kõnet, meeleolukaid kirjeldusi, üksikuid võitlejaportreid. Ka siin on kasutatud raadiole iseloomulikke dramatiseerimisvõtteid — materjali jaotamist mitme kõneleja vahel, teksti vaheldumist muusika-

---

[37] E. Hiir, Kolleegid eesti kirjanikud Tallinnas! — Saade Moskvast dets. 1943. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 155, l. 106.

[38] Saade naistele Moskvast 5. mail 1942. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 24, l. 183.

[39] Saade Moskvast 22. aug. 1942. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 47, l. 27—36.

paladega. Tsiteeritakse värsse noortelt rindemeestelt. Viimased olid ka kirjasaatjate esirinnas. Raadio- ja ajalehekaastöö oli õieti nende esimeseks tõsisemaks kirjanduslikuks ning publitsistlikuks kooliks. Võimekamate hulgas on R. Parve raadio-olukirjeldustega «Päev eesti rahvuslikus väeosas», «Rindeleht kahuritules», «Kolm tublit sõjameest», «Kevadine vesi» ning arvukate rindekirjade ja värssidega. Samalaadset kaastööd tegi I. Sikemäe, kellelt avaldati olukirjeldused «Lahingusõbrad», «Luurel», «Hästi täidetud luureülesanne». Head publitsistisulge ilmutas L. Remmelgas — «Episood Punaarmee eesti väeosa jaotuspunktis», «Eesti kommunistlikud noored Isamaasõjas», «Kahest ordenikandjast» jt. Raadiokirjasaatjana läkitas Eesti vabastuslahingute jälgedes sõnumeid ja kirjeldusi J. Smuul.

Rinde-olukirjeldusi kirjutasid ka kogenumad autorid. A. Hindilt läksid raadiosse «Jakob Lääri lugu», «Suurtükiväelase matus». Olgu siinkohal toodud katkend O. Urgarti heast, detailierksast sulejoonistusest «Mahajäetud ader»:

«Vaid siin-seal oruveerul, vahel ka otse künkatipul kasvab rinnakõrgust võsa. Ja kui sa hajameelselt oled murdnud sellest oksakese ning juhuslikult jääd tähelepanelikumalt silmitsema seda alles talviselt väikeste lehepungadega vitsaraokest, siis märkad, et sul pole käes ei lepa-, paju- ega sarapuuraag, vaid kirsi- või õunapuuoksake.

Neil mail ei kasva kirsid metsikult — iga niisugune madal kirsivõsa tähistab kohta, kus varem asetses kirsi- ja õunapuuaedadesse uppuv, rahulikust tööst õnne otsiv küla.

...Oleme sihtkohale jõudmas, kui tee kõrval märkame küljelivajunud atra. Rooste on tunginud juba sügavale kunagi varem mullast haljaks hõõrutud, kunagi varem

päikeses sädelenud adrahõlma. Rahulikust elust kõnelevat, nüüd nagu kuidagi nukralt kössitõmbunud tööriista on uhtunud vihmavalangud, see on lamanud talved läbi lumekatte all, seda on varjanud pikkade sügisudude vaikus ning üksindus.

...Meist paremal jätkub kahurimürin. See tõuseb ning vajub ja kostab täna kaugemalt kui eile. See kandub iga päevaga ikka rohkem ja rohkem läände.

Ja kui jälle saabub kevad, on see mürin siit kindlasti veerenud juba hoopis kaugele ning on matnud enda alla need, kes siia on toonud nii palju valu ning kannatusi. Ning siis jääb kõigest sellest järele ainult mälestus, jääb järele usk, et maailmas pole niisugust võimu, mis suudaks õiglust väärata, et parimad inimlikud taotlused saavutavad kõigist raskusist hoolimata lõpuks ikkagi võidu.» [40]

Kõige otsesemalt sekkusid publitsistlik-kirjanduslikku võitlusse satiirilised raadioläkitused. Fašismileeri rooskajana püsis eesliinil A. Alle, kelle jõulised epigrammid tabasid nii militarismi peamehi kui ka nende poliitilisi ja kirjanduslikke käpiknukke Eestis. Mitmete autorite koostöös ilmusid «Raadio-Krokodillid». Neis kasutati ka rahvusvahelise antifašistliku kirjanduse satiiripalu. Nii tõlkis O. Urgart populaarse austria anonüümi «Viriseja» lendlehe-värsid «Junkur punkris», millede hädakangelaseks oli Velikije Luki all eesti väeosade poolt vangivõetud ooberstleitnant von Sass. Raadiosketšis «Kaotusi ei saa varjata!» (P. Uusman) on Eesti oludega kohandatud üks arvutuist pilkelugudest natside korjanduskampaaniate aineil — füüreri juurde vastuvõtule on kutsutud ka Eesti «ülemkorjaja». [41] Taolist päevakajalist sarkasmi leidub

[40] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 186, l. 170—171.

[41] «Raadio-Krokodill» nr. 2. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 43, l. 175—178.

raadio kirjanduslikus kaastöös rohkesti. Värsivormis satiirinoolte hulgas, mida Eesti okupatsioonivõimude pihta saadeti, tekkis päris omaette liik — nn. «mäejutluste» seeriad Paul Järva (Rummo), J. Barbaruse jt. sulest. Viimati mainitu «mäejutluses» on järgmised kokkuvõtlikud värsid:

— laske minu juurde tulla
kõik, kes orjad on vaimus,
. . .
ja minul on sarnane aimus,
võin minagi rahva «lunastada»
— eest kolmekümne hõbeseekli . . .[42]

Satiirilisi portreid omamaistest fašistidest leidub ka proosas. P. Rummo vestes «Herbert Michelsoni avasüdamlik pihtimus ehk otsekohene vestlus» on kokkuhoidlike, kuid märkilöövate vahenditega välja toodud ühe kodukootud demagoogi moraalne pale:

«Sõnapidamine ei ole minu eriala. Ega ma Martin Luther pole, kes ütles: «Siin ma seisan, ja teisiti ma ei või!» Mina ütlen: «Siin ma seisan, aga ma võin ka teisiti!»

«Teie olete siis nagu Jaan Lattiku vokk, et «last midapidi taht»?»

«Just nii.» lõpetab propagandajuht vestluse.[43]

Tabavaid pilkelisi hetkevalgustusi okupantide ettevõtmistest andsid M. Raud, A. Tulik, L. Remmelgas. Korduvalt koostati saateid «rindefolkloorist» — «Rindevõitleja naerab. Moodsaid vemmalvärsse»[44] (koost. Vermontus II (V. Kruustee)), «Rahvariime sõnas ja helis»[45]

[42] J. Barbarus, «Mäejutluste» seeriast. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 154, l. 22.
[43] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 66, l. 121.
[44] Sealsamas, t. 186, l. 7—8.
[45] Sealsamas, l. 44—48.

(A. Taader); sageli oli rindemeeste ühisläkitustesse kodumaalastele põimitud ikka ka mõni satiiriline teisend üldtuntud laulust. Sama väljanaermisvõtet kasutati leidlikult ka P. Järva koostatud kuuldepiltide seerias «Laupäeva õhtu lauluga».[46]

Kirjandussaated viisid kuulajaid kontakti eesti nõukogude kirjanike uudisloominguga ja ka nende endiga, sest et autorid sageli ise oma töid ette lugesid. Nende aastate mitte just mahukas novellitoodang oli raadiosaateis esindatud A. Jakobsoni, M. Raua, E. Männiku, M. Nurme, P. Keerdo ja noorimate autorite lühijuttudega, niisiis oma olulisemas osas. Näidenditest esitati ERKA draamakollektiivi jõududega P. Rummo «Pruun katk» ja A. Lauteri ühevaatuseline «Sides».

Et draamažanr vastas kõige enam raadio spetsiifilistele võimalustele ja vajadustele, siis loodi üsna arvukalt lühivormilisi instseneeringuid — kuuldepilte. Kanti ette pilte O. Lutsu «Kevadest» ja P. Rummo dramatiseeringut «Mahtra sõjast», A. Tuliku jutustuse «Leegid» järgi seatud kuuldemängu «Vabaduse tuled», L. Martini seatud raadionäidendit lastele «Metsa partisanid» jt. Pole huvituseta, et 1944. a. repertuaari kuulusid ka kaks algaja kirjaniku J. Smuuli kirjutatud kuuldemängu «Jällenägemine» ja «Üle rindejoone». (Seni ei ole loetletud draamateostest õnnestunud leida ühtki käsikirja peale eespool nimetatud P. Rummo «raadiofilmi» «Vabaduse eest» ja kuuldepiltide «Laupäeva õhtu lauluga».)

Kuivõrd Isamaasõja perioodi eesti kirjanduses esikoht kuulub poeetilisele loomingule, on ka kõnealuse raadio-«almanahhi» kõige eredamaks osaks luuletused.

Neid värsse on kõige paremini iseloomustanud Juhan Sütiste:

---

[46] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 56, l. 115—117; t. 60, l. 111.

...Te karmis võitlusluules
keeb valuviha, julgus, endausk.

Valuviha tuikas selles luules, mida kuulajatele sünnimaal üle kauguste lugesid J. Barbarus, J. Kärner, M. Raud, J. Semper, D. Vaarandi, kuid ka nendes värssides, mis J. Sütiste saatuse osalistel vaikimispitseri alla pandi. Mure kodumaa pärast oli rahvaga ühist elu elavail kirjanikel ühine kummalgi pool rindejoont. Ent sootuks erinev on sotsialismileerist saadetud poeetiliste sõnumite meeleolu: need on värsid täis ülevat võiduveendumust, jõutunnet, energiat. Kunagi melanhoolikuks peetud J. Kärner pöördub Oktoobrirevolutsiooni 25. aastapäevale pühendatud kirjandussaates Eestimaa poole sõnadega:

Mu rahvas, kuulata, mis sinu ümber käärib,
mis sünnib kaugemal me Liidus, ida pool!
Käib võitlus sangarlik, — see igieepost väärib! —
kus Terek lainetab ja voogab Volga vool:
siin võitleb võimas jõud, mis määrab nende saatust,
kes hirmul ootavad seal, teispool viimset vaatust.

See jõud on isamaa ja vabaduse palav
ning kirglik armastus, mis liidab miljoneid,
mis julgust, mehisust ja viha neisse valab,
et lüüa, lüüa vaid ja võita barbareid!
See jõud on tugevaim — see talub tuld ja rauda,
titaanlik võimas jõud, mis viib fašismi hauda.[47]

(*«Ei, tasuta ei jää»*)

Eesti nõukogude luule peegeldas oma kõrge emotsionaalse pingega aega. Raadiosaateis tugevnes selle võitlev-romantiline tundetoon veelgi deklamatsioonikunsti ja muusika vahendusel. Siin on autorisaated näitlejate ja

[47] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 59, l. 58.

muusikaansamblite kaastegevusel, luuletused ja poeemid kõnekoori esituses, sõnalis-muusikalised põimikud «Kuulata, Eesti» (koost. P. Rummo) [48], «Eesti korpus» (koost. A. Saar) [49] jne. Helilintidele salvestati luulet tuntud näitlejate ja tolleaegsete teatrikooli õpilaste ettekandes; nii võidi kuulata J. Semperi luuletust «Sirgukesele» A. Lauteri esituses ja sama autori «Nad röövisid» ettekandmist Elsa Ratassepa poolt, A. Rebase loetud värsse — J. Barbaruse «Nüüd ärka, Eesti», J. Kärneri «Tõotust», I. Sikemäe «Nad põletasid sauna»; E. Kaidu esitas M. Raua «Uued silmad», V. Ratassepp Barbaruse «Ma kuulatan», K. Toom A. Alle «Pidage vastu, vennad!». Noored interpreedid esitasid sageli ka noorte autorite loomingut. Viimaste hulgast on esileküündivamaid R. Parve oma rindevärssidega «Aeg on . . .», «Sõjatalvel», «Ema», «Noored mehed» jt. Suurim levik ja mõju oli kahtlemata luuletustel, mis viisistatult olid läinud solistide ja kooride repertuaari. Ka sünnimaale kõlasid J. Barbaruse ja H. Lepnurme «Suur Oktoober» pidulikvõimsa kantaadi kujul, J. Kärneri «Kutse» Nõukogude armee Eesti korpuse võitluslauluna (viis E. Kapilt), M. Raua «Võidule vastu» G. Ernesaksa koorilaulus. ERKA solistid, koorid ja sümfooniaorkester esitasid raadios katkendeid rahvaetendusest «Juunipäev» (muusika E. Kapilt, stsenaarium P. Põldroosilt).[50] Selle sõnaliseks koeks olid J. Semperi, M. Raua ja P. Rummo värsid. Tõsiasi, et neil aastail kõige rohkem viisistati ja lauldi nimelt eelnimetatud luuletajate värsse, tunnistas nende luule arenemist lihtsuse ja rahvalikkuse suunas.

Põgusamaks jäi kuulajate tutvus eesti nõukogude luuletajate loominguliste otsingutega senitundmatuil aine-

[48] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 185, l. 215.
[49] Sealsamas, l. 544—546.
[50] Sealsamas, t. 68, l. 79—81.

aladel — sotsialismimaa elu ja töö ning tehaste ja kolhoosipõldude inimeste kujutamise alal. See elujõuliste tulevikuidudega arenemissuund, mis meie luules õigupoolest alles esimesi elumärke ilmutas, ulatus kirjandushuvilisteni Eestis vaid paari-kolme luuletuse näol (J. Kärner, «Tšeljabinskile», E. Hiir, «Valguspoeem», «Ööbikud ja traktorid», A. Kaal, «Tehases»).

Isamaasõja-luule üks jõulisemaid motiive — nõukogude rahvaste vendluse idee — pidi aga jõudma värskendava puhanguna maale, mida ahistas rassismi ja natsionalistliku sallimatuse paine. Raadio tõi siia J. Barbaruse sõnad esimeselt eesti nõukogude kirjanike konverentsilt Moskvas: «Kuni 1940. aastani tundsime puudulikult Nõukogude Liitu ja tema kirjanduslikke saavutusi tervikuna, ja saatuse tahtel me ei saanud olla lähedalt seotud suure vene rahva nõukogude kultuuri ja kunstilise loomingu arenguga, rääkimata arvukate nõukogude vabariikide kultuurilisist saavutusist. ... Kui meie, kõige noorema nõukogude kirjandusega kõige noorema nõukogude vabariigi evakueerunud kirjanikud, oleme kogunenud kokku külalislahkesse Moskvasse, siis haarab meid tunne, et me ei ole siin mitte külalised, vaid oma inimesed. Kuigi räägitakse ja kirjutatakse, et «inimene ilma kodumaata on ööbik ilma lauluta», — jätkame me siiski laulmist, võitlust, ja me võidame, sest meie ei ole mitte üksi; ja me pole ka kodumaata, sest selleks on meile saanud ja jääb igavesti suur paljurahvuseline Nõukogude Liit.» [51]

Elavaist kokkupuuteist ning ühisüritustest eri rahvustest kirjanikega andis Nõukogude Eesti raadio tihti sõnumeid ja kirjeldusi. Ülekandes Jüriöö miitingult Leningradis oli ka soome luuletaja Armas Äikiä sõnavõtt ja luuletus «Põline Lenini linn», mille tõlkis M. Raud:

---

[51] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 181, l. 73.

Neeva tulvile tõuseb. Lööb proletariaat
põrmuks piirajad. Vabastub Leningrad.[52]

Raadio ei läinud mööda ka eesti ja Leningradi kirjanike kohtumise õhtust Majakovski-nimelises Kirjanike Majas, kus oma luuletusi luges J. Semper ning A. Lauter kandis ette J. Kärneri ja H. Angervaksa värsse. Kokkutuleku vaimu väljendas kõige otsesemalt J. Barbaruse poolt esitatud «Luulevendlus» oma loosungiliste lõppvärssidega:

Seepärast elagu me luulesõprus,
rütm ühine, see riim, mis rahvad seob![53]

Leningradi luuletajad A. Prokofjev, M. Dudin, V. Inber ja B. Lihharev lugesid omakorda oma uusi teoseid.

Seda uut ja avarat ühtekuuluvustunnet väljendasid eesti kirjanikud oma publitsistlikes esinemistes, jutustustes ja värssides, kuid ka oma erksas huvis Nõukogudemaa teiste rahvaste kultuuriloomingu vastu. Ühise elu elamisest paljukeelse nõukogude kirjandusega kõneleb juba üksainus juhuslikult võetud näide kirjanduslike raadiosaadete temaatikast — Moskva toimetuse plaan detsembriks 1943 ja jaanuariks 1944:

5. XII 1943:	1) Juhan Liivi surma 30. aastapäeva puhul (art.);
	2) näiteid J. Liivi luulest.
12. XII 1943:	1) Leedu nõukogude kirjandus Suure Isamaasõja päevil (art.);
	2) näiteid leedu luulest Suure Isamaasõja päevil.
19. XII 1943:	1) Koidula 100. sünnipäeva puhul (art.);
	2) näiteid Koidula luulest.
26. XII 1943:	1) Kreutzwaldi 140. sünnipäeva puhul;
	2) näiteid «Kalevipojast».
2. I 1944:	1) Vilde surma 10. aastapäeva puhul (art.);
	2) katkend «Mahtra sõjast».

[52] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 78, l. 188.
[53] Sealsamas, t. 181, l. 256.

9. I 1944: 1) EN Kirjanike Liidu ja eesti nõukogude kirjanike kavatsustest 1944. a.
16. I 1944: 1) Läti nõukogude kirjandus Suure Isamaasõja päevil;
2) näiteid läti nõukogude luulest Suure Isamaasõja päevil.
23. I 1944: 1) Eesti nõukogude kirjanike uudisteoseid.
30. I 1944: 1) Näiteid nõukogude vene kirjandusest Suure Isamaasõja ajal.[54]

Nii andsid eestikeelsed raadiosaated kõrvu J. Semperi luuletusega «Stalingrad» edasi tema poolt tõlgitud V. Višnevski, N. Mihhailovski, A. Tarassenkovi jutustuse «Balti mere uhkus», kõrvu A. Kaalu laastuga «Kevadine Moskva» või M. Raua «Tervitusega Leningradi rinde vägedele» Olga Bergholzi kirjutuse «Leningrad täna», kirgiisi rahvalauliku Alõmkuli lugulaulu Isamaasõja kangelasest, Aleksei Tolstoi patriootilist publitsistikat. Ilja Ehrenburgi arvukate artiklite seas läks 30. aprillil 1944 eetrisse kirjutus «Nõukogude Eesti eest!». O. Urgarti tõlkes ilmus ja loeti Eesti-saatesse I. Ehrenburgi luuletus «Kiiev»:

...«Kiiev, Kiiev,» läbi eetri kajas hüüd.
Kutse saadab hääda, valu räägib nüüd.
«Kiiev, Kiiev,» kostis kaebus taeva alt.
Vaikselt läände ruttas ronge kaugemalt.
Kaela ängistavalt rõhus mure ling,
karmist taigast tulnuilgi jäi kinni hing.
Dnepril õhku lendas silla järel sild.
Plahvatused, tuli, sädemetepild.
Kurt ja pime, raske julmast vereteest,
Kiiev rangelt ise loobus leivast, veest... [55]

Luuletused südamele kallist kodukohast, laulud kangelaslinnadest kõlasid neil aastail kõigis Nõukogudemaa

[54] KM KO Reg. 1955/44.
[55] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 154, l. 408—409.

keeltes. Nende värsside, neid kirjutama sundinud tunnete sisemist seost väljendas eesti luules kõige sügavama lürismiga D. Vaarandi. 31. augustil 1943 luges noor luuletaja raadios oma luuletust «Kodulinn»:

Läänetaeva sämbuliste sügispilvi seas
vahel otsid kadund Tallinnat,
mõtted nagu kureparve lõunamaale read —
ühtki paika paremat, ei kallimat.

Siis vast mõistad tuhandete tuski,
minskilasi, kiievlasi päevalillemailt,
nende õhtu kurbust, kelle kodu kuskil
oli Musta mere kaldakohinais.

Miilab igavesti sinu pilgus
Tallinn, tulesambaiks taeva paisatud.
Ja ses saksa hunni hurdahäälsed ilgud,
Oleviste kohal tiirlev raisakull.

Siis vast tunned nagu oma pihus
Leningradi laste külmavõetud käsi.
Väljad ühishaudu tuikavad su ihus,
ja su süda vihkamast ei väsi.

See on sama viha, igatsus ja valu,
millega end püsti tõukas Stalingrad.
See on jõud, mis surmaõudu talub,
miljonite jõud, mis kodulinnad vabastab.

Küll Orjoli tervitasid kahurite paugud,
ent su südant tulvas tulirõõmu ägedus —
päris ligi, üsna käte kaugu
Tallinn, punaõieline nägemus! [56]

Tõe- ja julgustussõnad, millega eesti nõukogude kirjanikud sünnimaa poole pöördusid, olid tulvil veendu-

[56] ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 155, l. 479.

must, et ainult sõprusliidus teiste sotsialismimaa rahvastega saavutab eesti rahvas tõelise vabanemise — vabaduse töötava inimese jaoks.

Eestikeelsed kirjandussaated Moskvast ja Leningradist lõid kuulajatele üldjoonelise ülevaate eesti nõukogude kirjanike ühiskondlikust ja loomingulisest aktiivsusest Isamaasõja aastail. Kaastöö raadiole oli mitmeti oluline ka autoritele endile. Eelkõige viis see kirjanike ja kriitikute sõna laiema üldsuse ette. Raadioarhiivis leidub seni publitseerimata, kuid avaldamist väärivaid artikleid, olukirjeldusi ja värsse August Allelt, Jaan Kärnerilt, Oskar Urgartilt, Mart Raualt, Aadu Hindilt ja teistelt. Oma osa oli raadiol kirjandusse astujate stimuleerimisel. Kõige tähtsam oli raadiotöö vahest aga selles mõttes, et see avas loovale intelligentsile publitsistliku tegevusvälja, võimaluse aktiivselt osa võtta kaasaja ideelisest võitlusest fašismi vastu ja Nõukogude Eesti taassünni eest.

III

must, et ainult sõprusliidus teiste sotsialismimaa rahvastega saavutab eesti rahvas iseelise vabanemise — vabaduse töötava inimese jaoks.

III

Eestikeelsed kirjandussaated Moskvast ja Leningradist löid kuulajatele üldjoonelise ülevaate eesti nõukogude kirjanike ühiskondlikust ja loomingulisest aktiivsusest lsamaasõja aastail. Kaastöö raadiole oli nimeti oluline ka autoritele endile. Eelkõige viis see kirjanike ja kriitikute sõna laiema üldsuse ette. Raadioarhiivis leidub seni publitseerimata, kuid avaldamist väärivaid artikleid, olukirjeldusi ja värsse August Alleilt, Jaan Kärnerilt, Oskar Urgartilt, Mart Raualt, Andu Hindilt ja teistelt. Oma osa oli raadiol kirjandusse astujate stimuleerimisel. Kõige tähtsam oli raadiotöö vaheti aga selles mõttes, et see avas loovale intelligentsile publitsistliku tegevusvälja, võimaluse aktiivselt osa võtta kaasaja ideelisest võitlusest fašismi vastu ja Nõukogude Eesti taassünni eest.

HUVIPAKKUV ESIKTEOS [1]

Noor inimene astub ellu. See on kirjanduse «igavesi» teemasid. Väga sageli on lood sellest traagilised või nukrad. On kujutatud unistuste kokkupõrget tegelikkusega, lootuste purunemist sotsiaalsete pahede ja ligimeste kurjuse pihtide vahel, noorusliku õhina kustumist väikekodanlikus heaolus. Ka nõukogude kirjanduses on selle teema lahendamisel käidud erinevaid teid. Lähtekoht on siin aga ühine: ühiskonda ei käsitata algavale põlvkonnale vaenuliku kivinenud jõuna, vaid samuti kujunevana, rahutuna ja otsivana. Mugavad kirjanikud sepitsevad selle teadmise najal idüllilisi elupildikesi, mis meid kinos ja raamatutes nii ära on tüüdanud.

Liidia Kompuse pikem jutustus «Daša Netšajeva» käsitleb sedasama probleemi, kuid tuttavat igavustunnet ei ärata. Jutustuses leiduvad elulised tähelepanekud, inimeste kujutamise oskus ja mahlakas, isikupäraselt mõjuv keel lubavad L. Kompuse esimest raamatut pidada täieõiguslikuks kirjandusteoseks.

Autor jutustab noore õpetaja Daša Netšajeva saabumisest Peipsi-äärsesse kalurikülla ja tema esimesest iseseisva elu aastast detailitihedalt, lüürilise alatooniga. Juba raamatu algul viiakse lugeja peategelase ootusärevate mõtete maailma, mistõttu Daša Netšajeva ilma pikemata omaselt tajutavaks muutub. Esimene mulje temast ei haihtu kogu jutustuse kestel — see on enese vastu

[1] Лидия Компус, Даша Нечаева. Эстонское Государственное Издательство, Таллин 1956.

range ja samas unistama kalduv, inimeste hädadele ja looduse ilule vastuvõtlik tütarlaps. Mitte eriti andekas, üsna kesise huumorimeelega, kuid töökas ja taiplik.

Väikese külakooli argielule pühendatud leheküljed iseloomustavad kõige paremini nii raamatu nimikangelast kui ka autorit. Jälgides Daša Netšajeva esimesi nurjumisi ja edusamme klassitäie kaheksa-aastaste inimeste mõjutamisel, elades kaasa ta luhtaläinud püüetele tabada pedagoogilise töö «muusikat», mõistab lugeja koos Dašaga õpetajakutse raskust ja ilu. Selles seisneb L. Kompuse raamatu üks peamisi õnnestumisi. Tunnetame seda stseenides, kus noorel õpetajal läheb korda läbi murda harimatu või vaenulikult meelestatud ümbruse mõjudest lasteperes. Selliseid episoode on rappaläinud emakeeletund: õpilaste kõnekeelest meeleheitele aetud Daša leiutab uusi metoodilisi võtteid. Võltsimatu on Timoša murdevormidest kubisev jutustus tunnis — kuidas poisid üle Peipsi neegritele appi läksid, kaasas vibud, pann ja lapid riiete paikamiseks, ning kuidas nad äärepealt ära oleksid uppunud. Timoša pajatamisest joonistub niisama elavana loo kangelase Vasja kuju, kes oma merehädaga kiideldes kinnitab, et ta Verhnjaja Paga leetseljaku juures ahvenaks muutus ja kaks tundi vee all viibis, kus on väga märg. Nüüd olevat Vasjal sada kraadi palavikku ja teda pandavat jää peale jahtuma. Ühestainsast vahelehüüdest jääb meelde kolmas, asjaliku ellusuhtumisega rannajõmpsikas, kes Vasja ahvenaks moondumise võimet kritiseerima ei laskugi: «Paga juures on siiad, mitte ahvenad.» Kui siis Daša Netšajeva oma õpilasi kirjakeele eelistes sel teel veenab, et jutustab Puškini muinasjutu nende endi rannažargoonis, ja see klassis elevustormi tekitab, mida ta ise enam taltsutada ei jaksa, suudab lugeja üsna selgesti kujutleda seda kirevat lastekollektiivi

ja oma tõsidusega sel hetkel veidi koomilist noort õpetajat.

Taolistes koolielu pisisündmustes tulevadki ilmsiks Daša Netšajeva karakteri eri küljed. Kogemuste puudumist korvab Daša erk suhtumine kasvandikesse. Selles mõttes on iseloomustav lugu Griša Jaseniga, klassi kõige raskema «eksemplariga». Autor on Grišat üksikasjaliselt välja joonistades näidanud teda seoses ümbritseva täiskasvanute maailmaga. Vastakate mõjude ristumine Griša rüblikuloomuses valmistab Daša Netšajevale küllalt peamurdmist. Daša vaprus päästeretke organiseerimisel õpilaste äratoomiseks tormiselt Peipsilt tõstab tema autoriteeti ka Griša Jaseni silmis, kuid see ei osutu pedagoogiliseks nõiavitsaks. Autor ei ole siin laskunud noorsoojuttudes tihti esineva liigutava lahenduseni, kus halb poiss üleöö heaks muutub. Daša Netšajeva mõistab hästi selliste metamorfooside võimatust, mis teda küll ei takista südamlesopis neid soovimast — tema meelehärmis Griša tempude pärast on ka portsjon läbematust. Pikapeale õnnestub tal saavutada mõningat muutust tõrksa poisi suhtumises koolielu normidesse. See pole mitte niivõrd läbikaalutud kasvatuslike abinõude vili, kui just Daša inimliku taktitunde tulemus. Õigel hetkel taipab ta, et Grišale määratud karistus — viia poiss ajutiselt esimesse klassi — on Griša arust surmahoop teise klassi õpilase inimväärikusele. Samasugust psühholoogilist taipu näitab Daša ka sulepea kadumise ja «leidmise» loos. Kaitstes Griša au mitte ainult klassi silmis, vaid ka poisi enda ees, ilmutab enda meelest andetu Daša hea tüki pedagoogilist talenti. Konfliktis kaasõpetajaga, mis tekib Griša solvamise pärast, esineb tavaliselt pehmeloomuline Daša Netšajeva järsult ja põhimõttekindlalt.

Väikest õpetajate kollektiivi, kuhu Daša Netšajeva kuulub, on näidatud südamlikuna ja üksmeelsena. Vahest

liigagi südamlikuna, «nagu raamatus». Rohkesti vaeva on autor näinud elatanud naisõpetaja Olga Pedassaare hingerikkuste väljatoomisega, ent tas on ikkagi didaktilist kõrvalmaiku. Võib-olla tuleb see sellest, et kirjanik ei usalda oma veenmisjõudu ja kuhjab lisatõendeid ankeediandmete põhjalikkusega (paljude tegelaste kiitvad iseloomustused, kangelaslik minevik jms.). Selliseks usaldamatuseks pole alust: kõikjal, kus puutume Olga Pedassaarega kokku vahetult, s. o. tema suhetes Dašaga ja külarahvaga, tajume teda tõepoolest tugeva isiksusena. Täbaratel minutitel aitab vanema kolleegi heatahtlik pilkamine Daša Netšajeval ennast pihku võtta kurbuse kiuste. Uudishimu äratav on Daša teine töökaaslane, noor õpetaja Fiveja Lavrova (Peipsi-äärsete vanausuliste juurest pärineb teisigi ebatavalisi nimesid). Fivejat on kirjeldatud riivamisi, kuid ta napisõnalised arvamused inimestest tabavad märki ja iseloomustavad teda ennast kui teravapilgulist tüdrukut. Daša Netšajeval tekivad sõprussuhted ka naaberkooli õpetajatega. Irma Laid suuremat huvi ei ärata. Hoopis ehtsam on taktitu, energiline, kõigile «lahjendamata tõtt» näkku pahvatav Lida Ivkovitš. Irma, Lida ja Daša murdekogumisretk lisab L. Kompuse jutustusele toredaid lehekülgi.

Vežino külakool ei paista teoses omaette saarekesena, siit viivad niidid kogu ümbruskonda — kalurikolhoosi, naaberkooli, rajooni õpetajate päevale ja haridusosakonda, Tartusse ja Leningradi ülikooli. Õpetajate konverentsil õpib Daša Netšajeva tundma oma ametikaaslaste laiemat ringi. Kahjuks ei ole L. Kompus selles osas ära kasutanud oma kahtlemata mitmekülgseid kogemusi. On ju teada, et koolis põrkab uustulnuk ka tõredatele ametivendadele või tuimaks kulunud koolmeistritele. L. Kompuse teoses kujutatud karjeristist koolijuhataja Širjajev on pärit kalakaupmeeste perekonnast. Tema on haltuura-

õpiku autor, tema punub ka räpaseid intriige Vežino kooli õpetajate ümber ja kütab meeli üles kolhoosi vastu. See on tõepärane, ent raamat oleks võitnud, kui negatiivseid tegelasi poleks võetud ainuüksi vaenulike klassihuvide leerist.

Oma jutustust arendab L. Kompus Daša Netšajevat silmist laskmata, kord objektiivse kõrvaltvaatajana tema tegutsemist saates, kord omapoolse mõtisklusega Daša üleelamistest osa võttes. Rannaküla ja inimesi vaatab autor oma peategelase silmadega, mis heidab kogu teosele romantilist helki. See aitab lugejal vahetumalt tajuda Daša verinoort usaldust elu vastu. Tundub aga, et sellise kujutamisviisi tõttu on kirjanik kohati kaotanud vajaliku distantsi oma tegelastega. Nii juhtus see Nikita Kondratjevi puhul.

Koolijuhataja Nikita Kondratjev on jutustuse teiseks keskseks kujuks, temaga tuleb Daša Netšajeva ellu armastus. Kondratjevi vastu sümpaatia äratamiseks on L. Kompus ilmsesti üle püüdnud. Terve rida tegelasi on rakendatud Nikita Kondratjevit imetlema: külarahvas ja õpilased mäletavad teda kui partisanirühma legendaarset juhti, kaasõpetajad näevad temas sirgjoonelist parteilast ja kartmatut õigusekaitsjat, Daša sõbrad teavad temast samuti jutustada imelugusid. Nooruses on ta end vaesusega rinnutsi ülikoolini võidelnud, nüüd tuli ta omal algatusel koduküla kooliõpetajaks, asudes töö kõrval väitekirja kirjutama. Eluga riskides püüab ta laanes kinni bandiidi Arseni Hmelevodi. Tõsi küll, terane Fiveja — kes ikkagi ise ka on Kondratjevisse armunud — pillab siin-seal tõnkamisi, nagu: «Nikita Andrejevitši ainus nõrkus on see, et ta on inimene ilma nõrkusteta.» Ka autoritekstis kohtame pehmet irooniat; näeme karmi Kondratjevit armastusele tõkkeid ehitamas ja nendest üle astumas. Ent kõigi osaliste kinnituste järgi on siiski

nii, et Kondratjevis on kangelaslikkus ühendatud tagasihoidlikkusega, südamesoojus askeetlusega, printsipiaalsus enesekriitilisusega. Enesekriitika tundub siiras, kui Nikita Kondratjev Dašale oma puise keele üle kurdab. Puisust ja kuivust, neid positiivse kangelase kroonilisi tõbesid põeb Nikita Kondratjev tõesti. Vist on autor talle need omadused andnud osalt meelega, et tuua oma kangelane surelike hulka. Kuid armunud Daša kummutab seda arvamust kõikjal nii tuliselt, et lugeja hakkab autori kavatsuses kahtlema. Kahestuv suhtumine tekib näiteks siis, kui Nikita Kondratjev esineb kaluritele ettekandega. Autor tõendab ja Daša kordab, et kuulajad jälgisid kõnet hinge kinni pidades. Selle põhjal, kuidas Kondratjevi etteastet kujutatakse, usud aga pigem Arseni Hmelevodi mürgist märkust: «Räägib nagu ajaleht.» Ka otsustaval hetkel, kui Nikita Kondratjev Dašale oma armastuse ja kahtlused usaldab ja meid oma hingesse vaadata laseb, näeme temas kibestunud kuivust. Siin on ta lisaks veidi banaalne oma enesepiitsutamisega («Kui mul oleks teiesugune tütar, ma ei lubaks tal Nikita Kondratjeviga abielluda» jne.). Seda autor kindlasti ei taotlenud.

Armastuse tekkimisest Daša ja Kondratjevi vahel on L. Kompus jutustanud psühholoogilise tõetundega. Kui ülal oli juttu kirjaniku ebaedust poolehoiu sisendamisel Nikita Kondratjevi vastu, siis ei ole sellega kahtluse alla asetatud jutustuse peategelase kiindumust Kondratjevisse. Üheksateistkümne-aastase Daša Netšajeva silmis võis enesessesulgunud Nikita Kondratjev täiuslik ollagi. Kujutlusvõimest ei tulnud romantilisel Dašal puudust, tema sõbradki nöökavad teda «roosade prillide» pärast. Pealegi on Kondratjevil ka vaidlematult inimlikke jooni. Loo esimesel poolel usume ta hingekitsikust ühenduses kahtlusega, kas tema aastatesse jõudnud mehel on õigust siduda endaga noorukest Dašat. Daša enda erinevaid

meeleolusid on peenelt edasi antud. Samas aga on lootustes pettunud Dašat liiga otseselt lastud polemiseerida magedate nõukogude jutukangelastega: «Õhtuti katsus Daša lugeda, otsis visalt ja nõudlikult raamatutest vastust. Ent nagu kiuste sattusid talle sellised raamatud, kus kõik liiga lihtsalt lahendus. Neiud, kes armastasid üht ja sama inimest, leppisid enamasti ära, päästes orast või üleujutatud kaevandust või siis halvasti remonditud traktorit parandades. Pärast läks üks nendest mehele, teine aga maitses päästetud kaevanduses vaikselt õnnepõlve. Kui ei maitsnud, siis põlgas autor teda viimse leheküljeni. Ja Daša tuli üha sagedamini tagasi kangekaelse mõtte juurde: «Mina aga ei taha. Mul on õigus tunda nii, nagu ma tunnen. Keegi ei saa mind keelata selle üle kurvastamast, et ta mind ei armasta...»» Vaidlus jääb publitsistika raamidesse, kuna ka L. Kompus ei söanda või ei raatsi oma kangelast südamevalu kätte jätta. Edasi kuhjab ta sündmusi, mis on armastusloo arenduse seisukohalt tarbetud. Millegipärast ei oska autor Kondratjevi jäisest kaitserõngast teisiti läbi murda kui nii meeleheitliku sammuga, nagu seda on Daša tormamine põlevasse majja armastatu väitekirja päästma. Odavalt-romantiline lahendus räägib vastu jutustuse põhiideele — näidata päris tavalise tüdruku igapäevast «väikeste tegude» poeesiat.

Tulekahjuloos jooksevad kokku kõik süžeeniidid. Siin jõuab pöörakuni ka jultunud külapoisi Arseni Hmelevodi elutee. Seda on kujutatud värskelt ja usutavalt. Arseni ei ole tõkatiga väljamaalitud «sünnipärane» vaenlane. Sõnaka ja sugugi mitte taibutu kaluripoisi alaväärsustundest rannaküla vägevate ees on sündinud tema «kommersandi»-unistused, mida endiste kalakokkuostjate suguvõsa viina ja ässitamistega õhutab. Arseni käitumises emaga ning koguni tema toores armutundes Daša vastu

vilksatab hea tahte ja siiruse algeid. Armukadedus ja konflikt sahkerdamise pärast süvendavad tema pimedat vihkamist. Meeletus kättemaksutuhinas paneb ta kolhoosihooned põlema ja põgeneb metsa. Arseni Hmelevodi kaudu satub Daša Netšajeva silm silma vastu esimese kollektiviseerimisaasta klassivastuoludega. See on Daša teine «kokkupõrge tegelikkusega», kus teda ei raba mitte see, et elus on kõik teisiti kui raamatutes, vaid just vastupidine avastus.

Kuigi Daša Netšajeva käib sõna otseses mõttes läbi tulest ja veest, on teda ümbritseva sotsiaalse keskkonna kirjelduses tunda konfliktituse-stampide mõju. Parajatel puhkudel astuvad ette vanainimesed ja võrdlevad möödunut tänapäevaga. Vältimatult kuuled läbinisti «õigetes», kuid isikupärata sõnavõttudes valskust. See kehtib ainult õpetlike juttude kohta. Muidu kõneleb L. Kompuse rannarahvas lopsakat, elavate intonatsioonidega keelt, mis on rikas kõnekäändudest ja Peipsi-kandi ütlemistest. Tänu sellele jääb teosest hästi meelde kalurikolhoosi energiline esimees Stepan Jeršov — kiidukukk ja naljahammas, kes asjaajamistes ikka ja jälle oma kergeusklikkuse otsa komistab. Esimehe ringituiskamisele loob vastukaalu parteiorganisaator Parfei Runin. Ka selles kujus on individuaalsust, oma töömehe-elutarkuse ja antipaatiaga esiletükkimise vastu erineb Runin traditsioonilistest ohtrasõnalistest parteisekretäridest. Daša Netšajeva tutvusesõlmimisel Jeršovi, Runini ja teiste külaelanikega on kirjanik õigesti märganud koolipingist tulnud linnalapse saamatust — raske on Dašal lahti saada «raamatulikust» kõnelemisviisist.

Teose fooniks on Peipsi-ääre loodus, tavad ning rahvapärimused. Olustikudetailide kirjeldamiseks on L. Kompusel pilku ja sulge. Seda on märgitud ka tema varem almanahhides ilmunud juttude puhul. Kohati häirivad

jutustusse pugenud sentimentaalsusenoodid (järve ääres suplevate neidude pilt peatükis «Näkid» jms.). Tõelist lürismi on Peipsi kirjeldustes, muutliku järve hingust tunneb lugeja kogu raamatu vältel, see on osaks Daša Netšajeva elust.

Oleme juurde saanud huvipakkuva teose, mille ainestik on pärit ühest meie vabariigi omapärasest maanurgast. «Daša Netšajeval» on eeldusi kujuneda ka loetavaks noorsooraamatuks. Usutavasti annab Eesti Riiklik Kirjastus L. Kompuse jutustuse välja ka eestikeelses tõlkes?

PAUL RUMMO PUBLITSISTIKAT ÜLE LUGEDES

Head või halba publitsistikat tunned pealkirjast. Paul Rummo «Turistina seitsmendas suurriigis»[1] köidab otsemaid lugeja tähelepanu: juba pealkiri laeb mõtte kaasarändamise lustiga. Aga äratab ühtlasi umbusku: eks ole iseäranis kirjandusteadlaste keskel moes pealkirjastada töid nii, et need midagi tõhusamat ei tõotaks: «Ääremärkusi . . .», «Jooni sellest ja sellest». Nüüd siis: «Turistina . . .»

Kahtlus õigustab ennast peagi: kas saab siis turismiks tunnistada raamatu autori aastatepikkust tööd meie kultuuripärandi läbikaevamisel ning nende «kolkide ja kammitsate» kõrvaldamisel, mis meie vabariigi kirjandus-, teatri- ja muu elu edasiliikumist on pidurdanud? Ei leidu vist teist turisti, kes nii aktiivselt sekka lööks kõikjal, kus käib võitlus tõlplaste või inertsuse vastu. Rääkimata satiirilisest serviti löömisest rajataguste sõjaõhutajate ja *quasi*-patriootide pihta.

P. Rummo publitsistika on sisult ja esitusviisilt üsnagi paljutahuline. See sisaldab hinnangulisi käsitlusi üksikute kirjandusliikide arenemise ja rea kirjanike loomingu kohta, tagasihaaravaid ülevaateid teatri- ja kunstielust, kirjanduslikke tähtpäevakõnesid, mälestuskirjutisi ja järelehüüdeid. Siin on tänapäev oma pakiliste nõudmistega: rahuteemaline publitsistika, algatuslikud artiklid kultuuriküsimustes; olukirjeldused, kriitilised eskiisid ja

[1] Paul Rummo, Turistina seitsmendas suurriigis. Tallinn 1959.

portreevisandid kaasaegsetest; värsspamfletid, epigrammid, paroodiad. Ei puudu ka matkapäevikud ja reisikirjad.

On vaieldud, kas satiirilised luuletused või uurimusliku kallakuga tööd mineviku kirjanduse kohta kuuluvadki otseselt publitsistikasse. Peab vist nõustuma P. Rummo tõlgendusega. Publitsistika piirid on avarad, nad ulatuvad poliitilisest juhtkirjast ilukirjandusliku loominguni ning ühiskonna- ja täppisteaduste valdkonda. Ent kuivõrd head publitsistikat ei saa olla ilma tundepingeta, ilma elamusliku ja pildirikka keeleta, niivõrd kuulub ta sõnakunsti. Oleks tänamatu töö määrama hakata, kus lõpevad ilukirjanduslikud lõimed publitsistikas ja algab publitsistlik element ilukirjanduses.

Oma kogumiku koostamise printsiipidest ütleb Paul Rummo, et ta on piirdunud stiililise iluraviga, üksikute kärbete ja täiendustega. Olulisematest sisulistest muudatustest on püütud hoiduda, et raamat annaks mingi pildi ka autori arenemisteest.

Viimast võimaldab teos ainult osaliselt, ehkki hõlmab ligi kolme aastakümmet sellest teest. Valimiku avapalana toodud sõnavõtt Kärneri romaani «Naine vaesest maailmast» ilmumise puhul 1930. aastal ja samast ajast pärinev massideklamatsioon «Töölisnoored, võitlusse!»; mälestuskirjutised Kitzbergist, Tammsaarest ja Vildest; mõned kooliküsimusi puudutavad artiklid ja poliitikasse haarav satiiriline dialoog «Katse mõtelda lõpuni» — seda ei ole palju, et iseloomustada autori ideelisi otsinguid kodanliku perioodi lõpukümnendil. Need kirjutised tõendavad, et tegemist on ühiskondlikult erksa isiksusega, kelle poolehoid kuulus töötavale inimesele ja selle püüdlusi kuulutavale kirjandusele. Nad ei peegelda Rummo kunstikriteeriumide kujunemist selliselt, nagu näeme näiteks Kärneri kriitilis-publitsistliku koondkogu puhul.

P. Rummo kirjanduslikud võitlused algasid õieti Suure Isamaasõja aastail, millal sõprade ja vaenlaste probleem ning loomingu eesmärgid ei tekitanud enam kaksipidi mõtlemist ühelegi südametunnistusega kirjanikule. Murranguline aeg kiirendas ka Rummol marksistliku elu- ja kunstikäsituse omandamist, millega oli algust tehtud juba kodanliku korra päevil, eriti aga pärast revolutsioonisuve pöördelisi sündmusi. Koos teiste Nõukogude tagalasse siirdunud kirjanikega arendab P. Rummo hoogsat loomingulist tegevust, kirjutab patriootilist luulet ja fašismivastast publitsistikat nii seotud kui sidumata kõnes. Poliitiliselt löövad on ta kirjanduslikudki artiklid, veel enam aga okupantide ning nende käsikute pihta sihitud värssparoodiad ja proosalaastud.

«Turistina seitsmendas suurriigis» tutvustab niisiis P. Rummot kui väljakujunenud maailmavaate ja kirjandusliku kreedoga autorit. See ei tähenda hoopiski, nagu ei sisaldaks kogumiku põhiline osa — sõjajärgsed kirjutised — mõndagi huvipakkuvat ka kirjaniku-publitsisti vaadete ja võimete arenemise jälgimiseks. Ei saa märkimata jätta teosest hõõguvat isikupära, mis avaldub juba aine valikus. Kui P. Rummo kirjutab kultuuriküsimustest, siis sellepärast, et need probleemid on tal «kestvalt hinges küdenud». Ta kohtleb raamatuid nagu elavaid inimesi. Inimestelt nõuab P. Rummo publitsistika eelkõige kodanikutunnet: meenutagem ta tõsiseid mõtteid nõukogude patriotismist artiklites «Sõprusest, väärikusest» ja «Mahtra mõtteid» või salvavaid salme bürokraatide ning ühiskondliku tuimuse aadressil. Nõudlik on kirjanik ka enese suhtes: loetagu ta kriitilist lõpparvet näidendiga «Pruun katk».

Paul Rummo publitsistika põhilaadis on südamlikkust, mõnikord isegi romantilist tundetooni; poleemikas on ta tugevam midagi kaitstes kui kedagi rünnates. Kui kord

on olemas mõiste lüroeepiline, siis tahaks P. Rummo raamatu puhul kasutada sõna «lüropublitsistika».

Isikupärane käsitluslaad muudab kaasakiskuvaks paljud teose leheküljed, kus valgustatakse ja vaetakse kirjanduslikku pärandit. Selline on artikkel «Juhan Sütiste viimsed tööpäevad», kus autor on suutnud taaselustada ka Sütistet ümbritsenud dramaatilise aja hingust. Nii selles kui teisteski töödes on P. Rummo esile toonud uudset või unustusse vajunud kirjandusloolist materjali. Soojuse ja pieteeditundega on ta tänapäevale vahendanud Kreutzwaldi, Liivi, Kitzbergi, Haava ja teiste kirjanike loomingut. Mõnikord küll tabame neis hinnangutes ka vaieldavat. Võimalik, et mõningat ülepakkumist progressiivsete momentide väljatoomisel on põhjustanud ultrakriitilise, ühtsustava minevikuhindamise vastu suunatud poleemiline hoog. Nii tekib Anna Haava elu ja loomingut käsitleva ettekande lugemisel mulje, et Anna Haava lüürikat piirab siin ülearu tihe sotsiaalpoliitiliste terminite mets.

P. Rummo kirjanduslik publitsistika ei peegelda mitte ainult autori huvisuundasid ja püüdlusi viimaste aastakümnete kestel, vaid ühtaegu kirjandusteadusliku ja -kriitilise mõtte olukorda vabariigis. Leiame üksikuid sadestusi ka omaaegsest retsepte kirjutavast arvustusest ja teoreetilisest ebamäärasusest. Näiteks tüüpilisuse probleemi valgustamisel kaasaja draamateoste põhjal (lk. 58—59 jm.) väidetakse reservatsioonideta, et ebatavaline karakter ei saa sisaldada elutõe üldistust. Kuid raamat näitab ühtlasi, kuivõrd autor on meie kirjanduskäsitluse varasematest nõrkustest üle kasvanud. Siinkohal tahaks kuritarvitada P. Rummo õige ammu kirjutatud lauset Tammsaare viimaste teoste kohta, selleks et meenutada kalduvust tõlgendada realistlikku meetodit kitsarinnaliselt, millest meil päriselt veelgi üle pole saadud. See lause on: «Kui Tammsaare oludes, kus ta loo-

mingulist tööd kunstilise ja ühiskondliku eneseteostuse tarbe kõrval alati kihutas mure igapäevase leiva pärast, kui ta lisaks — mõistes kodanliku ühiskonnakorra ummikut — oma teravad torked pidi propagandatalituse luuravate pilkude eest peitma kuningakülmade ja põrgupõhjade sümboolikasse —, kui Tammsaare säärastes oludes ometi eesti rahvale suutis anda oma loomingu hindamatu kunstivaranduse, siis tõestab see seda reljeefsemalt tema kuulumist maailma suurvaimude hulka» (lk. 37). Veel 1956. aasta kirjandusõpikus korratakse samas seoses, et satiiriline allegooria on abinõu, mida kirjanikud tsensuurioludes on sunnitud kasutama «jälgede segamiseks». Kuidas sellisel juhul välja vabandada näiteks Anatole France'i ta «Pingviinide saarega»? Üldiselt ei ole sellised «lühiühendused» kirjandusteose ja ajastu vahel P. Rummo raamatule omased; ta oskab näha loova isiksuse osa ja õigust kunstiloomingus. Et kogumiku parimad artiklid ei lasku šabloonide teele, nähtub kas või ülalosutatud Sütiste-käsitlusest. Sütiste sõjaaegseid pessimismimeeleolusid puudutades teeb autor poleemilise torke kriitikutele, kes tahaksid positiivset kangelast näha pideva võiduvaimustuse või vihast vahutamise olukorras. See mõtteavaldus toob mällu Lenini sõnad Herzeni heroilisest pessimismist — sõnad, mis võiksid mõnikord olla võtmeks mineviku kirjanike elutunnetuse mitmekülgsel avamisel.

Asjaolu, et «Turistina seitsmendas suurriigis» olulises osas on pühendatud kultuuripärandi probleemidele, ei vähenda teose aktuaalsust just seda läbiva publitsistliku vaimu tõttu. Pealegi ootavad mitmed küsimused sellelt alalt ikka veel lahendust. Olgu siin ära toodud ainult üks väljavõte P. Rummo «hüüdjaks hääleks» jäänud sõnavõtust 1955. aastal: «Kuhu see kõlbab, et meil pole täielikku ülevaadet, teaduslikult läbiuuritud ja kommen-

teeritud kogutud teoseid isegi mitte eesti suurima kirjaniku loomingust!» (Lk. 145—146.) Jutt on Eduard Vildest.

Raamatus leiduvatest reisikirjadest on kaks ainet ammutanud sotsialismimaa suurehitustelt, teised kaks välismatkadelt. Rännupäevik «Volgal ja Donil» on laadilt lähedane kunstilisele olukirjeldusele. Paraku jahutab lugemishuvi selleteemalistes kirjutistes tihti esinev puudus — kirjelduste rohkus. Julgemini liigub autori fantaasia tuttavamatel radadel — Narva jõel ja merel. Publitsistlikult erksad ja nakatavalt meeleolukad on Soomereisi ning Läänemere rahureisi muljed. Reisikirjade puhul üldse tuleks rõhutada, et mitte kõik autorid ei kasuta ära selles žanris peituvaid publitsistlikke võimalusi; lubab ju reisikiri autorile suuremaid «isikuvabadusi» kui ükski teine žanr. Lüürilised kõrvalepõiked, mõtisklused olnust ja olevast, tulevikulootused ja päevakajalised pisted, kriitilised killud ja kirjanduslik poleemika — see kõik võib olla kunstilise reisikirja sisuks «ilma ja inimeste» tundmaõppimise kõrval. Sellel alal on eesti kirjanduses pealegi olemas viljakas traditsioon Fr. Tuglase, J. Semperi jt. reisiraamatute näol. (Nende nimedega ühenduses meenub veel üks ammune küsimus, mis samuti käib kirjandusliku publitsistika žanrilise mitmekesistamise kohta: miks õieti on unarusse jäänud selline paindlik kirjanduslik vorm nagu essee?)

Mõnikord ei hinda ka arvustajad vääriliselt reisikirjelduse publitsistlikku külge. See mõte tekkis näiteks mõnede Juhan Smuuli «Jäise raamatu» suhtes avaldatud pretensioonide puhul. Kas tohib kirjanikult oodata sügavamaid selgitusi teadusliku ekspeditsiooni eesmärkide kohta? Võib-olla jääb «Jäine raamat» tõesti midagi võlgu selles osas, mis otseselt jäässe puutub, kuid kas ei kaalu seda laadi puudujääke üles kas või üksainus Smuuli kurbnal-

jakas mõtisklus jäise mandri sarnasusest kristlaste paradiisiga? Mõned «Jäise raamatu» leheküljed, kus autor juurdleb kirjaniku — ja tänapäeva inimese — ühiskondliku «valuläve» üle, tulid uuesti meelde Paul Rummo kirjutiste lugemisel. Viimasteski on tunda kirjanikku, kellel on madal valulävi kõige suhtes, mis on muret tegevat meie ümber, ning publitsistina koondab Rummo sellele aktiivse, lahendusi otsiva mõtte.

Oma publitsistikavalimiku saatesõnas kahetseb P. Rummo, et meie viimaste aastate raamatutoodangus ei leidu ajakirjanduse veergudelt pärinevaid publitsistlikke kogumikke, mis kaasaegsete kirjameeste huvialade ja temperamendi peegli kaudu taaselustaksid läbitud etappe. Kahtlemata tuleb seda kahetsust jagada. Liiati et publitsistika tulevik oleneb suuresti sellest, kui kiiresti taganeb kirjandusinimeste hulgas ikka veel esinev harjumus pidada publitsistikat teisejärguliseks tööks. Sellel alal (erandiks on reisikirjad ja Kuu-publitsistika) leiame sageli mõtlemise ja ütlemise rutiini, see on — kasutades «Jäise raamatu» autori väljendust — «nagu soomustega kaetud . . . ükskõiksete sõnadega». Põhjust ei tule kaugelt otsida, küllap tabas naelapead A. Saar artiklis «Publitsistikat publitsistikast» («Sirp ja Vasar» 21. VIII 1959, nr. 34): «— mõnigi ajalehes ilmunud lugu annab mitu silma ette kirjanike häälekandjas «Loomingus» ilmunud tähtpäevaeelsetele sõnavõttudele, eelkõige elu tundmise ja probleemide värskuse poolest. Kirjanike publitsistlikud sõnavõtud aga on viimasel ajal üha rohkem üles ehitatud ajalehtedest loetule.»

Tundub kuidagi kohatu kõnelda elulähedusest ja kaasaegsusest publitsistika puhul, mis on juba olemuselt ühiskondlik-poliitilise ja kirjandusliku võitluse eesliiniks. Ent hakkab silma, et ka P. Rummo, kes «seitsmendas suurriigis» on auga pidanud nii kaeviku- kui partisani-

sõda, kvalifitseerib seda — ja üldse oma kirjanduslikku tegevust — «asjaarmastusliku abiteona muu töö kõrval». Kui Rummo publitsistika ei haaraks tulipalavaid probleeme, mille lahendamist nõudis töö koolis, teatris, Kunstide Valitsuses, kirjastuses jne., kas oleks sellel siis praegust tuumakust ja kõlajõudu? Nõukogude publitsistika suurimaid meistreid Ilja Ehrenburg märkis ühes intervjuus, et ta on kümme aastat oma elust andnud võitlusele rahu eest ja peab selle kõrval tähtsusetuks neid paari-kolme romaani, mis seetõttu kirjutamata jäid. Kirjaniku koht on alati luureüksuses, mitte vooris. Kirjanikule on vähe vaatlemisoskusest, rõhutab Ehrenburg, ja mitte mingisugused «loomingulised komandeeringud» ei suuda asendada tõelist osavõttu elust.

Publitsistika taseme tõstmine, uute vormide loomine ja vanade haljastamine on kirjanike ja kriitikute ühine loominguline tööpõld. Kriitik Ležnjov väitis kord, et kui me üksnes žanritunnuste järgi ühtesid kirjanikeks ja teisi kriitikuteks nimetame, siis tuleb Belinskit pidada mittekirjanikuks, lamedate oodide sepitseja krahv Hvostov aga arvata kirjanikuseisusse, mis teadupärast on kõrgem. Kuidas selle vahetegemisega ka oleks, kuid kindlasti on kriitika ja publitsistika koht päriskirjanduses. Ja need alad võivad otsijale olla kunstiliseski mõttes leiduderohked.

JOHANNES RUVENI JUTULOOMINGUST

Kirjaniku suuruse üle otsustame peamiselt ta teoste elamusliku pinge järgi: andekŭllane raamat tõmbab oma magnetväljale ka hilisema lugeja tundeid ja kogemusi. Vahetu kaasaelamine ei ole siiski ainsaks hindamisaluseks. Tänapäeva lugeja mõte kannab teose ühtlasi tagasi ta loomisaega, püüdes loetava tagant tabada autori inimlikku otsingutelugu. Raamatul, mis selliseks tagasimõtlemiseks tõuget annab, on meile midagi öelda ka sel juhul, kui ta koht kirjanduse ajaloos ei olegi eriti silmapaistev.

Johannes Ruveni novellivalimik «Pihtide vahel» pöörab lugeja tähelepanu eelkõige oludele ja valudele, mis nende novellide kirjutamist ajendasid. Pole parata, raamatu esimeste juttude puhul me ei vabane tundest, et need kurvad ja kurjad lood on ammu loetud, et nad olid seda juba oma sündimise tunnil. Naiivsevõitu groteski kaldudes jutustab noor autor prohvetliku usuhullu armastusest avaliku naise vastu, lonkuri teenijatüdruku «pattulangemisest» või sellest, kuidas töölisneiu paari pandi rauga rahakotiga («Prohvet», «Tema patud», «Eeva»). Ka 20-ndate aastate lõpu kirjandusse ei toonud need jutud uudset, küll aga mõjutas selleaegse novellistika iseäratsemistung algaja ainekäsitlust. Ent kui roheline see esimene sõnasaak ka poleks, paistab sellest ikkagi kätte noore tööliskirjaniku ausameelne püüd minna ühist teed sotsiaalseid probleeme haarava realistliku kirjandusega

Novellis «Tema patud» visandab Ruven teenijatüdruku tõeleidmise revolutsionääri kaudu, kes talle õpetab «uut maailma». Bebelit ja Marxi lugeva lihtsameelse naise kuju jäi tollal küll Ruveni ainsaks katseks ehitada novelli ühiskondliku aktiivsuse suunas kujunevale karakterile. Ülesanne käis autorile üle jõu; psühholoogilise usutavuse pinnalt libisedes sunnib ta oma naiskangelasele novelli lõpus koguni relva pihku. Veel abitum ja eksivam on Ruveni sulg põrandaaluse revolutsionääri kirjeldamisel. Viimasest saab lugeja teada, et ta «kudus võrku, seadis püüniseid ja unistas suurest ja tugevast võimust, millega oleks hea heita põrmu kõik need, kes elavad võõrast varast ja higist».

Vaevaline tee haridusele ja ellu teritas noore Ruveni pilku sotsiaalse ülekohtu suhtes. Tema poolt joonistatud viletsusepiltides on tõeluse hingust («Ohver» jt.). Revolutsiooniline liikumine jäi aga tollal ja ka järgnenud aastakümnel väljapoole Ruveni kogemusteringi. Ta esikkogus «Võitlus» (1931) käärib eitusvaim, kuid see lämbub argipäevaümbrusesse.

Novellidest, mis on pärit Ruveni 1937. a. kogust «Julius Jürgens võidab enese», ei leia me enam ainsatki olude trotsijat. Nendegi lugude tegevuskohaks on enamasti agul. Siin ahistavad inimest vaesus, omandiahnus, tema enda jõuetus. Ikka ja jälle kirjeldab Ruven maadligi roomavaid saatusi. Kuna nende novellide teemad on võetud elu varjupoolelt, valitsevad neis hallid toonid. Psühholoogilist detaili käsitleb autor aga oskuslikumalt kui varem. Nii on jutustuses «Julius Jürgens võidab enese» üsna varjundirikkalt kujutatud vananeva ärimehe kiivust ja omanikuvaistu oma naise suhtes ning ta kramplikku eneseületamist abielukrahhis. Sotsiaalse eetika seisukohalt valgustab Ruven müüdava hinge nurikarjääri novellis «Streigimurdja». Jälgides üksikasjaliselt oma

hädakangelase eneseõigustusi ja ülespoole roomamist, ei suuda autor aga väheselgi määral elavaks muuta novellis esinevate tööliste kujusid ja streigiõhkkonda. Ilmekamalt teeb ta seda pärast 1940. a. juunit kirjutatud streigikujutuses («Võidupäev»). Paraku on viimases antud portreejoonised liiga välised, siin on kaotsi läinud Ruveni varem saavutatud oskus kasutada tegelaste sisemonoloogi.

Tundub omamoodi ajaloolise irooniana, et kirjanik, kes leivalisa teenis *happy end*'ide kirjutamisega väikekodanlikele perekonnalehtedele, kujutas samal ajal oma päristöödes ikka vaid elusid, mis jooksevad lootusetult umbe. Ruveni tolleaegne pessimism avaldub eriti selgesti viisis, kuidas ta oma novelle lõpetab. Vaevalt mõjuvad need lõpud traagilistena — selleks on ta inimesed ja konfliktid liiga igapäevased. Novell «Eksitus» vestab naisest, kes kokkuhoiu ja enesesalgamisega on sillutanud armastatu haridusteed. Haljale oksale jõudes pöörab mees talle selja. Lugu ise katkeb, kuid selles jutustatud inimsaatus projitseerub tulevikku elumõtteta hääbumisena. Lootustest paljaksriisutud inimese ees kangastuvad tühjad aastad.

Ruveni novellide pessimism sündis ajajärgu umbsete olude ning kirjaniku vaatevälja kitsuse mõjul. Lisaks süvendas seda kolmekümnendate aastate eesti kirjanduses levinud vulgaar-materialistlik elutõlgendus. Mäletatavasti käsitlesid mainitud suuna kirjanikud inimest ühiskonnavaenuliku isendina, kelle tegutsemise tõukejõuks on bioloogiline egoism. Ka Ruveni tegelaskujud on ühiskondlikult inertsed, ta lugude sündmustikus etendavad tähtsat osa egoistlikud impulsid. Ometi pole inimloomuse kurjus selleks fataalseks jõuks, mis lämmatab Ruveni kangelaste õnnepüüded. Tema novellide süžeesid määrab julm paratamatus, mille algallikaks on

sotsiaalne ülekohus, omandisuhted. Reljeefselt kujutab Ruven omandi needust 1941. a. novellis «Oma tuba, oma luba...» Pealkirja mõte on jutus nukra pilkega pahupidi pööratud — «oma tuba» muudab vaenlasteks isa ja lapsed, omaste intriigid agulimaja ümber riisuvad vanalt peremehelt ta lihtsameelse armastuse. Igatsetud naine reedab ta altkäemaksu eest, et kioskipidajaks hakata, «oma luba» maitsta. Novelli tegelased oma kisklemisega pärandi ümber ei ole üksnes autori hukkamõistu objektiks, nad äratavad ühtaegu kaastundmust oma inimlike elumuredega. Argipäevavaevad on neid kalestanud, kuid ka inimlik headusesäde ei ole neis päriselt kustunud. Sotsiaalse paratamatuse esiletoomine eraldas Ruvenit ka eelnenud ajajärgu kirjanikest, kes elu kirjeldasid bioloogilise olelusvõitlusena. Ta hoidis visalt kinni oma realistlikust põhilaadist ka siis, kui mitmed varasemad realistid kultiveerisid ebardlikke erandtüüpe või toitsid lugejat illusioonidega.

Kriitiline eitus, mis Ruveni kodanliku aja loomingus vaibus jõuetusetundeks, sai uue mõtestuse ta esimese nõukogude aasta töödes. Töörahvaga ühinenud kirjanik leidis optimistliku elu-usu. Kodanluse võimutsemise lõpuaega haaravais novellides «Võidupäev», «Tõusu eel», «Pihtide vahel» kujutab ta taas tööinimeste eluvaeva ning näitab neis juba ka proletaarse klassiteadlikkuse kasvamist. Ruveni uus maailmatunnetus ei pööranud küll veel teist lehekülge tema loomingus. Me ei näe tema 1940. a. juttudes veel nimetamisväärseid leide kunstilises mõttes. («Tõusu eel» on koguni madalamal tasemel kui Ruveni varasemad tööd ja oleks võinud valimikust välja jääda.) Ometi kõnelevad need novellid sellest, et Ruveni kirjanduslikul andel oli eeldusi viljakaks edasiarenemiseks.

«Pihtide vahel» mõjub lugemisel omal kombel askeetliku teosena. Ruven ei edvista oma minaga ega lange sõnalisse ilutsemisse. Ta novellid on keskendatud, ei libise kõrvalistele motiividele, ei tähtsusta tarbetuid üksikasju. Algajale novellistile võivad parimad neist tänapäevalgi õpetada enesepiiramist.

POEET JA VÄIKEKODANLASED[1]

ÜHE MÕISTE MAHUST. See sõna on igaühel suus. Ka inimesel, keda sa endamisi väikekodanlaseks pead. Väikekodanlased pole kunagi meie, vaid meie naabrid. Villemsonid, nagu tabavalt märgivad U. Laht ja H. Mikiver «Kümne küüne laulude» üheksandal leheküljel. Muide, seda teades poleks vahest maksnud raamatut sisse juhatada pisut märtripoosika «Küsimusega paraaduksest ja poeedi elukutsest»: ei usuks nagu, et nood ausad omanikud ja soliidse mehe naised populaarse poeedi ees paraadust lukustaksid või talle teret keelaksid. Tänapäeva väikekodanlane ostab kõhu kõrvalt raamatuidki, jõuab õigeaegselt või leti alt jaole ka Uno Lahe värssidele ja loeb neid mõnikord koguni mõnuga, sest et neis Villemsonidele nii hästi pihta on antud. Ärgu viimati öeldu luuletajat kurvastagu: see pole ju värsside viga, vaid üks vastase mimikrivõtteid.

Juba jälle kisub rääkima väikekodanlusest kui millestki enesestmõistetavast. Selle nähtuse ümber murtakse aga ikka ja jälle piike, viimastel aegadel eriti seoses Villem Grossi romaaniga «Müüa pooleliolev individuaal-elumaja» ja Uno Lahe loominguga, üsna värskelt aga seoses Ralf Parve näidendiga «Seitsmemagajapäeval». Kui suit sellises vaidluses äkki tänapäeva kodumaise väikekodanlase

[1] Uno Laht, Kümne küüne laulud. (Kõhu kõrvalt.) Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1962.

definitsiooni nõutakse, oled kimbatuses. Tuled endale ette nagu Püha Augustinus, kui talt päriti, milles on ajalike asjade mõte. Tema olevat kostnud: «Kui sa mult ei küsi, siis ma tean seda, aga kui küsid, siis ei tea.»

Määratlemiskatsel pöördub pahameel ka eesti keele vastu, kus üksainus sõna *väikekodanlus* peab vedama tohutut tähenduskoormat. Vene keeles jaguneb see teadupoolest kolme sõna vahel: rangelt poliitökonoomiline *мелкая буржуазия*, omaaegsest linnakodanike alamseisusest irdunud, «üldinimlikustunud» *мещанство* ja veelgi pejoratiivsem *обыватель*. Hea veel, et meil on olemas ka tüse sõna *tõusik*, mis vajaduse korral suurelisemat sorti väikekodanlasetüübi ära mahutab.

Kirjandusteadlane Z. Papernõi peab väikekodanlast omamoodi entsüklopeediliseks nähtuseks. Säherdust rikkust on mõistagi raske sõnavormelisse sulgeda. Maailma publitsistikas on päevavalgele toodud väikekodanliku elulaadi, väikekodanliku ideoloogia ja väikekodanliku hingeelu paljud iseloomulikud avaldused. Neid ei leita kaugeltki ainult sellest sotsiaalsest keskkonnast, mis nähtusele nime on andnud, vaid ka haritlaste, poliitikute, ametnike, kunstiinimeste ja tööliste keskelt. Enesega rahulolev oleskelu egoistlike pisihuvide kitsas ringis. Virisev rahulolematus oleva ilmakorraga. Omandivaist, kogumis- ja mugavusiha kui peamine tegutsemisajend. Individualism, ideeline selgrootus ja kõikuvus. Konfliktikartus. Vaimne laiskus ja kitsarinnalisus. «Parema seltskonna» ambitsioonid. Harjumusteorjus. Muutustepelgus. Kunstivõhiklus. Banaalne maitse. Ja palju muud, väga vastuoksuslikku. Ülihuvitavat mõtlemismaterjali pakub näiteks Engelsi hävitav artikkel Goethe uurija kohta, kes geniaalse luuletaja filisterlikke

jooni ülistas inimlikkuse avaldustena, samastades inimest saksa väikekodanlasega.[1]

Tulevikusuunaline kunst on kõike väikekodanlikku alati põlastanud kui luule, fantaasia ja julgete otsingute antipoodi.

Teadagi kõneles ka aeg ise kaasa selles, mida keegi sel puhul tulipunkti asetas. Gorkit piiras väikekodanlus kui tohutu laukasoo, mis ähvardas endasse imeda loovat mõtet ja revolutsiooni ennast. Gorki näidendeid, romaane, jutte ja artikleid läbib kirglik, otse traagiline võitlus väikekodanlusega. Seda jälgides ei teki naljaisu. Tunned, kuidas ahne ja nürimeelne igavus inimlikku teoindu halvab.

Majakovski Oktoobri-järgses satiiris sekkub raevusse ka naeru, ehkki temalgi oli väikekodanlasega rohkem heitlemist kui eeposevägilasel ämblikuvõrkudega. Tema tõi revolutsiooni ja luule kohtu ette juba «nõukogude» väikekodanlasi: saamahimulisi, kes ajastuga kohanedes punaseid lauakõnesid peavad; hurraa-revolutsionääre, kellest argipäevaraskustes või -hüvedes välja kooruvad omanikuhinged; värsiseppasid, kes ilu ja romantika kuulutavad möbleeritud maailma pärusvaraks.

Meie tänane päev on sootuks uueilmeline, aga kas pole just väikekodanlane see, kes meile varasemate meistrite teostest vahel otse teretuttavana vastu vaatab? Ju see peabki nii olema, sest alalhoidlikkus kuulub väikekodanlase olemusse.

Üks on selge: ta on elus, väga elus. Ent iga uus tema vastu ettevõetud kirjanduslik rünnak, mis teda väärata tahab, peab andma ta kohta uusi emotsionaalseid «definitsioone».

[1] Ф. Энгельс, Карл Грюн, О Гёте с человеческой точки зрения. Vt. kogumik: К. Маркс и Ф. Энгельс о литературе. Москва, 1958, lk. 205—227.

KÜMNE KÜÜNE LAULUD (KÕHU KÕRVALT) on nimelt seesugune rünnak. See on poeetiline pealetung iseteadlikule piiratusele, mis on «suur ja surematu / nagu väikekodanlus». Selle temaatika haarab muudki: koos asise elulaadiga häbimärgistab poeet vahendeid, millega mammonat tihtilugu jahitakse.

Et iga väikekodanlane, kes oma head äraolemist edendab, pole veel ühiskondliku vara riisuja, teab Laht ja teab ka tema lugeja. Ent siiski polnud see paljas satiirikukurjus, mis viisaka publiku maa- ja mereröövlitega ühise pealkirja-katuse alla paigutas. Satiiriline luule apelleerib alati ühel hoobil nii tunnetele kui ka juurdlevale mõttele. Iga pilt on siin tükike probleemist. Kui Laht oma vihastes värssides riigivargaid, vööritsejaid ja altkäemaksuvõtjaid piitsutab, siis vaevalt küll lootuses seda sorti rahvast ümber kasvatada. Luuletaja-kodaniku moraalne ja esteetiline hukkamõist ühineb siin püüdega mobiliseerida mõtteid omandikireprobleemidesse ja selle kaasnähtustesse tungimiseks.

Ja kui retsensendil värsikogu probleemiühtsuse rõhutamiseks kulub mitu pikka lauset, siis suudab poeet asja ära öelda üheainsa vaimuka ja kurikavala pealkirjaga.

Eriti innukalt töötleb Lahe satiir peenutsevat labasust. Žanripilte: «kodused mööblipoed» bridžiseltskonnaga, kellelt autor süütult paar-kolm igapäevast jutukatkendit ära toob; jandi- ja uhkeldamismaias teatripublik; laudkond kah-kaasautoreid; häärberite idülliline maastik, triiphoone-kurgivalud, hulgi-tulbisalud ja see, mis selle taga peidus on; mööblikaupluse õu. «Mööblikaupluse õuel» äratab aga sisulisi vastuväiteid, kui väga me autori trotsi ka ei jagaks. Mällu kerkib Lahe kunagine «Ühest äärmusest teise...», milles satiirikuid nöögiti selle eest, et nad heeringa juurde sibulat nõudes ei pöördu mitte koka poole, vaid pommitavad kohe ministeeriumi. Mööbli-

kaupluse õuel pöördub luuletaja aga vihase süüdistusega kõigepealt sööja poole, kokk on kuidagi kõrvaline. Enamasti on Lahe «fotoetüüdid» ikka värsked ja salvavad, kontrastid kõnekad. Üks märkus siiski. Lahe satiiri kujundite hulgast tikub ülearu esile tarbeesemete butafooria. Muidu mahlakas luuletuses «Valged roosid mustal talvel» kisub seesugune aktsent lugeja tähelepanu kõrvale peamisest. Peamine on ju vastuolu moodsa interjööri ja seda asustava vaimuvaesuse vahel. (Rõhuasetust aitavad kohati viltu kiskuda ka illustratsioonid, ehkki nad teost tervikuna hästi ilmestavad.) — Olgu see öeldud miljonite lihtsate lambiomanike kaitseks.

Nii mõnedki pildid keskkonnast, kus küll küllale liiga ei tee, lähevad omandikire loogika põhjal üle üpris dramaatilisteks stseenideks. Selliseid on pilkav-eleegiline autorijutustus «Kantakse välja väravast», süüpinki jõudnud riigivarga enesekaitsekõne «Väikene haridus», lustakas värssföljeton ««Rigas Balsams»» jm. Kuid mitte Lahe lugude sündmustik ei avalda muljet, vaid ta sarkastilised detailikommentaarid.

Lahe parimais satiirilistes portreedes esitleb isend ennast ise oma kõnepruugi ja tema külge kuuluva kallisvaraga. Ka teistsuguse esitusviisi puhul ei jäta autor oma hoolealust ilma naeruväärsetest või vastikutest eraldusmärkidest. Ainult uudse ja kordumatu kaudu jõuab pärale luuletaja põlguselaeng. See üldtuntud ja kunstis üldkehtiv tõde on satiirižanris iseäranis halastamatu, sest satiirik peab kujutatavast välja lõikama kõik teised tahud ja loobuma individualiseerimisvahenditest, mis võetud probleemisse ei puutu. Seal, kus Laht kirjeldab tahumatut tõusikutüüpi, seda eesti kirjanduse vana vingameest, satub ta satiirikeele kulunud kõnekäändudesse. Sellisena mõjub juba avaluuletuse «paksukesed vihased», mille kõla ei jaksa värskendada uudisriimgi («lapsukesed liha-

sed»). Karikaturisti silmis oleks ilma vatsata tõusik vist midagi niisama võimatut kui habemeta näärivana? Luuletus «Valkude probleem» tundub ülepea kuidagi anakronismina. Ladus küll: «Taimsed rasvad, vaimsed rasvad / — daamid võiksid sõnu säästa . . . / Püüdku, kasvõi rahva nimel, / omaenda taljet päästa!» Ometi oled seda justkui kusagil juba ammu kohanud. Samasuguse mulje jätab «Koerad». (Ka ühes mittesatiirilises ja miskipärast nagu ebalahelikus luuletuses — «Mured, mis meisse ei puutu . . .» — on võõra valu vastu ükskõikne nertskasukas sümbolina nagu minevikust laenatud.) Kuid Lahel on ka heas mõttes traditsioonilisi prouaportreesid, kus millelegi ammu tuttavale lisandub vürtsikalt päevakajaline. Näeme Sofia Apelsinovnat kogu ta lopsakuses, kui ta kunsti hindab, ja võtame rõõmulikult osa ka Sofia Apelsinovna võõrustajate õhinast. Aga mõni teinegi kirjeldus ei jäta naerumeelt samuti hätta.

Parema seltskonna uueaegsemaid esindajaid portreteerib Laht ilmekalt, leiutades ootamatuid vaatevinkleid. Mida üks vastutava töötaja naise ametit pidav daam maailma asjadest arvab, kuuleme «Iluravis» vastukajana tema maniküürimeistri suust. Head on viimase kiired kohanemiskurvid madaami nurinate püüdlikul korrutamisel — üksainus vihje kunde proletaarsele minevikule, ja kohe: «Jah, aeg oli tõesti siis raske ja karm / — hoopis kergem on praegu me lastel . . .» Heast mullast võrsunud noore umbrohu küsimus on üks niitidest, mis Lahe luulet seovad üleliidulise kirjanduse aktuaalsete muredega. Mängukannidest rikutud rikas ja ääretult vaene plika, nagu temast pajatab luuletus «Neiu nukumajast». Südamlikud šaržid maad tuhnivast ja luuda käsitsevast akadeemikust, kelle snoobidest lastele antakse otsehinnang: «Kuigi neil nõtke näib kehahoid, / lõõpiv on kõne ja mõte on loid» («Hea muld»). «Kaukaasia vang» oma

vastakate meeleoludega: pärlisupina keedetud meri; räme isand ja ta nooruke vabatahtlik vang; lüürilise kangelase mõtisklus, väga sugestiivne ja ere.

Lahe värsid häälestavad lugejat piisava vaheldusrikkusega, nii et ärapiiratud ainevallaga satiirikogus varitsev oht vastuvõtuvõimet väsitada ei anna end väga tunda. Kodanik Pardinoka Pariisis-käigu ja saamameeste kupleede jämedavõitu koomika asendub teisal keeruka satiirilise instrumentatsiooniga. «Nälg» ja «Moodne Kolgata» on selle toredaid tõendeid. Kõige proosalisema argielu lõimed on siin peenikese kirjandusliku paroodia niide pandud. Nii on sündinud kõrtsiuksehoidja oratoorium kõige ülevusega, õliste häältega, mis ausamba ja igaviku taha kaovad, sotsialismisajandi üliõpilasargood laksutavate ööbikutega, vabavärsiliselt filosoofilise lõpuga:

Ja üksildane kuukiir
mängis mündiga
igavest kuukiirte mängu,
mis peegeldab maailma elu,
kuni püsivad
mündid ja kuu.

Imeilusa «Kevadise retsepti» pistmine kelmi- ja pürjelilaulude keskele on muidugi koletu tegu.

Mitmed tõsisetoonilised luuletused selles kogus osutavad omandivaistu ja inimväärikuse vastuolu ajaloolistele ja sotsiaalsetele juurtele. Kahjuks on «Mulla hind» ja «Punased pohlad» autori enesekordamiste tõttu keskpärase kaaluga. Kaasa elama sunnivad mõtlik «Sügavad juured» ja karmilt süüdistav «Puhketund näituseväljakul».

«Kümne küüne lauludes» on veel üks temaatiline liin, mis esimesel pilgul ei paistagi siia puutuvat. Väikekodanlane ja kroonulikkuse vaim — kas pole need teineteist välistavad vastandpahed?

Majakovskil on luuletus «Marusja mürgitas enda», mille kangelannat heidutab ühelt poolt nepmanite ahnitsev labasus ja teiselt poolt klubis esinevate kroonu-kõnemeeste surmlik igavus. Nii osutuvad tšinovnik ja väikekodanlane liitlasteks: esimene suretab revolutsioonilise ühiskonna ilu ja inimlikkust, teine meelitab tšinovniku loodud igavusest eraellu põgenema ja lämmatab siis kõik huvid, mis inimest tõeliselt väärivad. Küsimuse selline asetus teeb Majakovski luule meile praegu eriti kaasaegseks. Vene nõukogude kirjanduses on viimaseil aastail neid sisimaid seoseid mõtlemapanevalt käsitletud (meenutagem kas või Tendrjakovi jutustusi). Eesti kirjandus ei ole veel nii sügavale tungida suutnud.

Ega tee seda esialgu ka Laht. Tõsi, juba ta debüüdi üks esimesi õnnestumisi — seltsimees Tuim, too praagitootja ja kriitikasummutaja — pani oma tegemistesse väljaspool ametiasutust kogu hinge ja võttis kurgisoolamist hirmsasti südamesse. D. Vaarandi märkis tollal, et Tuim on peale muu ka väikekodanlane. Siin vaatluse all oleva raamatu «Üleplaanilised mõtted» viitab taas bürokraadi omanikuloomusele. Selline seostamine on muidugi õige, kuid ei nõua ka erilist läbinägelikkust. Vihjamisi läheneb Laht kroonuliku suhtumise keerukamatele aspektidele — käesoleval juhul mõtete vabastamisele hingeta kirjatähe kammitsatest — luuletuses «Ilma konspektita». «Üldriiklikud Bürokratismi Matused» on aga juba avastus. Pinevast juurdlemisest kantud kujundpilt, mis ühiskondlikku pahet tabab ootamatust küljest. Bürokratismile eriomane tragikoomika. Surutud lakoonilisse vormi, paneb see liikuma terve aheliku mõtteid.

Pole tänamatumat tööd kui hea nalja koost lahtivõtmine kunstimeisterlikkuse selgitamise eesmärgil. Ka siis, kui sa viguri kätte leiad, ei ole kellelgi sellega midagi peale hakata: keegi teine samal viisil luuletust enam ei

tee, autor aga teab isegi ja paremini. Teoreetiliselt võiks retsensent kirjanikule kasulik olla, kui ta ühe lugejana raamatu poolt tekitatud mõtteid ja muljeid avaldab. Praktiliselt selgub, et «Kümne küüne laulude» kokkukogumisel ei ole arvustajate negatiivsed hinnangud nimetamisväärset osa etendanud. «Küll on kena kelguta» laadi asjakeste väljajäämine poleks valimikku vaesestanud. «Mustlanna» pöörab kümme aastat kestnud kordustrükkimise peale autori mõttel otsa ümber. (Kõrvale:) Kuidas võiks kõlada pala, mille kirjutaks epigrammimeister Laht enesekriitika lämmataja kohta? Kuus aastat tagasi kirjutas Laht ühelt satiirikute seminarilt: «Venis pikaks ja lohises nagu minu «Kaks külameest» — viimase rea peal autorgi ohkab kergendusest.» Pärast seda on samad kaks külameest Tõnu ja Tooma nime all pugenud veel kahte kogusse, ainult «Pobedast» on saanud «Volga».

Seletagem kohatist nõudlikkusenappust taotlusega koondada raamatusse kõik teemasse puutuv. Kuid me ei pane autorile ju sugugi pahaks, et ta näiliku kõrvalepõikega laseb meid osa saama ühe virge kunstniku töötoa suurepärasest korralagedusest või raamatu lõpu rahvarüsinast. Luuletused nagu «Ma tänan hommikuse pildi eest» ja «Kõikidest metsadest oled sa lähim» toetavad värsikogu läbivat mõtet. Vahest poleks halb olnud tõlgendada eesmärki avaramalt ja paigutada sisse rohkemgi sellist, mis otseselt väikekodanlust ei puuduta, kuid elutunnetuselt sellega polemiseerib.

Õigupoolest on küll kogu meie kirjanduse ühiskondlikult teotahteline osa sääraseks kaudseks poleemikaks. Lahe luule on aga eriti erk õhust kinni püüdma vastupidise ellusuhtumise sümptoome. Kas ei tõenda seda näiteks luuletus «Mu vana klass», meie aja traagiliste kogemuste hetkeline jäädvustus, mis mõnelgi ootamatult üht hingesoppi häirib. See, mida ta riivab, osutub lähemal

vaatlusel väikekodanliku humanismi iduks: kalduvus inimest haletseda ähmastab tõe ja vale tunnet sageli nendelgi, kes oma töö ning mõtetega uue ühiskonna eest väljas on. Lahe luuletajaisiksus, ta valvas huvi kõnealuse probleemide ladestiku vastu sisendavad ootust, et ta küsimuste edasisel poeetilisel avamisel suurema vastupanu teed läheb. Kuid juba võitlusrõõmsad «Kümne küüne laulud» teevad tulusat ja tervendavat tööd.

MÕLGUTUSI AUGUST SANGA VÄRSIKOGU ÜMBER

On luuleraamatuid, mis on nende looja eluasemeks, ja teisi, kus ei elata, nii nagu keegi ei ela klaveris. See kuskilt loetud tähelepanek ei taha piirjoont tõmmata hea ja halvema vahele, vaid eristada kaht tüüpi vahekorda poeetilise ainesega. August Sanga «Võileib suudlusega» [1] pole klaver, vaid elamu. Nimiluuletuse kaudu siseneme selle luulemaja südamesooja õhkkonda. Leiame seejärel hulga teisi uks- ja akenluuletusi, mille kaudu peremees meid juhatab läbi oma elamise või näitab maailma, mis siia kätte paistab. Nendelt kõige iseloomulikumatelt luuletustelt on pealkirja saanud erinevad värsitsüklid: «Silmad», «Tagasivaade», «Kevadelaulud», «Konsultatsioon koduperenaistele», «Võileib suudlusega». Iga tsükkel avab eri aspekte ühe küpse poeedi ellusuhtumisest — sellest, mida ta südamevalutamise tundidel iseenda ja teiste tarbeks tallele on pannud, mida ta põlgab või armastab, millest unistab; tõsimeelsest tõejuurutamisest ja vandersellirõõmudest.

Kui selles värsikogus ainsateks sõrendatud sõnadeks on õ n n, t õ d e, õ i g u s, õ h k, siis ei kinnita see üksnes õ-pookstavi eluõigust. Ega ole see sedakorda ka niivõrd ajamärk kui just midagi käesolevale luuleraamatule tunnuslikku. Siin lakkavad need olemast harjunud sõnad, sest nad noorenevad eheda isiksuse vahendusel. Ülitaba-

[1] A. Sang, Võileib suudlusega. Luuletusi 1956—1962. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1963.

valt iseloomustas Sanga poeedieripära J. Palmiste läinud aasta 15. detsembri «Edasis». Et vaikimine võib mõnel puhul olla vargus, siis olgu sellest ära toodud nii palju: «Iga lüürik paneb ju oma luuletustesse iseennast, Sang on aga teinud ja teeb seda teistest erinevalt, umbes nii, nagu Charles Chaplin «pani ennast» oma Charlie'sse. Tema luule pole mitte ainult lüüriline tundevabastamine, vaid samal ajal ka tegelaskuju, tüübi loomine. Igas luuletuses asetub see värssinimene mõnda uude situatsiooni nagu mõõdupuu, mille tundmine aitab meil seda uut olukorda mõista. Samal ajal on iga uus situatsioon nagu uueks taustaks, mis avab tüüpkujus senimärkamatuid tahke, täiendab ja viimistleb teda.»

Kas ongi tarvis lisada, et seesugune karakterlüürika kogu oma isiklikkuses jäädvustab ühtlasi midagi olulist heast hulgast meie kaasaegseist? Eks ole too eesti haritlase klassikaline biograafia, mis lahti rullub «Mälestusest». Eks ole see internatsionalistlik humanistipale, mis «Galilei» ridade tagant elu poegadele naeratab. Ja samal ajal on see nii sangalik kas või sellegi mõtteuperpalliga, mille inspireerib rõõm ptolemaiosliku päikese kukutamise üle:

> Oh kui hea, et käes on uued ajad!
> Nagu karussell käib ringi maa!
> Kaelastikku koos on armastajad,
> toeta seista kuidagi ei saa.

Vist küll igaüht meist paneb ühtaegu muhelema ja ohkama luuletaja kahekõne kondimehega, kes on tulnud kutsuma «noh, sinna . . .». Sedavõrd üldinimlik on «Eile öösel» — elumeelsete leeri jaoks. Mis siis veel rääkida suurte sotsiaalsete õnnetuste mälestuskumast, mida tahaksid tõrjuda kõik ehitajad ja unistajad, kelle nimel

Sang kõneleb «Laulus rahulikust unest» ja luuletuses «Kord õhtu eel». «Peremehe muredest» kuluks kirjutada päris essee kohe. Nii paljud meie kaasinimesed — just meie riigi, meie aja kodanikud — võivad vaadata sellesse naljatlevasse ja ülimalt tõsisesse luuletusse nagu peeglisse. Ei olegi kõrvalepõige, kui nimelt selles seoses on tahtmine teha poleemilist pistet: «Peremehe murede» tões-ja-vaimus kangelane suudab kindlasti peale jääda vaidluses nendega, kes pärast Camus' «Katku» lugemist kalduvad arvama, et ka maailma absurdsuse tunnistamine võib inimesele positiivse tegevuse ajendiks olla. Sanga luuletuste keskel tajume jälle kord, et eluarmastus ja inimeste-usk on otstarbekam jõuallikas.

Muidugi pole see «trafaretselt särasilmne» luule. Tugevasti kostavad sellest ka möödunud traagika ja oleviku ebakõlad.

Tvardovski ütles Euroopa kirjanike «ümmarguse laua» taga Firenzes, et tal on alati kõhe, kui ühest või teisest diskussioonist osavõtjad üritavad lahendada küsimust, mida on väga raske lahendada isegi intiimseimas sõbravestluses, isegi oma töölaua taga enesega üksi olles. Jutt oli isikukultuse probleemidest.

Nii ränkraske ülesande puhul on loomulik, et see küsimuste ring meie jaoks veel aegunud pole, et nõukogude kirjandus mineviku kurja ikka ja jälle süüpinki kutsub. Ja tunnistajad jutustavad asjast nii, nagu nemad seda nägid. Dramaatilist, vastuoksuslikku ajastut ei saanud kõik ühesugusel viisil tõdeda.

Nõnda leiame ka August Sanga raamatust ülekohtu jäetud vermeid ja ajaloo õppetunde, mis on luuleks ülendatud. Sarkastilist meenutamist, valulist tundehõõgumist õhkub «Tsitadellist». Läbitehtud elukool on kätte juhatanud poeediaususe proovikivi: kas peitub kirjapandus otsimisrahutust, mis vaidlust tõstab ja rutinööridele tüli-

nat teeb («Aus värss»)? Autor mõõdab ennast sama karmilt nagu kaasaegseid: «Ah, ausalt teeninud ei ole tõlt ma, / sest vahel vaikida mind mõistus käskis seal, / kus süda sundis sõna võtma.» Nii ütleb ta oma tagasivaates ajajärgule. See vapustav aeg nõuaks «Tagasivaate» autori kinnitust mööda uut Homerost. Ent ühes luuletuses kogu rahva poolt üleelatust jutustada on kellele tahes raske. On, nagu katsuks luuletaja «Tagasivaate» algul tõusta tuleviku vaatetorni, kuid ei jõua seda teha, sest mõttes elluäratatud sündmused löövad lainena üle pea kokku. Leidub ajaloo suhtes kanapimedaid inimesi, kelle silm suuri asju ei seleta. Sang ei kuulu selliste hulka, ta vaid märgib õigesti, et «tihti see, kes liiga lähedal, / ei mõistagi, mis tõde on või vale! / Nii joonteräguks muutub luubi all / ka kõige kaunim inimpale». Veel enam käib see vastuoluliste aastate kohta, mis meile praegu alles lähedal. On mõistetav seegi, et poeedi mõte ja tunne kõnealuses luuletuses vahel kumbki ise teed lähevad: mõte teab, et elu nõuab püssirohtu üha uuteks lahinguteks, hinges on tormiväsimuse hetki.

Ometi äratas «Tagasivaade» ühel puhul mälus Brechti sõnad (Sanga tõlkes): «Öeldu võib olla ka liiga ühemõtteline ja eemaldada asjadest vastuolu.» See juhtus siis, kui mõte lugemisel komistas ridadele:

> On lihtne surra suure aate eest.
> Kuid elu nõuab kompromisse.

On lihtne? Kuidagi ei söanda uskuda, et see lihtne on, ja tõeliselt ei usu seda ka Sang, kes esimeste revolutsionääride mälestusele pühendas südamliku «Laulu surnud linnust». Ent trükitud rida elab autorist sõltumatut iseseisvat elu. Sündis see rida kergekäelisusest? Belinski kirjavahetusest võib lugeda, kuidas üks sõber talle ette

heitis, et ta üht Gogoli-artiklit olevat kirjutanud ilmselt ülearu tõtates. Belinski vastas, et vastupidi, töö puudused tingis asjaolu, et ta selle kallal ülearu vaeva nägi. Võimalik, et midagi sellesarnast juhtus ka «Tagasivaate» autoriga. See on poeedil murerohkelt läbipõetud teema. Sellest haaratuna ta ei märkagi, et ta üheainsa värsireaga tühistab teises mõttes traagilised inimsaatused ja nende luule.

Kriitikutel on tavaks kirjanikke keelitada, et suurte kunstiliste üldistuste tegemine ei nõua sündmustest eemalejõudmist. Võimalik tõesti, et ajaline distants ei pruugi suur olla, vähemalt mis puutub luulesse. Kuid selleks, et elamuste ristlainetusest kunstitõde luua, vajatakse teatavat sisemist distantsi. Oma värsside valdavas osas on Sang ainest kindlalt üle. Sanga värsse ei liigitata nn. intellektuaalse luule rubriiki. See ei tähenda hoopiski, nagu oleks neis juurdlevat vaimu vähem. Tema püüab ajastu keerukust väljendada mõtte- ja tundeerksa inimese loomulikus keeles. Kuid ta luule küpse lihtsuse taga ei peitu ainult meistri oskus sõna sepistada. Veel tähtsam on Sanga oskus näha elu «rõõmsa mõtte kõrgustikult». Olgu mõte ise ka kurb või sõjakas või irooniline — üksnes pingsa mõttetöö kõrgustelt on see luule saanud oma selguse, oma avaruse.

Teatriprobleemide arutamisel «Edasi» loominguliste kohtumiste klubis leidis P.-E. Rummo, et alati ei otsusta teose õnnestumist-ebaõnnestumist mitte üksnes sellesse kätketud mõtte (näiline) suurus. Et August Sang, Nõukogude Eesti tugevamaid luuletajaid, on ju ka ainult n.-ö. väikeste asjade laulik.

See noore poeedi mõtteavaldus on piisake merest. Teame, et meie kirjandus on astunud inimesele lähemale. Poeedid avastasid, et inimest ümbritsevate väikeste asjade imevägi pole luule poolt kaugeltki ammendatud. Aga

varsti tuli ilmsiks seegi, et lihtsale heale toetuvad küllait erinevad eluarusaamad. Need ei sõltu ainult poeedist, vaid ka lugejast. Kui mõni aasta tagasi palju tsiteeriti Vaarandi «Lihtsaid asju», siis võtsid ühed sellest motoks: «Kaugete tähtede lõputu valgus rahuna voolas mu peale.» Teiste jaoks jäi läbi kõige kõlama: «Siiski ma armastan tormi ja põlgan kaldalepaisatud vahtu.»

Samal ajal võime nii vaikelu- kui rahutuselaulikute juures märgata ühist umbusku suurte sõnade vastu. Viimati mainitute puhul on säherdusel umbusul oma terve tuum. Sellest annab märku kas või niisugune tibatilluke detail, et meie uusima luule kujundikeeles on tõusnud ausse silmad. Kõrvade kahjuks. Merilaasi «Usalda oma silmi» on vaid väike osake mõtteliikumisest, mille sisuks on igale inimesele määratud üleskutse — tõde kogemusest omal jõul välja koorida. Sang: «Kuid on see kunst, kui kordad kuuldud sõnu?» («Papagoid»). Ja teisal, kus ta kiidab võimet lasta asjameeste manitsusi ühest kõrvast sisse, teisest välja: «Nii mitmed ühe päeva jumalused / on minu nähes maandund prügimäel, / nii mitmest tõest on koorund rumalused. / Kui olla narr, siis pigem omal käel» («Hommikune tualett»). Luuletuses «Silmad», mis on üks Sanga värsikogu avaakorde, hoiatab poeet aga maailma nägemast konnasilmade madaluselt, kust «iga prügi ära paistab, / iga konarus kohutab».

Kartus suuresõnalisuse ees viib puhuti aga teise äärmusse: tundub, nagu oleks hakatud pelgama mastaabile vastavaid sõnu ka seal, kus tegemist on vaieldamatult suurejooneliste tööde ja taotlustega. Sestap tähendavad strofid Sanga luuletusest «Ja ikkagi» enamat kui üksiku värsisepa kurtmine:

> Töömehi õnnelikke, noori
> näen koidutunnil kõikjal teel.
> Küll liituksin ma nende koori,
> kuid mul ei ole sõnu veel —

häid, suuri, puhtaid nagu läte
Need, mis on mul, on vääritud,
on käinud läbi võidund käte,
on kulunud, on määritud.

Neilt rooste nühkima peab ära,
et ilmneks nende õige hind,
et tagasi nad saaksid sära,
et see, kes loeb, ka usuks mind.

«Laulus kärsitusest» küünib mure kurjasti pruugitud sõnade pärast koguni kahtlemiseni poeeditöös: «Mul on sõnad, ainult sõnad! / Olen neist nii tüdinend. / Olen neid nii palju kuulnud.» Kuid see on mööduv kahtlus. Sanga raamatut tervikuna kannab usk, et selles armees, kes meie maal vallutab suurt ja head, rühib luule esirivis «kui luuraja või trummimees».

Niisiis on Sang väikeste asjade laulik üksnes oma pildikeele poolest, mitte aga elukäsituse mõttes, sest ta luule ei sule end inimese intiimsesse eluringi. Ta värsid tahavad inimest paremaks muuta ühiskonna jaoks, ühiskonda — inimese jaoks. Võileiba ja hellust inimlapsele, kes sellest jaksu saab. Jah, kuid ka väga nõudlikku armastust. Ikka jälle sisendavad Sanga luuletused uhket veendumust, et inimeseametit ei tohi endale hõlpsaks teha. «Käi oma rada — otsimise / ja eksimise hinnaga, / ja kui sa välja jõudsid tõeni, / siis kaitse seda rinnaga,» ütleb «Laul vastutusest». Need luuletused on sõjakäik selgrootuse vastu. «Kui sa ei põlga kompromisse, / ei tunne jälkust nende ees, / võid olla tunnustuse tipul, / kuid oled siiski surnud mees,» loeme samast laulust. Inimest mõõdavad ausus, julgus ja hästi tehtud töö. Neid igipõliseid inimlikke väärtusi on laulduo ajast aega, kuid meie elu kontekstis saavad nad rõhutatult ühiskondliku sisu. Sellest kõneleb ka Sanga luule.

Sanga värsside kõlbeline paatos on siiras ja puhtakõlaline. Võib-olla just seetõttu äratavad mõned pooltoonid kõrvalmõtte: poeedi tugev külg võib üksikuil juhtudel talle takistuseks olla. Lüürilise mina esiplaanile asetumine, millest oli algul juttu, võib lugeja moraaliteema puhul vahel tõrksaks teha («Tee seda, palun, minu heaks, / et ma sind armastada saaksin ...»). Ent loetagu suurepärast «Hommikut». Ka siin on autor peategelaseks, ka siin õpetab ta õige elamise tarkust. Aga see tore küüntest kübaraga ässitaja, kes osa saab kevadest ja tellingutest ja uue inimesehakatise protestikisast, võidab silmapilkselt südamed ka õpetuseivale:

Et kõikideni
su hääl võiks kosta,
ei tohi lasta
end ära osta

heast, vaiksest elust,
kus vaeva vähem,
ja võtta sihti,
mis kõige lähem.

Sanga kodanikuluule on mõnigi kord poleemiliselt uudne. Omalaadset sotsiaal-poliitilist värsspublitsistikat loeme «Laulus järelväest»: «Oh staabikindral, staabikindral! / Sa sihti ees nii selgelt näed. / Kui sa ka taha vaataks vahel, / kas kaugel meist on järelväed.» Nagu muudegi Sanga põhimõttekuulutamise laulude puhul, peab siin imetlema ta julgust kõnelda sellest, mis teda vaevab, lihtsa otseütlemise keeli. Sest meie uuemas luules võib sageli täheldada nähtust, millest räägib Becher oma «Sajandi saladuses»: «Ei, ma ei tahtnud olla lihtsustaja ja seepärast komplitseerisin ma kõige lihtsamaidki asju.» — Teise käega tahaks siin ometi niipaljukest tagasi võtta, et harva küll, aga siiski tuleb ette didaktikamaiku neis askeetlikes värssides. Muidugi kaitseb nende vormiküpsus

autorit ohu eest silmata oma keedupoolises toda õilsat kirvenägu, millest pajatab ta kirvesupiretsept «Konsultatsioonis koduperenaistele». Pealegi on otsejooneline mõtete väljaütlemise viis omane ainult ühele osale Sanga värssidest. Teisal kohtame fantaasianõtket pildikujundamist, mille läbi kõige igapäevasem elu-olu tähendusraskeks muutub. Igavaks on autor hinnanud õhtu raadionuppude taga, kui eetrist tuppa tungivad katked nailonparadiisi demokraatiafarsist. «Igava õhtu» kolm luuletust on seejuures vägagi huvitavad. Relvatäristajate leeri moraalse pehkimise fikseerib poeet kainelt-realistliku sulejoonistusega Adam Schmidtist: «See siis oligi mu elu: / kriisid, füürer, kroonu munder, / sõttaminek, sõjasttulek, / varemed ja virtšaftsvunder.» Tuhat korda kinnipüütud eetrihäälte kaosest seletab nüüd äkki iga kuulaja kõrv koletu neljajalgse helipere lähemale roomamist, ronimist, hüplemist, näugumist, ruigamist. Nii loob luuletaja modernsest kärast selle enda vahenditega halenaljaka hirmu- ja õudusesalmiku.

Jällegi teistsuguses võtmes on kirjutatud luuletused, kus poeet-maailmaparandaja kodukootud pahet kavalal kombel nuhtleb. Nii teeb ta «Laulus ülearusest ettevaatusest heitlike ilmade puhul» ilmsüütu võllaroa näo ja teeskleb osavasti eneseirooniat: «Ma nohu kätte ei karda surra. / Kui aga ehk juhtukski sedasi, / see löök veel isamaad ei murra — / ta õitseb ja haljendab edasi.» Sanga salvav sulg ei jäta rahule ka bürokraati. See vastane ei ole uus. Aga et bürokratismist jagu saada, peaksid vist kõik poeedid hakkama satiirikuteks ja kõik kodanikud poeetideks. Lopsakalt värske on «Tulevikupildi» autori mõttelend, millele hoo annab bürokraaditopis tuleviku muuseumis. Imestama jätab luuletus-kalambuur «Tunnistused», mida ümber ei jutusta ja mida on võimatu teatavaks teha mitte-eestlasele.

Meil õhatakse sageli huumori järele, aga see on tühi töö, sest luulemeele ja naerumeele liitumist ühes isikus ei saa kriitika abil sihilikult esile kutsuda. Pole antud mõnele, nagu vene eideke Uno Lahele vene keele kohta ütleb. Sangale on antud. Mitte üksnes satiirikunärvi — seda tuleb üldiselt laiemaltki ette —, vaid ka leebet huumorit, mis on haruldasem. Me reisime koos luuletajaga ühest Kipjatokist teise või matkame mööda simmel-sammel-radasid ja sallime hullupööra jürikuu korralagedust, lõokesi, tuult, miilitsat, noori pungi, Kadrioru trammi, lehelugejaid ja veel tegemata töid.

«Hommikuses tualetis» on salm: «Ma nuustikuga nuhtlen rinda karust. / Kas mesilasteõnn on tõesti hea? / Siin rahvasuu küll eksib minu arust. / Noh, kuidas on, mu mesipuu — mu pea?» — Küllap Sanga lugejad kinnitavad, et rahvasuu ei eksi ühti. Kui nii, siis pole vahest vajagi puudutada Sanga värsside «lihtsakoelist, vanamoelist» meetrumit ja muud seesugust. Kuivõrd see meetrum ja muu veab sellesse laotud väärt koorma ilusti pärale, võib loobuda vankri sõidu analüüsist. Tõsi, selle poeedi silmakirjalikult lihtne riim nõuaks õpetlikku eriuurimust. Kuid ärgu keegi lootku, et tal sellega siis Sanga saladused käes on. Mesilaste tants on ühe saksa õpetlase poolt küll hiljuti dešifreeritud, kuid luule mesilindude suminat-saginat ei saa me õigupoolest eal teadma.

Sanga luule helge oleviku- ja tulevikujaatus on kaasakiskuv. Veel kord: see ei ole lihtsalt elurõõmus temperament ega seda sorti lame optimism, mille puhul ühtesid asju lõpuni ei mõelda ja teistest kõrvale hiilitakse. Siinsamas oleks asjakohane kõrvutada kaht Sanga. Esimene oleks kolmekümnendate aastate lõpu raskemeelne noorur, «Müüride» Sang, kellel kuugi poos end närtsind kaske ja kes ise ihkas uppuda Eiteas. Teine — praegune Sang, kes on kindlalt nõuks võtnud olla noor; luuletaja, kes

kaasinimesi maailma asjade eest vastutama veenab tagasihoidliku mõttetarkusega:

> Ja kuigi sul ei ole teada
> tõest rohkem ka kui tuhandik,
> ehk nimelt seda ongi tarvis,
> et tõde oleks täielik.

Aga nende kahe poeedi erinevus on nii sügav, et lihtsam on neid esiotsa nimekaimudeks pidada, kuni leidub kirjanduseuurija, kes kõik õpetliku välja toob, mida juhtum ajaloolises ja filosoofilises mõttes pakub.

Eeskätt võtkem August Sanga uut luuleraamatut kui tänase ja homse päeva head kaaslast.

MARGINAALID [1]

Inimese kontseptsioon ja lugeja. Kunsti mõistmise eeldused

D. Vaarandi oma Poola-reisi märkmetes (vt. «S. ja V.» 1962. a. sügis) rõhutab õigesti, et kunsti mõistmiseks ei piisa *ilumeele* arendamisest, et kunstiteose mõistmine on pingeline mõttetöö, astumine seniselt tunnetusastmelt uuele. Minu arvates on olemas veel kolmas hädavajalik eeldus peale töötahte ja ilumeele: *inimesteemeel*; on inimesi, kes on teiste inimeste suhtes kana- ja värvipimedad, kellel teiste inimeste mõtte- ja tundemaailmast on äärmiselt lihtsustatud ettekujutus. Sellised inimesed, kellel puudub kaasinimese taipamise võime, südame intuitsioon, võtavad ka raamatust ja teatrilavalt vastu ainult sõnades väljaöeldud mõtteid ja silmanähtavaid tegusid. Kui selline inimene juhtub olema kriitik, siis . . .

Positiivne kangelane ←→ otsija

«Kas siis *kõhklejate, eksijate, otsijate* kujude loomine ongi see «n. kirj. kõige pakilisema ülesande» lahendamise katse? Minu arvates on kõige pakilisem ülesanne *tänapäeva tüüpilise, eesmärgikindla, selge pilguga ja teadlikult kom-*

[1] Valimik on koostatud autori järelejäänud pabereis leiduvaist, lugemisel tehtud märkmeist. (Toim.)

munismi poole püüdleva kangelase kuju loomine.» (Vt. Remmelgas, Mis on uus ja mis on vana, «S. ja V.» 1961, 24. veebr.)

Huvitav, kuidas Remmelgas kui ilmselt «teadlik» kangelane endale kommunismi ette kujutab. Kes on sellest nii teadlik, et tegutseb ilma otsimata? Ja isegi kui kirjanik kujutab kangelast, kes ei otsi, peab ta ise, autor, ikkagi jääma otsijaks, muidu ei saa ta teost luua. Selles mõttes ei ole Niidu «Laulu algus» oma mõttelt sugugi tähtis üksnes talle isiklikult, nagu väidab R.: see, «kuidas pääseda edasi», ei tähenda ju paljalt ühiskondlikku asumist töörahva poolele, vaid küsimust, kas minna luules mööda «siledat tänavat» või püüda kaasa elada «tehtava tänavaga». Asjata kinnitab R., et näit. Beekman leidis kohe, kuidas pääseda edasi — B. kirjutab ju aina siledast tänavast. NB! Lenin OTSIJATEST! Vt. ka Fadejevi päevikumärkmeid tee otsimisest kangelaste juurde.

Kriitika subjektiivsus ja objektiivsus

Kas kriitik on lugeja? Andresen võtab talt lugeja õigused, s. o. õiguse suhelda kirjanikuga sel alusel, et kriitik ei oska ise luuletada või romaani kirjutada («S. ja V.» 1963, I kvartal). Ojamaa («K. ja K.» 1963, 3) võtab talt õiguse lugeja nimel esineda sel alusel, et ta «eestseisusesse» kuulub ja kirjanduse ajalugu tunneb. Ja mõlemad näevad kriitiku peaülesandena «hea propageerimist võimalikult kaasakiskuvas ja huvitavas vormis» (131). Aga hea raamat propageerib ennast ise, kui ta on kaasakiskuv ja huvitav! Igavat raamatut kaasakiskuvalt tutvustada on võimalik aga ainult siis, kui kriitik võtab lugeja kaitse alla, kaitseb teda igavuse ja labasuse vastu, mis on ka kahjulik. (Ojamaa väidab, et «ainus asi, mida meie lugeja ei vaja, on kaitse» (131).)

Ojamaa ütleb veel, et: «Samal ajal aga tähendab lugejaga opereerimine kriitikas seda, et lugeja jääb tegelikult mängust välja, umbes nagu kooliõpilane, kui targemad inimesed õppenõukogus (käesoleval juhul kirjanduse spetsialistid) temasse puutuvaid küsimusi lahendavad» (131). See on õigus, mis demagoogiasse puutub. Kuid on kaks teistki teed: 1) kriitik esineb ü h e lugejana — see õigus p e a b talle jääma, sest see tagab teatud «subjektiivse» esitusviisi, mis alati on huvitavam ja kaasakiskuvam kui liiga «tõsiteaduslik», ja pealegi on see n o r m a a l s e e s m a e l a m u s e peegeldus kunstiteosest; 2) kriitik õpib «lugejat» rohkem tundma («lähemale rahva elule!»), nii nagu kirjanik püüdleb üha lähemale i n i m e s e l e. Siis oleks tal lugeja nimel esinedes värskemaid m õ t t e i d, aga mõtted pole kunagi kurjast — ei kirjaniku ega lugeja seisukohalt.

«Jean-Christophe'i» II lugedes 15. 09. 58.

Rumalusel on sama kaugele ulatuvad traditsioonid kui kultuuriloomingul. Kui me rumalusepärandit paremini tunneksime, siis ei otsiks me tänapäeval selle põhjusi valest kohast. Lohutav on lugeda, kuidas Pariisis 1908. a. teatrid lavastasid sulaselget vulgaarsotsioloogiat — lk. 79. Eriti mahlakalt vulgariseerimisest muusikas — lk. 57, 58. Arvustuses — lk. 89, 90.

Kr[iitika] stiilist

Kirjandusteadlase töö on suuremal määral ohvritoomine kui kriitiku oma juba kasvõi sel põhjusel, et klassik ei saa ennast kaitsta ja see kohustab äärmiseks objektiivsuseks (pealegi «t e a d u s»). Kriitik võib rohkem voli anda oma tunnetele. Kuid kumbki peab siiski oma tem-

peramenti maha suruma selleks, et esile tõuseks käsitletava autori oma. Käsitlusobjektist tuleneb teatud määral käsitluslaad. Näit. 19. saj. mehi käsitledes ei passi tarvitada modernseid ütlemisi, liialdada võõrsõnadega jne. (Vastuolu Alekõrre värsianalüüsi ja Tamme värsside vahel.)

Kriitika ja kirjandus

On tekkinud tööjaotus: halvas on süüdi kriitika, heas — kirjanik. Sest pole juhtunud lugema, et õnnestunud. andeka kirjandusteose puhul oleks kriitikat kaassüüdlaseks peetud.

Avastused enda jaoks:

1) pole alati õige käibelause, et kirjaniku kavatsus ärgu puutugu meisse, oluline on ainult teose objektiivne sisu — tingimusel, et see on piisava kunstilise kehastuse leidnud. Sest Solž[enitsõni] jutt [«Asja huvides»] on kunstiliselt nõrk (tõestada: kõik olulised momendid esitatakse teatamise, mitte kujutamise teel), äratas aga ometi kirgliku vaidluse. Miks? Sest autori taotlus, probleemiasetus ise kätkes midagi uut, mis ühtesid ärritas, teisi innustas sulge haarama.

Järeldus: novaatorlik idee (probleemiasetus) on sel määral primaarne, et ta kutsub esile elava reageeringu ka siis, kui ta tugeva kujundilise läbitunnetamiseni polegi jõudnud. Niisiis pole õige mu kahtlus, et kas Jõe ja Remmelga jt. väited, et novaatorlus on eelkõige elulise sisu uudsus, ei aseta kirjanikku peegli ossa.

Vaidluses aga selgus, et iga lugeja nägi teose ideena, taotlusena ise asja. Kas selline lugu on võimalik ka kunstiliselt tugeva teose puhul? Küllap on, sest iga lugeja

muutub lugedes teose kaasautoriks, arendab mõttes mõnd assotsiatsioonide ahelikku edasi, jätab teda vähem huvitavad küljed vaateväljast kõrvale.

Sedapuhku aga näib, et Solženitsõni mõtte kunstilise kehastamise n õ r k u s põhjustab seda, et vaidlejad ei jõua üksmeelele teose t a o t l u s e kohta. Mina näiteks leian, et autor ei tahtnud õelda ei ühte ega teist (vt. «Lit. gaz.»), vaid hoopis järgmist: panetunud mõtteviisiga tegelinskid kasutavad suurt põhimõtet «для пользы дела» ausatele inimestele surve avaldamiseks, sunnivad teisi töökollektiive kinni maksma otseste vastutajate tegematajätmisi salapäraste riiklike huvide pähe; veelgi rohkem — et koolitäis noori inimesi on ü l i m a l t r i i k l i k h u v i ja see, kes lööb mõra nende usaldusse elu vastu, teeb partei üritusele arvamatut kahju. Pole nii tähtsat asja, mille kasuks noorte inimeste hingi tohiks muserdada.

Aga miks s e e mõte vaidlejateni ei jõudnud? Avastus nr. 2: Mõte, et kriitilise realismi meetod ei kõlba meie ühisk. jaoks, polegi nii skolastiline.

Lugejate nivelleerimise vastu kriitikas ja kriitika rahvalikkusest

Majak[ovski] «Больше поэтов хороших и разных» peaks võima üle kanda ka lugejatele. Meie kriitikud kirjutavad sageli nii, nagu oleks olemas üks suur Keskmine Lugeja. Tegelikult peaks meie eri väljaanded diferentseeruma, olenevalt erineva taseme, ettevalmistuse ja huvidega lugejakihtidest. Ka kriitiku stiil olenegu auditooriumist. Lihtsus ei tähenda algelisust. Ei saa rahvalikkuse sildi all nõuda, et kõik oleks arusaadav algelisele lugejale — meie ühiskonnas pole põhjust kaasa tunda harimatusele.

Noorpegasuse kiri Hipodroomide Trustile

Mina olen sälg ja mind ei abistata. Olen kuue aastane. Mis viga on olla vana Pegasus — tähtpäeviti inspiratsioonisõidule traavida on selge lustiasi. Isegi tollel tsaari-Venemaa lihtsal hobusel, kes omal ajal kuulsaks saanud algajat aadlikku Mitrofanuškat vedas, oli kergem kui mul. Mitrofanuškal polnud tarvis geograafiat tunda, tema ütles voorimehele: «Sõida!» ja vastutas voorimees, mitte hobu. Noorkirjanik ütleb mullegi: «Sõida!» ja mina annan kapjadele tuld. Iseäranis hoogu satun ajalooliste romaanide põllul, seal on rohkem vaba voli. Tore on kihutada lõpututel lehekülgedel mööda sõnasõmerat, mida pole sonkinud keeletundjate õigekeelsusvaiad. Peatud mõnes maalilises külas, juba toovad nisupalmikutega neitsid minule allikavett, mis on sama selge nagu nende sinisilmad, mu peremehele aga pakutakse kartuleid ja muid frukte.

. . . . . .

Olin oma põlvega seni rahul, nüüd aga tahetakse mind ebaeakohase vastutusvankri ette rakendada.

Kurja juureks on loomulikult kriitikud ja retsensendid. «Pegasus,» ütlevad, «peab meie ajal teedekaarti ja liiklusmäärusi tundma. Tal tuleb õppida faktide koormat vedama.» Helde aeg! Nii nõutakse varsti mu peremeheltki juhiluba. Harimatus ei ole üht Pegasust ealeski milleski takistanud.

Tsitaadist

Kõigepealt: kui esitad tsitaadi kellegi tööst, ei tohi lasta end hirmutada moes olevast süüdistusest, et oled selle kontekstist välja rebinud. Tsitaati ei saa nimelt üldse sündida, kui sa midagi kontekstist välja ei rebi.

Kas kunsti tähtsus väheneb?

Vt. Nesvadba «Einsteini aju» («L. Rmtk.» 1964)

Paul Viidingu raadiovestlus noortele jättis kahtluse alles: et ta ei teadvat, kas on nii, et kunst õ i l i s t a b inimest, et kas nende hulgas, kes kunsti armastavad, on rohkem h ä i d või et halb inimene ei saa armastada kunsti. Tsiteerib Antokolskit «L. gaz.», et luuletaja, kellele elektron-arvutusmasin on vaid nuppudega kapp, ei ole t ä n a p ä e v a p o e e t, s. t. et luule tähtsus ei väheneks, peab poeet omandama t e h n i l i s i teadmisi.

See on tühi jutt, sest kunsti uurimisalaks jääb ikka i n i m e n e, ja ükski elektronaparaat ei saa kirjanikku sellel alal asendada.

Ja mis puutub lugeja õilistamisse, siis vaieldamatuks jääb see, et inimene, kellel pole asja kunstiga, ei tea midagi teiste inimeste, teiste rahvaste ja teiste riikide elu-, töö- ja mõtteviisist; ja kuigi ta selle juures käsitseb põrgumasinaid, on ta kui mitte halb, siis r u m a l. Kui aga meie sajandi tehnika võimsus satuks r u m a l a t e inimeste käsutusse, oleks see kole.

E. PRINGI TÖÖDE BIBLIOGRAAFIA

Nüüd tuleb olla noor — mitte aastailt, vaid hingelt. (ENSV 5. aastapäeva puhul.) «Postimees» 21. VII 1945.

TR Ülikooli üliõpilased ühiskondlikel töödel. «Postimees» 10. X 1945.

Ülikooli kommunistlike noorte töökogemustest ja perspektiividest. «Postimees» 1. X 1947.

Oktoobrikuu «Looming». [Ülevaade.] «Edasi» 10. XII 1949.

Maksim Gorki ja kirjanduse parteilisuse leninlik põhimõte. «Edasi» 29. III 1950.

N. A. Nekrassov (1821—1878). «Edasi» 9. I 1951.

J. Tamm A. S. Puškini luule vahendajana. «Edasi» 12. I 1951 [koos R. Alekõrrega].

Vene kirjanduse mõjud Jakob Tamme loomingus. «Looming» 1952, nr. 5, lk. 561—591 [koos R. Alekõrrega].

Maksim Gorki ja eesti lugeja. (M. Gorki 85. sünniaastapäevaks.) «Rahva Hääl» 28. III 1953.

Произведения А. М. Горького на эстонском языке. «Советская Эстония» 18 VI 1953.

Kriitilise realismi suurkuju. (A. P. Tšehhovi 50. surma-aastapäevaks.) «Rahva Hääl» 5. VII 1954.

Eesti nõukogude kirjandus 1940.—1941. a. ja Suure Isamaasõja perioodil. Rmt.: 15 aastat eesti nõukogude kirjandust. Tln. 1955, lk. 11—55.

Eesti nõukogude kirjandus esimesel aastal pärast nõukogude võimu taaskehtestamist (1940—1941). Rmt.: Eesti kirjanduse ajalugu III. Tln. 1956, lk. 3—11.

Eesti nõukogude kirjandus Suure Isamaasõja perioodil (1941—1945). Rmt.: Eesti kirjanduse ajalugu III. Tln. 1956, lk. 11—29.

Huvipakkuv esikteos. [Rets. teosele: Лидия Компус. «Даша Нечаева». Таллин 1956.] «Sirp ja Vasar» 14. IX 1956.

Kirjanikutee algul. (M. Gorki 20. surma-aastapäevaks.) «Noorus» 1956, nr. 6, lk. 10—12.

Ivan Franko. (100. sünni-aastapäevaks.) «Noorus» 1956, nr. 8, lk. 14—15.

Vaatlusi eesti proosakirjandusest 1940.—1941. aastal. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused III, 1958, lk. 252—296. Resümee vene ja saksa keeles.

Eesti nõukogude kirjandus esimesel aastal pärast nõukogude võimu taaskehtestamist (1940—1941). Rmt.: Eesti kirjanduse ajalugu III. Tln. 1959, lk. 3—10.

Eesti nõukogude kirjandus Suure Isamaasõja perioodil (1941—1945). Rmt.: Eesti kirjanduse ajalugu III. Tln. 1959, lk. 11—28.

Paul Rummo publitsistikat lugedes. (Rets. rmt.: Paul Rummo. Turistina seitsmendas suurriigis. Valimik publitsistikat. Tln. 1959.) «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 11, lk. 690—693.

Johannes Ruveni jutuloomingust. (Rets. rmt.: J. Ruven, Pihtide vahel. Tln. 1959.) «Sirp ja Vasar» 3. IV 1959.

Kirjanduslik mõte uue aja künnisel. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 7, lk. 387—396.

Paul Rummo publitsistikat üle lugedes. (Rets. rmt.: P. Rummo. Turistina seitsmendas suurriigis. Tln. 1959.) Rmt.: Kirjanduse radadelt. Tln. 1961, lk. 275—280.

Publitsistlik lehekülg eesti kirjanduse ajaloost. (Isamaasõja rinnetel ja Nõukogude tagalas tegutsenud eesti kirjanike läkitused sünnimaale.) Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused VI, 1961, lk. 94—109.

Kirjanduslik mõte uue aja künnisel. Rmt.: Kirjanduse radadelt. Tln. 1962, lk. 228—241.

Poeet ja väikekodanlased. (Rets. teosele: U. Laht. Kümne küüne laulud. Tln. 1962.) «Keel ja Kirjandus» 1963, nr. 2, lk. 117—120.

Eesti kirjandus nõukogude võimu taaskehtestamise esimesel aastal. Rmt.: Eesti kirjanduse ajalugu III. Tln. 1964, lk. 3—11.

Eesti nõukogude kirjandus Suure Isamaasõja perioodil (1941—1945). Rmt.: Eesti kirjanduse ajalugu III. Tln. 1964, lk. 12—37.

Mõlgutusi August Sanga värsikogu ümber. (Rets. teosele: A. Sang. Võileib suudlusega. Tln. 1963.) «Keel ja Kirjandus» 1964, nr. 4, lk. 244—247.

SISUKORD

Autorist 5
Nüüd tuleb olla noor — mitte aastailt, vaid hingelt . . . 7

I

Maksim Gorki ja eesti lugeja 11
Kirjanikutee algul 18
Kriitilise realismi suurkuju 25
Ivan Franko 31

II

Kirjanduslik mõte uue aja künnisel 37
Vaatlusi eesti proosakirjandusest 1940.—1941. aastal . . . 58
Eesti nõukogude kirjandus esimesel aastal pärast nõukogude võimu taaskehtestamist ja Suure Isamaasõja perioodil . 106
Publitsistlik lehekülg eesti kirjanduse ajaloost 154

III

Huvipakkuv esikteos 181
Paul Rummo publitsistikat üle lugedes 190
Johannes Ruveni jutuloomingust 198
Poeet ja väikekodanlased 203
Mõlgutusi August Sanga värsikogu ümber 213
Marginaalid 224

E. Pringi tööde bibliograafia 231

Приик, Эви Аугустовна
НА ПОРОГЕ НОВЫХ ВРЕМЕН
Сборник литературно-критических работ
На эстонском языке
Оформление: Э. Тали
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja M. Käbin
Kunstiline toimetaja A. Vender
Tehniline toimetaja L. Krikmann
Korrektor Õ. Kajando

Laduda antud 9. XI 1965. Trükkida antud 22. II 1966. Paber 70×108, 1/32. Trükipoognaid 7,375. Tingtrükipoognaid 10,3. Arvestuspoognaid 10,36. Trükiarv 2000. MB-02417. Tellimise nr. 8499. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. I

Hind 61 kop.

7—1—3

61 kop.

A-27489

